

COVID-19 SALGININDA ÇOK BOYUTLU ETKİLER

EDİTÖR:

Dr. Öğr. Üyesi Selin KARAKÖSE

YAZARLAR:

Doç. Dr. Mehmet Seçkin ADAY

Doç. Dr. Meltem AKCA

Doç. Dr. Mete KAZAZ

Dr. Öğr. Üyesi Ergin ULUSOY

Dr. Öğr. Üyesi Esra ERENLER TEKMEK

Dr. Öğr. Üyesi Haydar ALBAYRAK

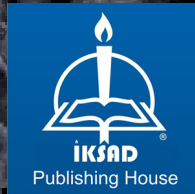
Dr. Öğr. Üyesi Mübeyyen TEPE KÜÇÜKOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Selin KARAKÖSE

Öğr. Gör. Dr. Serpil ADAY

Dr. Ümit Deniz İLHAN

Arş. Gör. Nihal ACAR

COVID-19 SALGININDA ÇOK BOYUTLU ETKİLER

EDİTÖR:

Dr. Öğr. Üyesi Selin KARAKÖSE

YAZARLAR:

Doç. Dr. Mehmet Seçkin ADAY

Doç. Dr. Meltem AKCA

Doç. Dr. Mete KAZAZ

Dr. Öğr. Üyesi Ergin ULUSOY

Dr. Öğr. Üyesi Esra ERENLER TEKME

Dr. Öğr. Üyesi Haydar ALBAYRAK

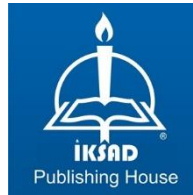
Dr. Öğr. Üyesi Mübeyyen TEPE KÜÇÜKOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Selin KARAKÖSE

Öğr. Gör. Dr. Serpil ADAY

Dr. Ümit Deniz İLHAN

Arş. Gör. Nihal ACAR

Copyright © 2021 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publisher: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2021©

ISBN: 978-605-74646-4-4
Cover Design: İbrahim KAYA
February / 2021
Ankara / Turkey
Size = 16x24 cm

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN / ÖNSÖZ

Dr. Öğr. Üyesi Selin KARAKÖSE1

BÖLÜM 1

COVID-19 SALGINIYLA BİRLİKTE EĞİTİMDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM

*Dr. Öğr. Üyesi Mübeyyen TEPE KÜÇÜKOĞLU
Doç. Dr. Meltem AKCA3*

BÖLÜM 2

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ: COVID-19 İLE İVMELENEN DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Dr. Ümit Deniz İLHAN31

BÖLÜM 3

COVID - 19 İLE GELEN “YENİ” NORMAL: EVDEN ÇALIŞMA

Dr. Öğr. Üyesi Esra ERENLER TEKMEK73

BÖLÜM 4

COVID-19 PANDEMİSİNİN RUH SAĞLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: KLİNİK PSİKOLOJİ ALANINDA UYGULAMALAR İÇİN ÇIKARIMLAR

Dr. Öğr. Üyesi Selin KARAKÖSE111

BÖLÜM 5

COVID-19’UN GIDA TEDARİK ZİNCİRİNE YANSIMALARI

Doç. Dr. Mehmet Seçkin ADAY

Öğr. Gör. Dr. Serpil ADAY143

BÖLÜM 6

OLUŞTURMA YÖNTEMLERİNE GÖRE YALAN HABERİN İNCELENMESİ: TWITTER’DA COVID-19

Doç. Dr. Mete KAZAZ

Arş. Gör. Nihal ACAR171

BÖLÜM 7

SAĞLIK POLİTİKALARININ COVID-19 İLE MÜCADELE ÜZERİNE ETKİSİ: BİR KAMU POLİTİKASI ANALİZİ

Dr. Öğr. Üyesi Haydar ALBAYRAK231

BÖLÜM 8

COVID-19 YASAKLARI SÜRECİNDE GELİŞEN TOPLUMSAL KAYGI VE DEVLETİN OTORİTERYAN EĞİLİMLERİ ÇERÇEVESİNDE DEMOKRATİK RİSKLER

Dr. Öğr. Üyesi Ergin ULUSOY273

ÖNSÖZ

Değerli okuyucular,

2014 yılında faaliyete geçerek, Tıp ve Sağlık Bilimleri, Sosyal ve Beşeri Bilimler, Fen Bilimleri, Teknik ve Mühendislik, Ziraat ve Matematik alanlarında Türkçe ve İngilizce kitaplar sunan İKSAD Uluslararası Yayınevi, ortaya çıkışı bir yıldan fazla geçmesine rağmen, küresel olarak çok boyutlu etkilerini yaşamaya devam ettiğimiz Covid-19 kapsamında 2021 yılının ilk yayın döneminde, Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Araştırmalar Serisi altında ‘Covid-19 Salgınında Çok Boyutlu Etkiler’ kitabını sizlere sunmaktadır.

Covid-19 salgınında fiziksel tehdit boyutuyla zorunlu önlemler ve aşı çalışmaları ile mücadele devam etse de, bütüncül sağlık anlayışı kapsamında ruh sağlığı üzerindeki ve sosyal alandaki etkileri göz ardı edilmemelidir. Pandeminin hepimizin yaşantısında etkilerini dolaylı ya da direk olarak hissettirdiği temel alanların başında eğitim ve çalışma hayatı, ruh sağlığı, iletişim, ticaret, kamu yönetimi ve siyaset gelmektedir.

Salgına özgü sunulan bu özel yayında, sosyal ve beşeri bilimlerde, sekiz farklı başlıkta uzmanlar tarafından gerçekleştirilmiş çalışmalara yer verilmiştir. Eğitim hayatı üzerinde ‘Covid-19 Salgınıyla Birlikte Eğitimde Dijital Dönüşüm’, iş hayatı üzerinde ‘Geçmişten Günümüzde İnsan Kaynakları Yönetimi: Covid-19 ile İvmelenen Dijital Dönüşüm’, ve ‘Yeni Normal: Evden Çalışma’, ruh sağlığı üzerinde ‘Covid-19 Pandemisinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri: Klinik Psikoloji Alanında Uygulamalar için Çıkarımlar’, ticaret

alanında ‘Covid-19’un Gıda Tedarik Zincirine Yansımaları’, iletişim alanında ‘‘Oluşturma Yöntemlerine Göre Yalan Haberlerin İncelenmesi: Twitter’da Covid-19’, kamu politikaları üzerinde ‘Sağlık Politikalarının Covid-19 ile Mücadele Üzerine Etkisi: Bir Kamu Politikası Analizi’, siyaset bilimi üzerinde ‘Covid-19 Yasakları Sürecinde Gelişen Toplumsal Kaygı ve Devlerin Otoriteryan Eğitimleri Çerçevesinde Demokratik Riskler’, başlıklı çalışmalara yer verilmiştir.

Tüm bu bölümler, kendi alanlarındaki literatüre ve okuyucuya sunacağı katkı dışında, içinde bulunduğumuz sürecin çok boyutlu etkilerinin anlaşılmasına yardımcı olarak, geliştirilebilecek yeni noktalara ve müdahale çalışmalarına destek sunacaktır.

Bu çalışmaları yayınlama fırsatı sunan İKSAD Yayınevi’ne, tüm eserlerin yazarlarına ve okuyuculara teşekkürlerimi sunarım.

Dr. Öğr. Üyesi Selin Karaköse

BÖLÜM 1

COVID-19 SALGINIYLA BİRLİKTE EĞİTİMDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Dr. Öğr. Üyesi Mübeyyen TEPE KÜÇÜKOĞLU¹
Doç. Dr. Meltem AKCA²

¹ Trakya Üniversitesi, Keşan Yusuf Çapraz Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret Bölümü, Edirne, Türkiye, mtepekucukoglu@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3717-4165

² Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Gazipaşa Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, Antalya, Türkiye
meltem.akca@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5544-5929

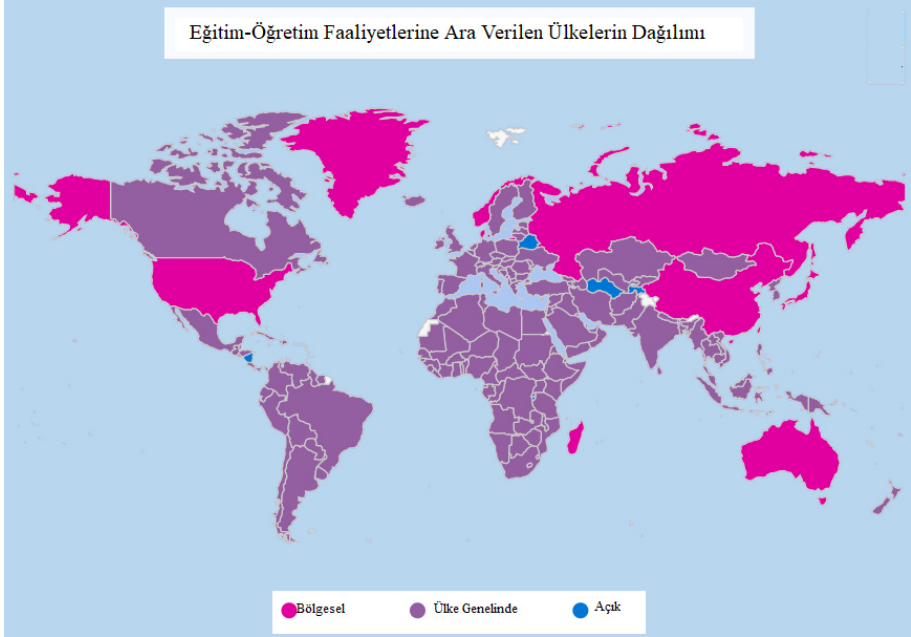
GİRİŞ

Son 50 yılda yaşanan teknolojik gelişmeler, dünyayı daha küçük bir yer haline getirerek küreselleşmeyi hızlandırmış ve yeni yönetim modellerinin uygulanması ile işletmelerin birbirleri ile bütünleşik hale gelmelerine zemin hazırlamıştır. İnternetin icadı ve ekonomik faaliyetlere yönlendirilmesi de küresel ticaretin yeni bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Bu süreçte, ulaşım türlerindeki gelişmeler de insanların ve malların dünya üzerindeki hareketlerini hızlandırmıştır. Ancak insanoğlunun gelişimini sağlayan teknolojik yenilikler destekli bu hareketlilik, günümüzde mücadele ettiğimiz Covid-19 salgının da yayılım alanının genişlemesinde etkili olmuştur.

2020 yılına damgasını vuran Covid-19 salgını insanlık tarihi için ne ilk salgın ne de son olacaktır. Küresel iklim değişikliği nedeniyle uzmanlar benzer salgınların tekrar yaşanabileceğinin altını çizmektedirler. Bugün yaşadığımız salgına her ne kadar hazırlıksız yakalanmış olsak da iş yapma şekilleri açısından eğitim, bankacılık, lojistik gibi sektörlerde dijital sistemler üzerinden hızlı bir şekilde uyum sağlanmaya çalışılmaktadır.

Covid-19 salgını dünya çapında eğitim sistemlerini etkileyerek okul öncesi eğitimden yükseköğretime kadar her seviyede eğitim ve öğretim kurumlarının geçici olarak kapanmasına neden olmuştur. UNESCO verilerine göre, 29 Nisan 2020 itibarıyla, salgın nedeniyle okulların kapanmasından dolayı yaklaşık 1.725.082.528 öğrenci etkilenmiş, 186 ülkede ülke çapında, birçok ülkede de yerel bazda

fiziki eğitime ara verilerek dünyadaki öğrenci nüfusunun yaklaşık % 90'ından fazlasının etkilenmesine yol açmıştır (UNESCO, 2020a).

Şekil 1: Covid-19 Salgını Nedeniyle Okulların Kapandığı Ülkeler Kaynak: (UNESCO, 2020a)

Okulların kapanışı sebebiyle UNESCO, eğitim-öğretim faaliyetlerinin aksamasını sınırlamak için uzaktan eğitim programlarının, açık eğitim uygulamalarının ve dijital platformlarının kullanılmasını önermiştir (UNESCO, 2020b). Ülkemiz bu konuda çevik davranarak büyük ölçüde çevrimiçi eğitim olanaklarını devreye alabilmiştir (Yamamoto & Altun, 2020).

Uzaktan eğitim, çevrimiçi öğrenme veya diğer adıyla e-öğrenme kavramı bilgi teknolojisi ve internet teknolojisinin uygulanması yoluyla içerik yayma ve hızlı öğrenme yöntemlerinin genel adı olarak

kullanılmaktadır (Zhou vd., 2020). Dünyamız hızla dijitalleşirken eğitim sisteminin de bu sürece ayak uydurması en temel beklentidir.

Covid-19 salgınında virüsün yayılımının düşürülmesine yönelik önlemlerin yanı sıra, eğitim hizmetlerinde toplum sağlığının korunması amacıyla en iyi uygulamanın uzaktan eğitim ortamı olduğu kabul edilmiştir. Uzaktan Eğitim Modeli, özellikle salgın vakalarının yoğun olarak yaşandığı tüm ülkelerde uzmanlar ve yöneticiler tarafından uygun görülmüş bir çözüm modeli olarak ele alınmış ve hızlı bir şekilde hayata geçirilmiştir (Yamamoto & Altun, 2020).

Covid-19 salgınının eğitimin devamlılığı ve şekli üzerindeki etkisi tüm ülkelerde geniş çapta hissedilmekle beraber, hızla geçilen uzaktan eğitim sistemlerinin problemleri ve karşılaşılan zorluklar henüz yeterli ölçüde tartışılmamıştır. Mevcut sistem ve yapıların hızlı bir şekilde uzaktan eğitime uyarlanması elbette ki farklı açılardan birçok zorluk ve problemle karşılaşılmasında etkili olmuştur. Bu nedenle bu bölümde Covid-19 salgınının etkisiyle uzaktan eğitim sistemine geçişte yaşanabilecek zorluklar dijital dönüşüm kavramı ile ilişkili olarak irdelenmiştir.

1. DİJİTAL DÖNÜŞÜM KAVRAMI

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler günümüz iş hayatının dijitalleşmesini hızlandırmaktadır (Acar ve Acar, 2019). Bilgi teknolojilerinin kullanılması ile başlayan dijitalleşme akımları, performans ve verimlilik artışı amacıyla örgütsel değişimi zorunlu hale getirmektedir (Öktem ve Aydın, 2005). Bu kapsamda günümüz rekabet ortamı ve teknolojik gelişiminde dijital dönüşüm,

sürdürülebilir olmak isteyen işletmeler için vazgeçilmez bir güç olarak dikkat çekmektedir.

Mazzone (2014), dijital dönüşümü bir şirketin, iş modelinin, fikir sürecinin veya metodolojinin hem stratejik hem de taktiksel olarak planlanmış ve devamlılık gösteren dijital evrimi olarak ele almaktadır. Ayrıca dijital dönüşüm, bir bütün olarak toplumu temelden etkileyen, internete dayalı yeni teknolojilerin kurulması yoluyla tüm iş dünyasının temel dönüşümünü tanımlamaktadır (PwC, 2013). Gerçek şu ki, dijital dönüşüm aslında yeni teknolojiye uyum sağlamakla ilgili değil, bir organizasyonu kendini değiştirmeye daha uyumlu olacak şekilde yönlendirmekle ilgili bir kavramdır (Herbert, 2017). Dijital teknolojiler ve nesnelerin interneti, kaliteli ve zamanında bilgi paylaşımı, depolanması ve korunmasında bir iletişim sağlayıcı olarak anahtar role sahiptir. Bununla birlikte, mevcut işlerin ve tamamen yeni dijital iş modellerin geliştirilmesinde yeni platformlar sağlamaktadır (Aagaard, 2019). Teknolojilerin iş süreçlerine uygulanması, bir işi dijital olarak dönüştürmenin sadece küçük bir parçasıdır. Teknolojilerin müşteriler, işletmenin kendisi ve diğer önemli paydaşlar için ek değer yaratması gerekmektedir (Schallmo ve Williams, 2018). Bu bağlamda, dijital dönüşümü başarmak için önde gelen işletmeler iki tamamlayıcı faaliyete odaklanmaktadır. Daha fazla müşteri etkileşimi ve işbirliği için, müşteri değer önerilerini yeniden şekillendirme ve işlemlerini dijital teknolojileri kullanarak dönüştürme tamamlayıcı faaliyetlerin parçalarıdır (Berman, 2012). Endüstri 4.0 kavramının ortaya çıkması ve ilerlemesini sağlayarak mevcut iş modellerinin ve üretim süreçlerinin dijital dönüşümüne yol açan

teknolojiler ise üç boyutlu yazıcılar ve endüstriyel robotlar gibi yazılım ve donanım birlikteliğinin olduğu teknolojiler ile, büyük veri, bulut bilişim, makine öğrenimi ve yapay zeka ile veri yönetim sistemleri ve artırılmış gerçeklik teknolojileri olarak sıralanmaktadır (Özdoğan, 2019).

Dijitalleşme, tüm ekosistemleri, iş modellerini ve bir işletmenin değer zincirinin temel iş süreçlerini etkilemektedir (Aagaard, 2019). Fiziksel dünya ile siber dünyayı birleştirerek bize yeni yol ve yöntemler sunan robotlar, sensörler, insansız araçlar gibi nesneler yeni teknolojileri kullanarak üretim bandı, hastane, kargo taşımacılığı veya diğer sektörel oluşumlarda insanlar için riskli, tehlikeli ve yorucu olarak nitelendirilebilecek işlerin yerine getirilmesini sağlamaktadır (Özdoğan, 2019). Bu kapsamda, dijitalleşmede atacağımız adımları iyi planlayarak önümüzdeki süreçte Covid-19 salgını gibi benzer sorunlara daha güçlü tepki verebilecek dijital bir geleceğe hazır olmak önemlidir.

1.1. Eğitim 4.0 ve Dijital Dönüşüm

Sanayi devrimleri ile teknoloji gelişimi ve küreselleşme entegrasyonu, bilgisayarın icadı ve üretim-hizmet sistemlerinde kullanılması Endüstri 4.0'ın temelini oluşturmuştur. Otomasyon sistemleri ile insan unsurunu üretimden uzaklaştıran Endüstri 4.0 sonucunda ekonomik, sosyal ve toplumsal değişimler baş göstermiş ve insan kaynağı çok daha fazla nitelikli olmak durumunda kalmıştır (Ertemel ve Aydın, 2018). Otomasyon ile mevcut yetkinlikleri yetersiz kalabilen insan kaynağının dijital dönüşüm sürecinde verimli bir şekilde Endüstri 4.0

içinde yer alabilmesinin, teknoloji eğitimi ile gerçekleşeceğini söylemek mümkündür (Aydın, 2018).

Geleceğin işletmelerindeki çalışanların sahip olması gereken yetenekler bilişim sistemleri bilgisi ve yetenekleri, veri ve bilgi işleme yetkinliği ve analitiği, istatistiksel bilgi birikimi, organizasyonel durumları ve iş süreçlerini iyi anlama, modern arayüzler aracılığıyla iletişim kurabilme şeklinde ele alınmaktadır (Gehrke vd., 2015). Tüm bu beceriler aslında bir veri uzmanını tanımlamaktadır. Bir veri uzmanı haline gelebilmek amacıyla erken eğitim döneminden başlayarak bilişim, veri işleme, istatistik, veri ile çalışan bilgi teknolojileri okuryazarlığı gibi yetkinliklerin kazandırılması gerekmektedir (Özdoğan, 2019).

Eğitim sistemleri, daha geniş beceri setleri ve işe özgü yetenekler sağlayarak dönüşmeli, bilgi teknolojileri alanındaki beceri boşluğunu kapatmalı ve sürekli eğitim için yeni formatlar sunmalıdır (Lorenz, Rüßmann, Strack, Lueth, & Bolle, 2015). Öğretim altyapıları da bilgi teknolojilerinden payına düşeni almaktadır. Bulut bilişim, risk içerebilecek becerilerin öğrenilmesindeki uygulama çalışmaları için tehlike içermeyen, sanal gerçeklik- artırılmış gerçeklik, büyük veri analizi gibi yeni teknolojilerle desteklenmiş bir modeldir (Yamamoto & Altun, 2020). Ayrıca, Endüstri 4.0, uyarlanabilir ve verimli öğrenmeye olanak veren farklı araştırma alanları ve uygulama alanları içermektedir. Bu sayede, kişiselleştirilmiş bir öğrenme sistemi ile öğrenciler odaklanmak istedikleri alanlar hakkında ayrıntılı bilgi edinebilmektedirler (Onar, Ustundag, Kadaifci, & Oztaysi, 2018).

Sadece eğitim içeriği düşünülmemeli, beceri geliştirme yöntemlerinin de yeni nesil çalışanların gereksinimlerini karşılamak zorunda olduğu unutulmamalıdır. Eğitim bilimciler, her düzeyde eğitim içeriğinin ve öğrenme sürecinin önümüzdeki yıllarda değişmesi gerektiğini ve bunun yollarını tartışmaktadırlar. Okul çocuklarından işletme yöneticisine kadar öğrenme dünyasındaki birçok tartışma, bu alanda dokuz temel eğilimi ortaya çıkarmaktadır (Fisk, 2017).

Tablo 1: Eğitimde Yeni Eğilimler

Yer ve zamandan bağımsız öğrenme	Öğrencilerin farklı yerlerde farklı zamanlarda öğrenmek için daha fazla fırsata sahip olması, e-öğrenim araçları ile uzaktan, kendi hızında öğrenme fırsatlarının kolaylaşması
Kişiselleştirilmiş öğrenme	Öğrencinin yeteneklerine uyum sağlayan çalışma araçlarıyla öğrenmesi, belirli bir seviyeye ulaşıldığında daha zor görevler ve sorular ile karşılaşarak gelişmesi, derste zorluklar yaşayan öğrencilerin gerekli seviyeye gelene kadar daha fazla pratik yapma fırsatı bulması.
Serbest seçim	Öğretilen her konu aynı sonucu hedeflese de o hedefe giden yol öğrenci açısından değişebilir. Kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimine benzer şekilde, öğrencilerin öğrenme süreçlerini kendileri için gerekli olduğunu düşündükleri araçlarla değiştirebilmesi, kendi tercihlerine göre farklı cihazlar, farklı programlar ve tekniklerle öğrenebilmesi.
Proje tabanlı öğrenme	Becerilerini çeşitli durumlarda kısa vadede nasıl uygulayacaklarını öğrenmek zorunda oldukları anlamına gelir. Örgütsel, işbirlikçi ve zaman yönetimi becerileri geliştirilerek her öğrencinin kariyerlerinde kullanabileceği temel kazanımların sağlanması.

Saha deneyimi	Okulların öğrencilere mesleklerini temsil eden gerçek dünya becerileri edinmeleri için daha fazla fırsat sunması. Öğretim programının staj, mentorluk destekleri ve iş birliği projeleri gibi faaliyetler için daha fazla alan yaratması.
Veri yorumlama	Bilgisayarların her türlü istatistiksel analizle ilgilenmesi, verileri tanımlayıp analiz ederek gelecekteki eğilimleri tahmin etmesi, bu verilere insan yorumunu katabilmesi sonucunda gelecekteki müfredatın çok daha önemli bir parçası haline gelecektir.
Sınav ve değerlendirme sistemlerinin değişimi	Eğitim yazılımı platformları öğrencilerin her adımdaki yeteneklerini değerlendireceğinden, yeterliliklerini soru-cevap yoluyla ölçmek gereksiz ve yetersiz olacaktır. Bir öğrencinin olgusal bilgisi, öğrenme süreci boyunca ölçülebileceğinden, bilgilerinin uygulanması en iyi biçimde alandaki projeler üzerinde çalışırken test edilir.
Öğrencinin süreç sahibi olması	Öğrencilerin müfredatlarını oluşturmada giderek daha fazla yer alması, güncel ve kullanışlı bir ders içeriği oluşturmak için uzmanlar kadar öğrencilere de kulak verilmesi, onlardan gelecek kritik geribildirimlerin ve eleştirilerin değerlendirilmesi.
Mentorluğun öne çıkması	Yakın gelecekte öğrencilerin öğrenme süreçlerinde daha bağımsız olmasıyla mentorluğun öğrenci başarısı için temel oluşturması

Kaynak: (Fisk, 2017)

Öztemel (2018) de benzer şekilde eğitimde dijital dönüşüm için önem gördüğü noktaları şu şekilde sıralamaktadır:

- Yer ve zamandan bağımsız eğitim ve öğretim anlayışı

- Öğrencilerin yeteneklerine göre uyarlanan eğitim sistemleri ile kişiselleştirilmiş eğitim
- Kişiselleştirilmiş öğrenim araçları ile kendi öğrenme süreçlerini tasarlayabilme
- Proje bazlı öğrenme ve çalışma
- Bilgilerin sahada uygulama kabiliyeti, proje performansı ile test edilebilmesi
- Sanal mentorların kullanılması
- Büyük veri, bulut bilişim, nesnelerin interneti gibi yeni nesil teknolojilerin kullanılması

Eğitimde dijital dönüşüme ilişkin teknolojiler üç ana gruba ayrılmaktadır. İlk grup sanal laboratuvarlar (virtual labs) ve eğitim için artırılmış gerçeklik (augmented reality) kullanılması ile ilgilidir. Her iki teknoloji de sistem ve öğrenci arasındaki etkileşimi güçlendirerek eğitim amaçlı kullanılabilir. Özellikle gerçek Endüstri 4.0 laboratuvarlarının inşasının pahalı veya imkânsız olduğu durumlarda, bu sistemler tarafından sağlanan etkileşim etkin öğrenmeyi teşvik edebilir. İkinci grup eğitim için oyunlaştırmayı (gamification) kullanmaya ve üçüncü grup da öğrenme analitiğine (learning analytics) odaklanmaktadır. Oyunlaştırmada, artan zorluk seviyeleri ile gerçek yaşam zorlukları taklit edilebilir ve sosyal etkileşim ve rekabeti teşvik ederek sosyal öğrenme devam edebilir. Öğrenme analitiği sayesinde öğrenme süreci kişiselleştirilebilir, uyarlanabilir içerik üretilebilir, öğrenci başarısı artırılabilir ve öğretmenler daha etkin hale getirilir (Onar vd., 2018).

Tablo 2: Eğitimde Dijital Dönüşüme İlişkin Teknolojiler

Sanal laboratuvarlar ve artırılmış gerçeklik	Sanal laboratuvarlar, gerçek olguların simülasyonuna dayalı etkileşimli öğrenme yazılımını ifade eder. Öğrencilerin internet üzerinden bir konuyu farklı senaryoları kıyaslama ve karşılaştırma, not alma ve etkisini görmek amacıyla durdurma ve yeniden başlatma, uygulama bazlı deney pratiği sunma yoluyla keşfetmelerini sağlar. Artırılmış gerçeklik ise, fiziksel ve gerçek dünyadaki bir ortamın öğelerinin ses, video, grafik verileri gibi bilgisayar tarafından üretilen duyuşal girdilerle güçlendirildiği doğrudan veya dolaylı bir görünüm sunar.
Oyunlaştırma	Oyunlaştırma, oyun tasarım öğelerinin ve oyun prensiplerinin oyun dışı bağlamlarda uygulanmasıdır. Oyunlaştırma da öğrenme sistemleri için önemlidir, çünkü anlatı, anlık geri bildirim, seviye atlama ve ilerleme göstergeleri gibi oyun prensipleri ile öğrencinin dikkatini çeken bir sistemdir. Genellikle, oyunlaştırma kullanıcı katılımını artırmaya çalışır.
Öğrenme analitiği	Veri analizinin e-öğrenme ortamlarına uygulanmasıdır. Öğrenme düzeyini anlamak ve gelecekteki eylemleri optimize etmek için öğrenciler ve durumları hakkında veri toplar ve ölçer.

Kaynak: (IGI-Global, 2017; Onar vd., 2018)

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı değişimden eğitim sektörü de payını almıştır. Özellikle son 20 yıldır akademik ve idari alanlara yönelik faaliyetlerin yürütülmesinde dijital platformların tesis edilmesi ve uygulanması amacıyla önemli bir dönüşüm yaşanmaktadır (Yamamoto & Altun, 2020). Ülkemizdeki yükseköğretim kurumlarında da tüm dünyadaki gibi dijitalleşme adımları

atılmaktadır. Ancak üniversitenin dijital dönüşüme uğradığını söylemek salt teknolojiyi derslere entegre etmekle gerçekleşmez. Benzer şekilde, çeşitli dijital platformlar kullanarak derslerin bir bölümünde çevrimiçi çalışmalar yapmak da teknolojik çağın gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalmaktadır. Eğitimde dijital dönüşüm çok kademeli bir süreç olup eğitim ve öğretimin her alanını kapsar. Bu nedenle, uzmanlarla çalışılarak başarılması gereken bir süreçtir (Koral Gümüşoğlu, 2017).

Dijital dönüşümün bilgi erişimi ve paylaşımını köklü bir şekilde değiştirdiği bir gerçektir. Dünya çapında dijital dönüşüm bu hızda gerçekleşirken eğitim kurumları bu hıza yetişmekte zorluk yaşamaktadırlar. Yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin geçmişten günümüze yüzyıllardır değişmeyip aynı kaldığını, sınıfta öğrenme ortamının ve bileşenlerinin halen aynı olduğunu, dilimlenmiş belli zaman aralıklarında verilen derslerin, öğretici-öğrenci ilişkisinin, öğretici merkezli yaklaşımın aynı şekilde devam ettiğini belirtmektedir (Davidson & Goldberg; Akt: Taşkiran: 2017). Halbuki, dijital dönüşüm yeni öğrenme modellerine de öncülük etmektedir. Yeni öğrenme modelleri aşağıdaki gibi ele almak mümkündür (Davidson & Goldberg, 2009'den Aktaran: Taşkiran, 2017):

- Sınıf ortamı ile çevrimiçi öğrenmenin birlikte gerçekleştiği *harmanlanmış öğrenme*,
- Sınıf ortamında yüz yüze dersler ile her öğrencinin kendi öğrenme hızında ihtiyaçlarını karşılayabilmesine olanak

sağlayan, çevrimiçi öğrenme destekli ilerlemeyi içeren *rotasyon modeli*,

- Neredeyse tüm program içeriğinin çevrimiçi ortamda verilerek öğretmenlerin gerektiğinde çevrimiçi destek verebildiği *esnek model*,

- Öğrencilerin talep ve gereksinimine göre bir ya da birkaç dersin çevrimiçi alınarak yüz yüze öğrenime destek olmasına imkân veren *kişisel-harmanlanmış model*,

- Geleneksel bir okul ortamında dersin tamamının çevrimiçi olarak bir öğrenme ortamında verilip ayrıca isteyen öğrencinin yüz yüze ders almasına da olanak sağlayan *çevrimiçi-laboratuvar modeli*,

- Öğrencilerin tümüyle uzaktan katıldığı, program içeriğinin tamamının çevrimiçi bir öğrenme ortamından verildiği zenginleştirilmiş *sanal model* olarak adlandırılmaktadır.

Yamamoto ve Altun'a (2020) göre yakın gelecekte dijital öğrenmenin, bir alternatif veya yüz yüze öğrenmeye destek fonksiyonu sağlamasından ziyade, eğitimin esas ortamına evrileceği beklenmektedir. Covid-19 salgınının mevcut durumu ve salgın sonrası döneme ilişkin beklentiler bu öngörüğü destekler niteliktedir. Ayrıca, Covid-19 salgını nedeniyle uzaktan eğitim çatısı altında çok hızlı bir dönüşüm yaşayan dijital öğrenme deneyiminden elbette birçok ders çıkarılacaktır. Ayrıca krizi fırsata çevirecek yaklaşımlar ile uzaktan eğitim sistemi uygulaması dünya çapında eğitimde dijital dönüşümün daha hızlı gerçekleşmesine hizmet edecektir. Bu

doğrultuda aşağıda listelendiği gibi dijital öğrenme için yeni gereksinimler ve yeni hedefler ortaya çıkacaktır (Zhou vd., 2020):

- Teknoloji ve eğitim nasıl daha iyi entegre edilir?
- Öğrenciler, çevrimiçi öğretimden nasıl daha özerk bir şekilde yararlanabilir?
- Evde eğitim ve okul eğitimi çevrimiçi öğrenme yoluyla nasıl daha yakından bağlantılı hale getirilebilir?

2. COVID-19 SALGINININ EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Covid-19 salgını, ilk olarak Çin'in Wuhan şehrinde görülmüş, daha sonra da tüm dünyayı etkisi altına almıştır (Akca, 2020). Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020 tarihinde, salgın (pandemi) olarak ilan edilen Covid-19 salgını, 26 Ocak 2021 itibarıyla 100 milyon 362 bin 196 kişinin enfekte olduğu, 2 milyon 151 bin 794 kişinin yaşamını yitirdiği bir salgın haline gelmiştir. Türkiye ise 2 milyon 435 bin 247 vaka ile, vaka sayısı sıralamasında dünyada 9. sırada yer almaktadır (Worldometers, 2020).

Türkiye'de ilk vakanın görülmesinden hemen sonra erken davranılarak Millî Eğitim Bakanlığınca tüm okullarda eğitime ara verilmiş, çok kısa bir süre sonra 23 Mart'ta da uzaktan eğitimlere başlanmıştır. İlk olarak çoğunluğun ulaşabileceği bir sistem olması bakımından TRT EBA kanalları açılmış, bununla birlikte daha önceden kullanılan EBA Platformu'nun kapasitesi de televizyon

üzerinden gerçekleşen uzaktan eğitimi tamamlayacak şekilde genişletilmiştir (MEB, 2020).

Yükseköğretim kurumlarında ise, 16 Mart 2020 tarihi itibarıyla 3 hafta boyunca eğitime ara verilmiştir (YÖK, 2020a). Yükseköğretimde Dijital Dönüşüm Komisyonunca hazırlanmış olan Pandemi Dönemi Uzaktan Öğretim Uygulamaları Yol Haritasında mevzuat, altyapı, insan kaynakları, içerik ve uygulama olmak üzere 5 temel alanda çalışmalar yapılmıştır. Uygulama açısından senkron ya da asenkron uzaktan öğretim yöntemlerini kullanmak, ölçme ve değerlendirme sistemlerinin makro düzeydeki takvime uygun olmak şartıyla üniversitelerin inisiyatifine bırakılması gibi düzenlemeler oluşturulmuştur. Dolayısıyla, üniversitelerde uzaktan öğretimin uygulanması sürecinde uygulanacak yol haritası belirlenerek çerçeve çizilmiş ve tüm üniversitelere yetkinlikleri doğrultusunda düzenlemeleri uygulama olanağı tanınmıştır. Sonuç olarak, çok kısa bir kısa sürede, uzaktan eğitim olanaklarına sahip bütün üniversitelerde mevcut dijital imkanlarıyla uzaktan öğretim süreci başlamıştır (YÖK, 2020b).

Uzaktan öğretime geçiş sürecini hızlandıran en önemli unsur teknolojidir. Eğitim sektöründe teknoloji gelişimi eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütülmesini etkilemiş, yeni modellerin oluşumunu hızlandırmış, akademisyen ve öğrenci etkileşimini dijital uygulamalar ile güçlendirmiştir (Şener ve Gündüzalp, 2018). Eğitimde, açık öğretim yöntemlerinin kullanılması, senkron ve asenkron ders anlatımı, ders malzemelerinin sanal ortamda paylaşımı gibi birçok

dijital uygulama mevcuttur (Harley, 2002). Ayrıca, uzaktan eğitim programları, dijital sertifika programları, ders notlarının ve ödevlerin sistem üzerinden yürütülmesi, öğrenci ve akademisyen faaliyetlerinin akademik ve öğrenci bilgi sistemleri üzerinde gerçekleştirilmesi gibi pek çok yenilik yüksek öğretimi Endüstri 4.0'ın getirdiği akımlar çerçevesinde dijital dönüşüme yönlendirmektedir (Şener ve Gündüzalp, 2018). Tüm bu gelişmelerin yanı sıra, Covid-19 salgını yüksek öğretimde dijitalleşmeyi mevcut durumundan daha da ileri bir noktaya getirme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Yükseköğretim kurumlarında eğitime ara verilmesinin ardından uzaktan eğitim altyapılarının tamamlanması ile akademisyen ve öğrenci etkileşimi dijital ortamda gerçekleşmeye başlamıştır. Bununla birlikte, Covid-19 salgını sürecinde uzaktan eğitim ile akademisyen ve öğrenciler için senkron ya da asenkron eğitimlerin gerçekleştirilmesi mümkün hale getirilmiştir. Normal şartlarda mevcut olan tüm etkileşimin dijital ortamda yürütülmesine yönelik hızlı bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Ayrıca tez savunmalarından, mezuniyet törenlerine kadar dijital ortamda uygulama örnekleri mevcut hale gelmiş, bilimsel etkinlik, sempozyum ve söyleşiler de dijitalleşmiş ve normal şartlarda birkaç yılda devreye alınabilecek uygulamalar salgın sürecinde bir ay içerisinde aktif hale getirilmiştir (Strielkowski, 2020).

Covid-19 salgını süresince YÖK ve üniversite rektörlükleri iş birliği içinde öğrencilerinin uzaktan eğitime uyum sağlamaları hususunda ortak çalışmalar yürütmektedir. Üniversite altyapılarının hazır hale getirilmesi ile eşgüdümlü veri aktarımı sağlayabilecek, canlı ders

anlatımına olanak veren modern uzaktan eğitim sistemleri kurulmasına yönelik çalışmalar bu iş birliği örnekleri arasında yer almaktadır. Diğer taraftan, bu süreçte öğrencilerin sınıf ortamında yürüttükleri faaliyetleri uzaktan eğitim ile sistem üzerinde gerçekleştirmesi birtakım sorunları da beraberinde getirebilmektedir. Öncelikli olarak internet erişimi olmayan, bilgisayarı bulunmayan öğrenciler için uzaktan eğitim sorun yaratabilmektedir. Bununla ilgili olarak yükseköğretim eğitimlerinde 2019-2020 Bahar yarıyılında dondurulmasına ilişkin uygulama hayata geçirilmiştir (YÖK, 2020b). Ancak öğrencilerin dönem kaybı yaşamak istemeyeceği de bir gerçektir. Uzaktan öğretime destek kotası adı altında YÖK tarafından belirli miktarda internet paketi sağlanması sistemi desteklemekte fakat video izlenimi söz konusu olduğunda bu da yeterli kalmamaktadır. Ayrıca uzaktan eğitim sistemi ile ilgili olarak video, görsel ve broşür ile bilgilendirilen öğrenciler kendilerini bir anda sistemin içinde bulmuş ve sistemsel problemler ve uyum sorunları yaşamışlardır. Benzer durumlar akademisyenler için de geçerli olmuştur.

Bu kapsamda Covid-19 salgını henüz yaşanıyor olmasına rağmen, akademik çalışmalar hızla artmaktadır. Söz konusu salgının eğitime olan etkilerini ve ülkelerin yeni düzenlemelerini ele alan çalışmalar sınırlı miktarda da olsa göze çarpmaktadır. Basilaia ve Kvavadze (2020) Gürcistan'da 950 öğrencisi olan özel bir okulda çevrimiçi eğitim platformunun uygulandığı bir vaka çalışması yaparak çevrimiçi eğitim yöntemine geçişin başarılı olduğunu ve kazanılan deneyimlerin gelecekte faydalı olacağını belirtmişlerdir. Yamamoto ve Altun (2020)

da Covid-19 salgınından en çok etkilenen ülkelerin eğitim ve öğretime ilişkin davranışları, aldıkları önlemleri, bu süreçte eğitimde devamlılığın sağlanmasına yönelik çalışmaları, uzaktan eğitim deneyimi sonrasında yaşanan dönüşüm ve bu dönüşümü olanaklı kılacak teknolojiler ile araçları ele almışlardır. Zhou ve arkadaşları (2020) Covid-19 salgınıyla birlikte Çin'deki çevrimiçi eğitimin arka planını analiz ederek ve çevrimiçi eğitimin dayanaklarını açıklayarak toplum ve eğitim üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışmışlardır. Sintema (2020) ise, teknolojik olanakların sınırlı olduğu Zambia'da Covid-19 salgınının öğrencilerin eğitim ve performansına etkilerini araştırmıştır. Özer (2020) de Türkiye'de Covid-19 salgını süresince eğitim faaliyetlerinin devamlılığı konusunda Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri değerlendirmiştir.

Dünya üzerinde salgınların önümüzdeki on yıllar içinde de tekrar edebileceğine yönelik görüşler ortaya çıkmaktadır (Haber Global, 2020). Bu nedenle, Covid-19 salgını sürecinde uzaktan eğitime ilişkin gözlemlenen sorunların bir daha yaşanmaması için çözüm önerileri oluşturulmalı ve dijital dönüşümün daha yumuşak bir geçişle tamamlanabilmesi için teknolojilere yönelik kullanım kolaylığı, elverişlilik, kullanıcı dostu olma, kullanıcı tatmini konularında hazırlıklı bulunulması gerekmektedir. Ayrıca bu süreç bitip fiziki eğitime geri döndüğünde yaşanmış olan tecrübelerle istinaden mevcut eğitim sistemlerinde de dijital dönüşümünün hızlanacağı düşünülmektedir.

2.1. Uzaktan Eğitim Sisteminden Kaynaklanan Sorunlar

Uzaktan eğitim platformlarının geçmişı çok eskilere dayanmamaktadır. Gelişme aşamasında olan eğitim sistemlerinin mevcut yapılanmada çeşitli eksiklikleri bulunmaktadır. Eksikliklerin giderilmesine yönelik çalışmalar teknolojik gelişim paralelinde devam etmektedir. Salgın nedeniyle eğitim ve öğretim kurumlarının kapanmasıyla birlikte öğrenimin aksamaması için hızlı bir şekilde uzaktan eğitim sistemleri kullanılmaya başlanmıştır.

Yamamoto ve Altun (2020) uzaktan eğitime hızlı geçiş sürecinde birçok eğitim kurumunun karşılaştığı en önemli sorunun internet kullanılarak yapılacak uzaktan eğitim altyapısına sahip olunmaması veya sahip olunsa dahi bu alanda hazırlıksız olunması ile ilişkili olduğunu belirtmektedir. Salgın nedeniyle öğrencilerin eğitim faaliyetlerine devam edebilmeleri için kullanılabilecek yegâne kaynağın uzaktan eğitim olması ve öğrencilerin evlerinde kalarak televizyon ve internet aracılığıyla eğitim alma gerekliliği kritik bir unsurdur. Özellikle sınırlı teknolojiye sahip ülkeler, ülke çapında uzaktan eğitimin tam olarak uygulanmasına yeterli hazırlıkları olmadığı için sorun yaşamaktadırlar (Sintema, 2020). Uygulama sürecinde uzaktan eğitimde yaşanabilecek bazı sorunlar aşağıda sıralanmaktadır (Basilaia & Kvavadze, 2020; Yamamoto & Altun, 2020; Zhou vd., 2020):

- Herhangi bir hazırlık olmadan öğrenci ve öğretim elemanlarının bu yeni duruma çok hızlı bir şekilde uyum sağlamalarının beklenmesi,

- Kullanılan sistemi anlamak ve ona göre harekete geçmenin belli bir süre gerektirmesi,
- Yüz yüze öğrenmeye alışkın öğrenci ve öğretim elemanlarının teknoloji kullanımında gerekli yetkinliğe sahip olmadıkları için zorlanmaları,
- Uzaktan eğitimde kullanılan platformların altyapı vb. eksiklikleri nedeniyle gerekli programlar çalıştırılmadığında verimlilik gibi konularda sıkıntı yaşanması,
- Öğrencilerden internet bağlantısına sahip olmayanlar ya da okulları dışında bu olanağa ulaşamayanlar ile tablet veya bilgisayar sahibi olmayanların çevrimiçi eğitimleri takip etmelerinin zor olması,
- Öğretim elemanlarının sınıf öğretimi içeriğini değiştirmeksizin uzaktan eğitim platformuna aktarması ve öznel rehberliği göz ardı etmesi,
- İlave ders materyali hazırlama ve buna göre hareket edilmesini sağlamada aksaklıklar,
- Öğretim elemanı -öğrenci etkileşiminin zayıf olması,
- Bazı öğrencilerin özdenetim ve kendi kendine öğrenme yeteneği eksikliği nedeniyle, yüz yüze öğreten veya hatta ebeveyn gözetiminden yoksun olması nedeniyle, özerk öğrenmenin istenen etkiye ulaşmaması,
- Uzaktan eğitimde sınavların defter-kitap açık prensibine göre yeniden düzenleme gerekliliği,

- Sınav ve ödevlerde intihal ve kopya çekme problemleri ile adil not verme sorunu.

Okul öncesi eğitimde bazı özel okul kreşleri de uzaktan eğitime geçmişlerdir. Ancak ebeveynler için bu yaştaki çocukların ekran saati uygulamalarıyla uzaktan eğitim fikri çelişmektedir. İlköğretim öğrencileri için ise, uzaktan eğitimde konsantrasyon sorunları yaşandığı, yaşları küçük olduğu için eğitim konusunda ebeveynlere düşen iş yükünün fazla olduğu gözlenmektedir. Tüm bunlara ek olarak, yaşanan olası sorunlar arasında Liseye Geçiş Sistemi (LGS) ve Yükseköğretime Kurumları Sınavı (YKS) hazırlığı içerisindeki son sınıf öğrencilerinin motivasyonlarının olumsuz yönde etkilendiği görülmektedir. Diğer taraftan üniversite son sınıf öğrencileri ve tez savunma aşamasına gelmiş olan lisansüstü öğrencileri için de uzaktan başarı değerlendirme sistemi sorgulanmaktadır. Görülmektedir ki, her seviyede uzaktan eğitime mecburi ve hızlı geçişin birtakım sonuçları olmaktadır.

SONUÇ

Dünya genelinde etkisini gösteren ve herkesin öncelikli gündemi haline gelen Covid-19 salgınından korunma kapsamında daha önce deneyimlenmemiş pek çok önlem uygulamaya konulmuştur. Bu uygulamaların gerçekleştirilmesinde öncelikle Dünya Sağlık Örgütü olmak üzere, birçok kuruluşun önerilerinin etkisi olmaktadır. Covid-19 salgını ile ilgili olarak yürütülen tedbir çalışmaları; kaynağa yönelik alınabilecek önlemler, bulaşma yoluna yönelik alınabilecek önlemler ve sağlam kişilere yönelik alınabilecek önlemler şeklinde üç

ana çerçevede yürütülmektedir. Karantina, sosyal mesafe gibi uygulamaların yanı sıra çalışma hayatında dijital dönüşüm olarak nitelendirilebilecek bir yaklaşım benimsenmiş ve bazı kurumlar, uzaktan çalışma yöntemi ile faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardır. Yükseköğretim kurumları da bu akıma öncülük eden kurumlar arasında yer almaktadır. Bu süreçte, Millî Eğitim Bakanlığı ve YÖK tarafından eğitime ara verilmek zorunda kalınmış, bununla beraber uzaktan eğitim modeline yönelik altyapı çalışmaları gerçekleştirilerek bu doğrultuda yasal mevzuat da düzenlenmiştir (Türkiye Bilimler Akademisi, 2020). Eğitim-öğretim faaliyetlerine ara verilmesi toplum sağlığının korunması için uygulanan önemli bir stratejidir. Bu kapsamda Covid-19 salgını ile mücadelede bulaşmaya yönelik alınan önlemler ve sağlam kişilerin korunması amacıyla dijital dönüşüm uygulamalarının önemi dikkat çekmektedir. Uzaktan eğitim faaliyetleri de dijital dönüşüm süreci içerisinde yer almaktadır.

Salgın sonrasında da Dünya'yı bekleyen değişimlerin başında eğitim alanındaki dijital dönüşüm faaliyetlerine yönelik gelişmelerin yer alacağı beklenmektedir. Bugüne kadar yaşadığımız yüz yüze eğitim-öğretim ile ilgili tüm faaliyetlerin beklenmedik durumlarda uzaktan eğitim modeline dönüşüm sağlaması için, dönüşüm sürecinde tüm kullanıcıların etkin bir şekilde entegre olmasına imkân sağlayacak eğitim modellerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, dijital dönüşüme hazırlık sürecinde kullanım kolaylığına sahip, kullanıcı dostu teknoloji yatırımlarının olması sistemin verimliliğini arttıracaktır. Covid-19 salgını sonrasında dijital dönüşüm

faaliyetlerinin de toplumsal değişim göz önünde tutularak gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir.

Diğer taraftan ele alınması gereken en önemli husus; bu dönüşüm içerisinde insan kaynağının ne ölçüde etkin olduğunun gözlemlenmesi, amaçlara erişimde ortaya konan gayret ve performansın iyileştirilmesi amacıyla entelektüel sermayenin beklentilerinin, ihtiyaçlarının ortaya çıkarılması, mevcut ve potansiyel sorun ve tehditlerin belirlenmesi ve çözüm önerilerinin hazırlanması gerekliliğidir. Son olarak, bu süreçte akademisyenlerin mevcut durumları ile normal çalışma yaşamları arasındaki farkların belirlenmesi ve yeni çalışma modelinin avantaj ve dezavantajlarının ortaya çıkarılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aagaard, A. (2019). Digital Business Models Driving Transformation and Innovation. (A. Aagaard, Ed.), Digital Business Models. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-96902-2_1
- Acar, P., & Acar, A. Z. (2019). İşletmelerde uzaktan çalışanların yönetilmesi: lojistik sektöründe nitel bir alan araştırması. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(4), 514-526.
- Akca, M.(2020). Covid-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 7(4), 45-64.
- Aydın, E. (2018). Türkiye'de Teknolojik İlerleme ile İstihdam Yapısındaki Değişme Projeksiyonu: Endüstri 4.0 Bağlamında Ampirik Analiz. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi, 16(31), 461-471.
- Basilaia, G., & Kvavadze, D. (2020). Transition to Online Education in Schools during a SARS-CoV-2 Coronavirus (COVID-19) Pandemic in Georgia. Pedagogical Research, 5(4). <https://doi.org/10.29333/pr/7937>
- Berman, S. J. (2012). Digital Transformation: Opportunities to Create New Business Models. Strategy & Leadership, 40(2), 16-24.
- Ertemel, A. V., & Aydın, G. (2018). Dijital ekonomide teknoloji bağımlılığı ve çözüm önerileri. Addicta: The Turkish Journal On Addictions, 5(4), 665-690.
- Fisk, P. (2017). Education 4.0. Erişim tarihi: 02.05.2020 <https://www.thegeniusworks.com/2017/01/future-education-young-everyone-taught-together/>
- Gehrke, L., Kühn, A. T., Rule, D., Moore, P., Bellmann, C., Siemes, S., Standley, M. (2015). Industry 4.0 A Discussion of Qualifications and Skills in the Factory of the Future. [https://doi.org/S0042-6989\(10\)00562-6](https://doi.org/S0042-6989(10)00562-6) [pii]r10.1016/j.visres.2010.11.009
- Haber Global (2020). Profesör tarih verip uyardı: Aşı geliştirilmezse koronavirüsün başka mutasyonuyla karşılaşacağız, <https://haberglobal.com.tr/gundem/profesör-tarih-verip-uyardı> : Erişim tarihi: 2 Mayıs 2020.

- Harley, D. (2002). Planning for an Uncertain Future: A US Perspective on Why Accurate Predictions about ICTs may be Difficult. *Journal of Studies in International Education*, 6(2), 172-187.
- Herbert, L. (2017). *Digital Transformation Build Your OrganizationS Future for the Innovation Age*. Bloomsbury Publishing Plc.
- IGI-Global. (2017). Online Dictionary. <http://www.igi-global.com/dictionary/virtual-lab/31699?>, Erişim tarihi: 02.05.2020
- Koral Gümüşoğlu, E. (2017). Yükseköğretimde Dijital Dönüşüm. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 30-42.
- Lorenz, M., Rüßmann, M., Strack, R., Lueth, K., & Bolle, M. (2015). Man and Machine in Industry 4.0 How Will Technology Transform the Industrial Workforce Through 2025?
- Mazzone, D. (2014). *Digital or Death: Digital Transformation: The Only Choice for Business to Survive Smash and Conquer*. Smashbox Consulting Inc.
- MEB. (2020). Türkiye’deki Uzaktan Eğitimi Avrupa’ya Anlattılar. <http://www.meb.gov.tr/turkiyedeki-uzaktan-egitimi-avrupaya-anlattilar/haber/20810/tr> Erişim tarihi: 01.05.2020
- Onar, S. C., Ustundag, A., Kadaifci, Ç., & Oztaysi, B. (2018). The Changing Role of Engineering Education in Industry 4.0 Era. In A. Ustundag & E. Cevikcan (Eds.), *Industry 4.0 Managing the Digital Transformation* (pp. 137-153). Switzerland: Springer.
- Öktem, M. K., & Aydın, M. D. (2005). Bilgi Teknolojileri ve Türk Kamu Yönetiminde Dönüşüm. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 257-282.
- Özdoğan, O. (2019). Endüstri 4.0 Dördüncü Sanayi Devrimi ve Endüstriyel Dönüşümün Anahtarları (3. Baskı). İstanbul: Pusula.
- Özer, M. (2020). Türkiye ’ de COVID - 19 Salgını Sürecinde Milli Eğitim Bakanlığı Tarafından Atılan Politika Adımları. *Kastamonu Education Journal*, 28(3), 1124-1129. <https://doi.org/10.24106/kefdergi.722280>

- Öztemel, E. (2018). Eğitimde Yeni Yönelimlerin Değerlendirilmesi ve Eğitim 4.0. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 1(1), 25–30. <https://doi.org/10.32329/uad.382041>
- PwC. (2013). Digitale Transformation – der größte Wandel seit der industriellen Revolution. Frankfurt.
- Schallmo, D. R. A., & Williams, C. A. (2018). Digital Transformation Now! Guiding the Successful Digitalization of Your Business Model. Springer. <https://doi.org/10.1109/MS.2018.2801537>
- Sintema, E. J. (2020). Effect of COVID-19 on the Performance of Grade 12 Students: Implications for STEM Education. Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 16(7), 1–6. <https://doi.org/10.29333/ejmste/7893>
- Strielkowski, W. (2020). COVID-19 pandemic and the digital revolution in academia and higher education. Preprints 2020, 1-6.
- Şener, G., & Gündüzalp, S., (2018). Akademisyenlerin Üniversitelerde Dijital Dönüşüm ile İlgili Görüşleri., 1. Uluslararası Battal Gazi Mutidisipliner çalışmalar kongresi Tam Metin Kitabı Cilt 1, 177-182.
- Taşkıran, A. (2017). Dijital çağda yükseköğretim. Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi, 3(1), 96–109.
- Türkiye Bilimler Akademisi (2020). COVID-19 Küresel Salgın Değerlendirme Raporu,TUBA, Ankara.
- UNESCO. (2020a). COVID-19 Educational Disruption and Response. Retrieved April 29, 2020, from <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>
- UNESCO. (2020b). Distance Learning Solutions.
- Worldometers (2020). Coronavirus, <https://www.worldometers.info>
- Erişim Tarihi: 04.05.2020.
- Yamamoto, G. T., & Altun, D. (2020). Coronavirüs ve Çevrimiçi (Online) Eğitimin Önlenebilen Yükselişi. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 3(1), 25–34. <https://doi.org/10.26701/uad.711110>

- YÖK. (2020a). Koronavirüs (Covid-19) Bilgilendirme Notu https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/coronavirus_bilgilendirme_1.aspx Erişim tarihi: 01.05.2020
- YÖK. (2020b). Basın Açıklaması/18 Mart 2020. [yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/universitelerde-uygulanacak-uzaktan-egitime-iliskin-aciklama.aspx](https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/universitelerde-uygulanacak-uzaktan-egitime-iliskin-aciklama.aspx) Erişim tarihi: 01.05.2020
- Zhou, L., Li, F., Shanshan, W., & Zhou, M. (2020). 'School's Out, But Class' On', The Largest Online Education in the World Today: Taking China's Practical Exploration During The COVID-19 Epidemic Prevention and Control As an Example. SSRN Electronic Journal, 4(2). <https://doi.org/10.2139/ssrn.3555520>

BÖLÜM 2

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ: COVID-19 İLE İVMELENEEN DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Dr. Ümit Deniz İLHAN¹

¹ İstinye Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
umit.ilhan@istinye.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3565-0938

GİRİŞ

Çalışma hayatının dinamik bir unsuru olan insanı temel alan İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY), 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Sanayi Devrimi ile birlikte günümüz anlamında iş olgusunun ortaya çıkmasıyla (Freyer, 2014) kayıt tutma işlemi olarak ortaya çıkan, zaman içinde sosyal hizmet görevine dönüşen, daha sonra personel yönetimi anlayışının doğduğu, beşeri ilişkiler ve endüstri ilişkilerinin de personel yönetiminin çatısı altına girerek geliştiği ve nihayetinde İKY olarak anlam bulduğu bir gelişim süreci göstermektedir (Demirkaya, 2006). Günümüz küresel rekabet ortamında ise İKY'nin, stratejik yönetim anlayışı ile bütünleşerek geliştiği görülmektedir (Singh vd., 2020). Geline nokta, İKY'nin stratejik yönetim anlayışı ile bilgi ve iletişim teknolojilerinin birbirini tamamlayarak gelişmesiyle yaşanan dijital dönüşümün takip edildiği bir dönemdir (Stone vd., 2015).

Bu çalışmanın amacı, İKY'nin ortaya çıkışından itibaren günümüze kadar geçirdiği değişimleri ortaya koyarak geleceğine ışık tutmak ve gelinen noktada Covid 19 pandemisi ile ivmelenen dijital dönüşümün İKY açısından çerçevesini çizmektir. Bu bağlamda birinci bölümde, İKY'nin gelişimine irdelemek adına kayıt tutmadan İKY'ye geçiş süreci açıklanmıştır. Daha sonra bu süreçte insan kaynakları (İK) yöneticisinin ve İK'nın değişen rolü aktarılmıştır. İkinci bölümde ise Covid-19 ile ivmelenen dijital dönüşüm ele alınmıştır. Bu kapsamda öncelikle genel olarak dijital dönüşüm ve Covid-19 detaylandırılmış, sonrasında İKY'de dijital dönüşüme odaklanılmıştır.

1. İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNİN GELİŞİMİ

1.1. Kayıt Tutmadan İnsan Kaynakları Yönetimine Geçiş

Bilimlerin başlangıcını, tarihin ilk çağları ile ilişkilendirmek, yaygın bir yaklaşımdır. Yönetim bilimi de benzer şekilde MÖ. 5000’lerde varlığını sürdürmüş olan Sümerliler’e kadar dayanan bazı düşünce yapılarıyla ilişkilendirilmektedir (George, 1972). Ne var ki, daha ziyade yaş ve cinsiyete bağlı iş bölümü, devlet yönetimi, muhasebe, denetim gibi olgulara karşılık gelen ve zaman içinde, çok sınırlı da olsa insanın nasıl yönetilebileceği sorununun altını çizen bu düşünce yapılarını (Bass, 1994), “yönetim” ve “bilimsellik” kavramlarını kapsayan günümüz yönetim bilimi anlayışı ile ilişkilendirmenin pek doğru olmadığını söylemek yerinde olacaktır.

Nitekim bugünkü anlamıyla yönetim biliminden bahsetmek, yine bugünkü anlamıyla iş olgusunun ortaya çıkmasıyla anlam kazanmaktadır. Bugünkü anlamıyla iş olgusu ise her ne kadar önceki dönemlerde bir iş bağlamında çalışma ile ilişkilendirilebilecek süreçlerden söz edilebilse de, 1768 yılında James Watt’ın buhar makinesini icat etmesiyle ortaya çıkan ve bir dizi teknolojik değişimle anılan Sanayi Devrimi ile şekillenmeye başlamıştır. Öyle ki insanlık tarihinin yaşadığı en önemli değişim ve dönüşüm kırılmalarından biri olarak kabul edilen ve sadece sanayileşme olgusu ile alakalı olmayıp, tüm yapıların dönüşümüne etki etmiş olan Sanayi Devrimi, çalışma hayatına da etki ederek öncelikli olarak üretim aktörlerinde köklü değişimlere neden olmuştur (Freyer, 2014). Böylece üretim aktörleri, seri üretimin yapıldığı kentlerdeki fabrikalarda toplanmıştır. Bu

durum, fabrikalarda belirli kurallar çerçevesinde düzenlenmiş günümüz anlamına en yakın haliyle iş olgusunun doğmasına sebep olmuştur. Ayrıca merkezdeki iş olgusu, üretim araçlarının sahipleri ve ücret karşılığında emeklerini sunanlar olmak üzere işçi-işveren odaklı sınıf yapısını da beraberinde getirmiştir (Giddens, 2008).

İşte tam bu noktada, fabrikalarda toplanan büyük sayıda işçi gruplarının denetlenmesi ve belirli bir düzen doğrultusunda çalışmalarının sağlanabilmesi kaygısı, yönetim anlayışının ortaya çıkmasına temel oluşturmuştur. Üretim aktörlerinde yaşanan köklü değişimlerin yanı sıra yönetim süreçlerine de sıçrayan değişim ihtiyacı, böylece yeni kuram ve uygulamaların da önünü açmıştır (Baransel, 1979). 18. yüzyılın ortalarında İngiltere’de başlayıp, daha sonra Avrupa geneline ve bütün dünyaya yayılan etkileriyle Sanayi Devrimi, o günkü tabiriyle “işçi”, ancak günümüz tabiriyle “değer” olan bireyin çalışma hayatındaki yönetimine ilişkin de yeni uygulamaların belirleyicisi olmuştur. Bu aşamada profesyonel yöneticilere duyulan ihtiyaç doğrultusunda işin tasarlanması görevinin işgörmekten ayrı tutularak bu görevin belli bir gruba teslim edilmesi de genel olarak yönetim biliminin beslenerek gelişmesi ile sonuçlanmıştır (Özer, 2014).

Zaman içinde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm süreçleri ile bugünkü İKY anlayışına ulaşmış olan uygulamaların ilk örneklerinin de Sanayi Devriminin ilk yıllarına rastladığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla bu gelişim süreci, i) kayıt işlemi olarak ortaya çıkması, ii) sosyal hizmet görevine dönüşmesi, iii) personel yönetimi anlayışının

doğuşu, iv) beşeri ilişkiler ve endüstri ilişkilerini kapsamına alması, v) İKY'ye geçiş olarak sıralanabilmektedir.

1.1.1. Kayıt Tutma İşlemi Olarak Ortaya Çıkması

Sanayi Devriminin ilk yılları ile üretimin, buhar gücünün harekete geçirdiği makinelerle donatılı fabrikalarda seri üretim anlayışı çerçevesinde gerçekleşmeye başlaması, önceki dönemdeki tezgâh ve atölye üretimini içine alan insan gücünün yerini buhar gücünün harekete geçirdiği makinelerin almasıyla el emeğine dayalı işlerin, seri üretimle yer değiştirmesi anlamına gelmektedir (Keser ve Güler, 2016). Bu dönemde seri üretimin hâkim olduğu kentlerdeki fabrikalarda çalışmak düşüncesiyle kentlere geniş kitleler halinde yoğun göçler başlamıştır. Dolayısıyla iş, önceki dönemdeki tarla, atölye ve tezgâh odağından kentlerdeki fabrika odağına kaymıştır (Giddens, 2008).

Önceki başlık altında da ifade edildiği üzere, yönetim anlayışının ortaya çıkmasında temel teşkil eden denetleme ihtiyacı, fabrikalarda toplanan bu geniş kitlelerin bir düzen doğrultusunda çalışması gereği neticesinde doğmuştur. Bu çerçevede bu dönem, işe alma, işe devam durumunu belirleme, işten çıkarma gibi kayıtların tutulması ile İKY'ye dair ilk adımlarının atıldığı dönem olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar atılan bu ilk adımlar, basit kayıt tutma işlemi olarak doğmuş olsa da dönemim koşulları göz önünde bulundurulduğunda kimi zaman adeta içinden çıkılmaz zorlu bir görev halini almıştır. Çünkü bu dönem, kentlere yığınlar halinde göçlerin olduğu,

dolayısıyla fabrikalara rağbetin de buna paralel oranda gerçekleştiği yıllar olmuştur (Beaven, 2013).

1.1.2. Sosyal Hizmet Görevine Dönüşmesi

Sanayi Devrimini takiben fabrikalarda çalışmaya olan yoğun rağbet neticesinde artan üretim, kısa süre içinde fabrikaların büyümeleri ile sonuçlansa da kontrolsüz olan bu büyümeden kaynaklı yönetim sorunları belirtmeye başlamıştır (Ülgen, 1993). Ayrıca zaman içinde kentlere yönelmiş göçe bağlı olarak işgücü arzı fazlalığı, işgücü maliyetlerinin düşmesine neden olmuştur. Tüm aile bireylerinin birlikte çalışarak ancak eski kazandıkları ücretlere erişebiliyor olmaları, çocuk, yetişkin, kadın, erkek sürekli vardiyalar halinde çalışmak durumunda kalınmasını gözler önüne sermiştir. Üretimi arttırarak aşırı kâr elde etme anlayışı temelinde süregiden Sanayi Devriminin ilk yıllarındaki güvenliksiz, zorlu ve ağır koşullarının hâkimiyetinde çok düşük miktarlarda ücretler ile çalışma, literatürde “sefalet ücreti” ile çalışma olarak karşılık bulmuştur (Ören ve Yüksel, 2012).

Her geçen gün artan bu zorlu çalışma koşulları, çok geçmeden birlik olup direnç arayışı içine girilmesi gerektiği yönünde bir anlayışı alevlendirmiştir. Bu dönemde işçiler, her şeyden önce emniyetli ve güvenli çalışma koşullarında çalışma arzularının peşine düşmüş olsa da haklı öfkeleri kimi zaman adeta çatışmalara sebep olmaları ile sonuçlanmıştır (Bratton ve Gold 1999). Bu bağlamda İngiltere’de başlayan ve 1811’den 1816’ya kadar süren bölge çapında bir isyanla

sonuçlanan “Ludist Hareketi”, ilk işçi hareketi olarak gerçekleştirilmiştir (Linton, 1992). İsyan, işçi sınıfının öfke ve hak mücadelesini makinelere yöneltip zarar vererek örgütlenme ihtiyacına ve örgütlenmenin önemine dikkat çekmeleri ile süregitmiştir. Bu ilk direniş hareketi ile işçiler, gücün ancak birlik olmaktan doğacağını anlamış olsalar da hem devlet hem de işvereleri tarafından gelecek tepkilerden çekindikleri için örgütlenmelerini gizli sürdürmüşlerdir (Clancy, 2017). Bununla birlikte işçilerin eylemleri ve başkaldırıları hiç bir zaman sönüp gitmemiş, aksine yasal örgütlenme haklarının elde edilmesi gayesiyle bu yol, giderek sendikalaşmaya doğru uzanmıştır. Nitekim 1800’lü yıllardan itibaren ise resmi örgütlenmelerin kendini gösterdiği bilinmektedir (Gökalp, 2013).

İşçilerin istikrarla süren bu hak arayışlarına, gün geçtikçe maruz kalmaya devam ettikleri zorlu çalışma koşulları karşısında artan hatalı üretim miktarları, işgörmekten kaçınmalar, artan işgücü devir oranları ve hatta toplu halde işi terk etmeler eklenmiştir. Böylesi bir durum karşısında işverenler de çözüm odaklı arayışlar içine girilmesi konusu üzerine yoğunlaşmaya başlamışlardır (Yücel, 1980). Zira zaman içinde gelişen sendikalaşmanın etkisiyle işçi-işveren ilişkisinde işçilerin de artık çalışma hayatı kurallarının belirlenmesinde kazandıkları kritik rol, işverenlerin işçiler üzerindeki egemenliğini sınırlandırmıştır (Aydoğanoglu, 2011).

Bu kapsamda Sanayi Devriminin öncüsü olan İngiltere’de ve İngiltere’yi takip eden diğer Avrupa ülkelerinde iş özellikleri ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi adına bir dizi yasal düzenlemeye

gidilmiştir İKY'nin gelişim sürecinde kayda değer bir adım olarak değerlendirilebilecek bir uygulama da bu dönemde işçilerin çalışma koşullarını izlemek ve iyileştirmek için “sosyal hizmet görevlisi” fikrinin hayata geçirilmiş olmasıdır. Bu fikir, İngiltere’de filizlense de uygulamalar, Kuzey Amerika ve Almanya’da daha fazla desteklenmiş ve hatta ilk uzmanlaşmış İK görevlisi olarak kabul edilebilecek sosyal hizmet görevlisi düşüncesi de 1889’da Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nde uygulamaya başlanmıştır (Bratton ve Gold, 1999).

1.1.3. Personel Yönetimi Anlayışının Doğuşu

Sanayi Devriminin ilerleyen yıllarında yönetim biliminde ortaya atılan yeni yaklaşımlar ve dönemin sosyo-ekonomik koşulları, devam edegelen sosyal hizmet uygulamasını bir adım öteye taşımıştır. Öyle ki genel olarak, 19. yüzyıl sonlarında gelişim göstermeye başlayan bilimsel yönetim akımı, sosyal hizmet görevlisi mesleğinin de gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda dönemin öncülerinden mühendis ve yönetim bilimi uzmanı Taylor’ın üretimde iş bölümünün arttırılması sayesinde zaman kaybına neden olacak unsurların bertaraf edilebileceği ve işgücünden optimum fayda sağlanabileceğini ileri süren bir dizi uygulamayı sistematikleştirmesinden bahsetmekte fayda vardır. “Taylorizm” olarak adlandırılmış olan bu yönetim anlayışı, Taylor (1911)’ın “Bilimsel Yönetimin İlkeleri” adlı eseri ile ortaya koymuş olduğu üretim yönetimini öngörmektedir. İlgili eserde Tylor, optimum refaha ancak optimum verimlilikle ulaşılabileceğine vurgu yaparak verimsiz çalışılması ve çalışma kuralları ile iş standartlarının belirsizlik göstermesinden kaynaklanan örgütsel zararları minimize

etmenin yolunun, açıkça tanımlanmış ilke, kural ve kanunlara dayalı bilimsel bir yönetim anlayışından geçtiğini ifade etmiştir. Bu anlayış doğrultusunda Tylor, işin tasarlanması görevinin işgörmekten ayrı tutulduğu uzmanlığa dayalı dikey bir iş bölümü önermiştir. İşin bölümlere ayrıldığı, standartlaşmanın hedeflendiği, iş-birey uyumunun sağlanmaya çalışıldığı, çalışanların işi en verimli yapabilecek düzeyde bilgi, beceri ve yeteneklerinin geliştirilmesinin önerildiği, motivasyon unsurlarının teşvik aracı olarak kullanıldığı bir anlayış ortaya koyarak bu amaçların gerçekleşmesini sağlayacak profesyonellere olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır (Yüksel, 2003). Bu ihtiyaç neticesinde ilk olarak 1912 yılında “personel bölümü”, ayrı bir bölüm olarak örgüt yapısında yer edinmiştir (Bingöl, 1997).

Ayrıca içinden geçilen dünya savaşı yılları da işverenlerin, çalışanların yönetimine ilişkin algısını yönlendiren gelişmelerin yaşandığı bir tarih aralığı olmuştur. Bu yıllar, ekonomik bunalımlar ve yüksek işsizlik seviyeleri ile hafızalara kazındığından genel eğilim, örgütlerin birleşmesi ve Tylor (1911)’ın ortaya koyduğu bilimsel yönetim ilkeleri çatısı altında kontrollü bir çalışma ortamı sağlamak olmuştur (Bratton ve Gold, 1999). Her ne kadar Tylor (1911), açık bir ifade ile çalışanın önemini veya personel yönetimi anlayışının çerçevesini çizmemiş olsa da, örgütlerin verimlilik arayışında genel olarak yönetimin önemine odaklanarak bir anlamda personel yönetimi anlayışının gelişmesine katkı sağlamış ve hatta sonraki süreç olan İKY’nin gelişiminde de temel niteliğinde bir adım atmış olarak görülmektedir (Aikaterini, 2014).

Savaş yıllarını biraz daha detaylandırmak gerekirse, özellikle iyice yorgun düşüldüğü II. Dünya Savaşı (1939-1945) yıllarında, işgücü verimliliğini en üst düzeye çıkarmak ve endüstriyel barışı teşvik etme endişesi, personel memurlarının istihdam edildiğı personel departmanları kurulmasını hızlandırmıştır. Bu vesileyle insan yönetimine dair politikalar ve uygulamalar üzerinde etkisi olan iş tasarımı, iş alma ve seçme konularında yeni teknikler kullanılmaya başlanmıştır (Bratton ve Gold, 1999). Benzer şekilde savaş sonrası iklim de personel yönetiminin gelişmesi için verimli bir zemin sağlamıştır. Örneğin, eğitim müfredatına personel yönetimi ile ilişkilendirilebilecek derslerin zorunlu ders olarak tanımlanması, konunun akademik ilgi ve tanınırlık kazanmasını desteklemiştir. Bununla birlikte hükümetler de planlı bir ekonomik büyüme gayesi ile personel yönetiminin faaliyetleri ile ilgili yasalar çıkartarak sürece müdahale etmişlerdir (Henderson, 2011).

Her halükarda bu bağlamda açıkça tanımlanmış bir alan olarak ortaya çıkan personel yönetimi, büyük ölçüde çalışanları işe almanın, değerlendirmenin, eğitmenin ve ücretlendirmenin teknik yönleri ve üretimin arttırılması ile ilgilenmiştir (Torrington ve Hall, 1998). Tylor (1911)'ın bilimsel yönetim ilkelerinin sorgulanmasının ardında yatan nedenlerden biri de çok fazla üretim verimliliğı odaklı olması, odağında insanın olmaması ile ilgili olmuştur. Her ne kadar Tylor (1911)'ın iş standartlarının geliştirilmesinde zaman ölçümünün önemine vurgu yaparak standart üretimi aşan işçinin diğerleri ile aynı tutulmamasını önermesi ve bu konuda parça başı ücret sisteminin

faydalarına işaret etmesi dönemin koşullarında çalışanın motivasyonuna yönelik atılan ilk adım gibi görülse de esasen bu bağlamdaki motivasyonun amacı, salt üretimin arttırılmasına dönüktür (Özer, 2014). Dahası 1920’li yılların üretim modellerinden olan ve Ford’un öncülüğünü yaptığı, kayan üretim bantının uygulamaya konmasını içeren sistemi açıklayan Fordizm de kitlesel üretimi desteklemiştir. Dolayısıyla standart üretim gözetilerek üst düzey verimliliğin hedef alındığı anlayış devam etmiştir. Fordizm’in öne çıkan unsurlarından üretim sürecinde zaman kayıplarını en aza indirmek için tasarlanmış olan kayan bant sistemi de işveren açısından bir dizi fayda sağlarken işçi için durum tam tersi yönde gerçekleşmiştir (Aydoğanoglu, 2011). Kayan üretim bandında çalışan işçi, tüm mesai saatlerini sabit pozisyonda ve aralıksız ve ritmik olarak kendisi için parçalara bölünmüş ve basitleştirilmiş işi ifa etmekle geçirmiştir. Bir anlamda teknolojinin vasıflı işgücüne yönelik ihtiyacı en aza indirgeme aracı olarak kullanıldığı bu dönem, işin planlanması ve kontrolünden uzaklaşan işçinin vasıfsızlaşmasını da beraberinde getirmiştir (Dassbach, 1991).

İçinde bulunulan dönem göz önüne getirildiğinde canlanan tabloda, emeğin metalaştığı ve insanların genelinin yaşam faaliyetlerini sürdürebilmek için metalaşan emeklerini ücret karşılığında satmak durumunda kaldıkları görülmektedir. Dahası bu tablodaki parçalara bölünmüş iş ve işçilerin bir arada çalışarak sürecin sadece küçük bir kısmında etkin olduğu üretim yapılanmasının da başta iş tatminsizliği olmak üzere daha ziyade Marx (2003)’ın eleştirileri ile özdeşleşen

yabancılaşmaya kadar uzandığı bilinmektedir. Zira Marx (2003), bu dönemde çalışmanın anlamının diğer bir çok anlamdan sıyrılarak yaşamın devamı için katlanılması gereken zorlu bir etkinlik haline geldiğini belirtmektedir. Dönemin personel yönetimi anlayışı da her ne kadar insan yönetimini amaç edinse de, döneme hakim yönetim sistemlerinin gölgesinde kalmıştır.

1.1.4. Beşeri İlişkiler ve Endüstri İlişkilerini Kapsamına Alması

Üretim yapısı ve işçi-işveren ilişkilerinin geldiği noktada işçiler, kendileri için belirlenmiş olan sınırlar karşısında hem fiziksel hem de psikolojik olarak hayli olumsuz etkilenmeye başlamışlardır (Utaş vd., 2017). Çalışma koşullarına yönelik teknik iyileştirmeler ve çalışanı motive etme aracı olarak salt ücret artışı gibi unsurların da bu olumsuz etkileri bertaraf etmede yeterli olmadığı görülmüştür. Bu durum, birbiriyle ilintili olan beşeri ilişkiler ve endüstri ilişkileri yaklaşımlarının ön plana çıkması, personel yönetiminin kapsamının bu iki yaklaşımı da içine alarak evrilmeye devam etmesi ile sonuçlanmıştır (Demirkaya, 2006).

Çalışanların bütüncül olarak iş tatmini ve motivasyonunu sağlamanın önem kazandığı bu dönemin öne çıkan gelişmeleri, çalışma psikolojisi biliminin de gelişiminde mihenk taşı kabul edilebilecek uygulamalar olarak düşünülebilmektedir (Keser ve Güler, 2016). Mayo öncülüğünde örgütün teknik ve fiziksel şartlarındaki iyileştirmenin örgütsel verimliliği sağlamadaki etkisinin araştırıldığı Hawthorne

Araştırmaları (1923-1933) döneme damgasını vuran kayda değer gelişmelerden olmuştur. Zira Hawthorne Araştırmaları, örgütün teknik ve fiziksel şartlarındaki iyileştirmenin yanı sıra sosyal ve psikolojik faktörlerin de iyileştirilmesi ile ancak örgütsel verimlilik sağlanabileceğini ortaya koymuştur (Lyons, 2003). Böylece önceki dönemlerde verimlilik artışı için çalışmanın teknik ve fiziksel şartların iyileştirilmesine olan yönelim, psikolojik, sosyal ve kültürel boyutların önemini de kavrayarak yerini beşeri ilişkiler anlayışına bırakmıştır. Hawthorne Araştırmaları ile artık beşeri ihtiyaçların tatmininin öneminin altı net bir şekilde çizilmiştir (Bratton ve Gold, 1999). Böylece örgütün bir sosyal sistem olduğu ve insanın da bu sistemin en önemli unsuru olduğu görüşü yeşermeye başlamış, ilk defa performansın motivasyon, iş tatmini, grup dinamikleri ve liderlik tarzı gibi kavramlardan etkilenebileceği kabul edilmiştir (Davis, 1988).

Beşeri ilişkiler yaklaşımının personel yönetiminin gelişimine olan katkıları, davranışın ardında yatan nedenlerin araştırılarak ilgili nedenlere yönelik yönetim araçları geliştirilmesinin önünü açmış olmasında yatmaktadır. Bu bakımdan algı, tutum, kültür, inanç gibi konular sıklıkla araştırılmaya başlanmış, hatta örgütsel gelişim ve değişim konuşulan konular arasına girmiştir (Koçel, 1989). 1970’lerde başlanarak ortaya konan çalışma değerleri araştırmaları ve bunlara bağlı geliştirilen ölçüm araçları da bütüncül olarak çalışma koşullarının çalışma davranışı üzerindeki etkisinin artarak ilgi odağı olmasının sonuçlarından biri olarak kabul edilebilmektedir (Lyons, 2003).

Bir düzeye kadar Tylor ile başladığı kabul edilen ancak Hawthorne Araştırmaları ile daha kapsayıcı bir anlam kazanan motivasyon konusu da bu dönemde teorileştirilmeye başlanmıştır. Öyle ki Maslow, Herzberg, McClelland, McGregor, Vroom ve Adams gibi araştırmacıların geliştirmiş oldukları motivasyon teorileri, bireylerin iş tatmini ve motivasyonunu sağlayacak şekilde iş tasarlanmasına da ışık tutarak personel yönetimi birimlerinin faydalanabileceği veriler sunmuştur (Utaş vd. 2017). Nihayetinde yöneticilerin çalışan motivasyonuna olan bakış açılarının değişerek salt ücret artışı, yan ödemeler, teşvik ve fiziki çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi çevresel faktörlerin motivasyonu sağlamadaki etkisine olan inançlarının sarsılmaya başladığı bir işçi-işveren ilişkisi belirmeye başlamıştır (Düzgün ve Marşap, 2018).

Başlangıçta daha önce Ludist Hareketi ve sonrasında örgütlenmelerin durulmamasıyla temelleri atılmış olan sendikalarla ilişkilerden doğan sorunlara eğilme olarak karşılık bulan, ancak sonraları çalışanların istihdam ilişkilerinden kaynaklı her türlü “bireysel” ve “kolektif” ilişki ve bu ilişki çerçevesinde oluşan çalışma koşullarına eğilme olarak kapsamı gelişen “endüstri ilişkileri” anlayışı da yukarıda sıralanan gelişmeleri tamamlar nitelikte personel yönetiminin faaliyet alanlarına dâhil olmuştur (Kauffman, 2001). Ayrıca gelinen noktada yaşanan sosyal sorunlar, devletlerin de endüstriyel ilişkilere yasalarla müdahale etmesini kaçınılmaz kılmıştır (Köksal, 2005). Geliştirilen bir takım politikalar ve uygulanan yasa ve yönetmeliklerle personel yönetiminin endüstri ilişkilerini de içererek geliştiği görülmektedir

(Baysal, 1993). Dolayısıyla bu dönem, yüksek işgücü talebinin tam istihdamı doğurduğu, kitle tüketimine hizmet eden seri üretiminin hâkim olduğu ve sendikal örgütlenmenin gelişme gösterdiği bir dönem olarak görülürken aynı zamanda personel yönetiminin nihayetinde endüstri ilişkilerini de kapsayarak geliştiği hatta bu konuda devletlerin de müdahaleci olduğu bir tabloyu da ortaya koymaktadır.

1.1.5. İnsan Kaynakları Yönetimine Geçiş

1980'lerin başında, kısaca ürün, fikir, kültür ve dünya görüşlerinin alışverişinden doğan bir uluslararası bütünleşmeyi simgeleyen küreselleşmenin de etkisiyle dünya çapında seri üretime yönelik geleneksel yaklaşıma olan inancın yitirildiğine tanık olunmuştur. Bu dönemde temelde seri üretiminin benimsenmiş olduğu birçok örgüt, tüketicinin değişen taleplerini karşılayabilecek esnekliği gösteremeyerek krize girmiştir (Henderson, 2011). Ayrıca işçi direnişlerinin ivmelenmesi, egemen anlayış olan Taylorizm ve Fordizmin etki alanının sınırlanarak yeni üretim ve yönetim arayışları içine girilmesinde bir diğer önemli etken olmuştur (Harvey, 1991). Bu nedenle 1980'lerdeki durgunluk döneminde çalışanların, rekabet avantajının anahtarı olduğu kabul edilerek diğer kaynaklar kadar verimli ve etkin bir şekilde yönetilmesi gerektiğine inanılmaya başlanmıştır. Böylece gelişen anlayış, bugünkü anlamına en yakın olarak İKY'nin de doğuşuna izin veren, çalışanların daha fazla bağlılığını, özerkliğini, sorumluluğunu, katılımını ve esnekliğini teşvik eden bir kültüre sahip yönetime ihtiyaç duyulduğu görüşünün benimsenmiş olmasıdır (Storey ve Sisson, 1993).

Yönetim anlayışındaki bu dönüşümün ardında yatan gerekçeler biraz daha detaylandırıldığında, özellikle eğitim de dâhil olmak üzere hayat standartlarındaki gelişmeler ile bireylerin yükselen eğitim seviyeleri, daha iyi çalışma koşulları beklentileri, karar alma sürecine etkin katılma arzuları gibi nedenler ön plana çıkmaktadır. Bireyler değiştiği kadar, örgütler de değişim döngüsünden nasibini almıştır. Öyle ki küresel düzeyde bu değişimi ivmelendiren hızlı teknolojik gelişmeler, örgütlerin ayakta kalabilmeleri için değişim ortamına ivedilikle uyum sağlamaları gerektiğini göstermiştir. Örgütün değişime uyum sağlama yeteneğinin de büyük ölçüde çalışanlarına bağlı olduğunun idrakı, çalışanın değerli bir kaynak olarak görülmesinin ardındaki itici güç olmuştur. Böylece personel yönetimi anlayışından İKY'ye geçiş, insanın değerli bir kaynak olarak görülmesi neticesinde bu değerli kaynağın nasıl yönetilmesi gerektiğine dair yeni teorilerin ortaya atılmasıyla gerçekleşmiştir.

Bu bilgiler ışığında küreselleşmenin bir karakteristiği olan rekabet baskısı da bu noktada dikkat çekici bir diğer unsurdur. Nitekim İKY'nin gelişmesindeki en önemli itici güçlerden biri, hızlı teknolojik gelişmenin şekillendirdiği içinde bulunulan küresel dünyada rekabet avantajı sağlama kaygısı olmuştur. Böylesi bir gereklilik, örgütlerin çevresel koşulları gözeterek kısa, orta ve uzun vadeli planlar yapmalarını ve örgüt bileşenlerini bu planlarla uyumlu hale getirmelerini zorunlu kılmıştır (Ahammad, 2017). Özellikle 1960'lı yıllarda modern örgüt kuramlarının ortaya çıkmaya başlamasıyla personel yönetimi ve endüstri ilişkileri sürecinin dönüşümüne tanıklık

edilmesi ve bu kuramların bir tezahürü niteliğinde birey-örgüt uyumunun yanı sıra örgüt-çevre uyumu ve değişim yeteneğinin örgütsel başarının ön koşulu olarak görülmüş olması da bu zorunluluğu destekler nitelikteki gelişmeler olarak görülmektedir (Demirkaya, 2006).

Bu bağlamda personel yönetimi anlayışın doğuşu İngiltere ile özdeşleşmiş olsa da, kavramın İKY'ye olan teorik ve pratik evriminin, 1910'ların sonlarında ve 1920'lerin başlarında Kuzey Amerika'ya ait olduğu görülmektedir. Her halükarda bu dönemde, “istihdam yönetimi”, “işgücü yönetimi”, “personel yönetimi”, “personel idaresi”, “iş ilişkileri”, “endüstriyel ilişkiler”, “endüstriyel ilişkiler yönetimi” ve “istihdam ilişkileri” gibi birçok kavram, uzun süre örgütlerde insan yönetimi ile ilgili süreçleri tanımlamak için birbirlerinin yerine kullanılmıştır (Kaufmann, 2001). 1980'lerin sonlarında ise İKY kavramının kullanımı yaygınlaşarak diğer kavramsallaştırmaların önüne geçmiştir. Aslında kavramsallaştırmadaki bu dönüşüm, bu dönemde odağın yerelden küresele kaymasıyla üretkenliğin dünya çapında bir perspektiften ele alınması gerektiğinin kabul edilmesi ve insanın değerli bir kaynak olarak akılcıca kullanılmasıyla rekabet avantajının elde edilebileceğinin kabul edilmesinin bir tezahürü niteliğindedir (Schuler ve Jackson, 2005).

Hem İKY'yi anlama hem de onu personel yönetiminden ayırma ihtiyacı, bir İKY modeli üretmek için çeşitli teorilerin geliştirilmesini doğurmuştur. Geliştirilen teoriler, değişim yönetimi ve örgütsel yeniden yapılandırma süreçleriyle ilişkilendirilerek uygulayıcılara ne

yapmaları gerektiğini göstermek için kullanılmıştır (Storey, 1991). Bunun nedeni, bu teorilerin, İKY'nin örgüt verimliliğine ve karlılığına katkısını kapsamlı bir şekilde açıklıyor olmalarında yatmaktadır. İKY'nin günümüz anlamına en yakın haline temel teşkil edebilecek bu teoriler geliştirilirken araştırmacılar, özellikle iki konu üzerine odaklanmışlardır. Bunlardan ilki, örgütün kendilerini gelecekte nasıl konumlandıkları ve hangi İKY politikaları ile bu hedeflerine ulaşabileceklerine dair bir bakış açısı geliştirmeleri gerektiğidir. İkincisi ise merkezi konumda bir felsefe ve stratejik bir vizyon olmadan tüm fonksiyonları ile bir bütün olarak uygulanması gereken İKY'nin her biri kendi uygulama geleneği tarafından yönlendirilen bir dizi bağımsız faaliyet olarak kalması muhtemel olacağı kaygısıdır (Beer, 1997).

Gelinen noktada, İKY'nin geniş çatısı altında İK planlaması, işe alma, eğitim ve gelişim, kariyer yönetimi, performans yönetimi, ücret yönetimi, iş sağlığı ve güvenliği gibi fonksiyonların yer aldığı görülmektedir (Şekil 1). Ayrıca örgüt kültürü, değişim yönetimi ve örgüt tasarımı konularının da İKY'nin ilgi alanında olduğu vurgulanmaktadır (Schuler ve Jackson, 2005).

Şekil 1: İKY'nin Fonksiyonları

Günümüzde İKY anlayışı odağında vurgu yapmak gereken bir konu da İKY'nin stratejik yönetim anlayışı ile olan bütünleşmesidir. Nitekim değişim ve dönüşümün devam etmesi, yeni teknolojilere bağlı üretim modellerinin ortaya çıkmasındaki sürekliliği de daim kılmıştır. 1970'li yıllarla birlikte ulaşılan Bilgi Toplumu, Sanayi Devrimi ile birlikte tarım sektöründen sanayi sektörüne, sanayi sektöründen hizmet sektörüne ve nihayetinde hizmet sektöründen bilgi sektörüne geçişin yaşandığı ve hizmet ve bilgiye dayalı üretimin bir arada gerçekleştiği bir dönemi karakterize eden toplum yapısını ifade etmektedir. Bu dönemde işgücünün yapısı ve işin niteliği de yeni teknolojilere uyum ve vasıflı işgücünün önemi odağında bilgiye dayalı bir dönüşüm geçirmiştir (Poloma, 1993).

Modern örgüt kuramlarının temeli olarak kabul edilebilen stratejik yönetim anlayışı da teorik olarak 1960'lı yılların sonu ve 1970'li

yılların başından bugüne tanımlanagelmektedir. Örneğin, Chandler (1962), “stratejik yönetim, bir örgütün uzun vadeli amaç ve hedeflerinin tanımlanarak eylemlerin benimsenmesi ve hedeflere ulaşmak için gerekli kaynakların tahsisidir”; Kvint (2009), “stratejik yönetim, uzun vadeli başarıyı sağlayacak bir doktrin bulma, formüle etme ve geliştirme sistemidir”; McKeown (2011), “stratejik yönetim, örgütün geleceğinin şekillendirilmesi sürecidir” ifadelerini ileri sürmüşlerdir. Tanımlamalardan anlaşılacağı üzere belirsizlik durumunda strateji, örgütsel bir pusula görevi görmekte ve örgütün nerede konumlandığını ve nereye gitmesi gerektiğini göstermektedir. (McKeown, 2011). Örgüt teorisi açısından stratejik yönetimin önemi, örgüt teorisinin insanların bireyler veya gruplar olarak örgüt içinde nasıl davrandıklarıyla ilgili bilgilerin sistematik olarak incelenmesi, uygulanması ve bu bağlamda örgütlerin birden çok bakış açısından, yöntemden ve analiz düzeyinden faydalanması gerekliliği ile ilgilenmesinden kaynaklanmaktadır (Grant, 2008). Bir yandan küreselleşme ve buna bağlı rekabet ortamı bir yandan da bilgiye dayalı günümüz ekonomisinde yenilik, inovasyon ve yaratıcılık temelli üretim ve hizmet anlayışı (Baporikar, 2014), örgütlerin rekabet avantajı elde etmesinde İKY’nin de stratejik yönetim anlayışı ile ele alınmasını gerekli kılmaktadır (Singh vd., 2020).

1.2. İnsan Kaynakları Yöneticisinin ve İnsan Kaynaklarının Değişen Rolü

İnsanın yönetilmesi amacının, önceki bölümde açıklanan kayıt tutma işlemi olarak ortaya çıkarak günümüzde İKY’nin doğuşuna değin

evrilip gelişmesine paralel olarak hem bu görevi yerine getirenler hem de bu görevin muhatapları olan çalışanlar bakımından da bir dönüşümün gerçekleşmiş olduğunu söylemek mümkündür. Esasen bu unsurlar, bir yandan birbirini etkileyerek bir yandan da birbirinden etkilenererek süregitmiştir. Merkezinde ise çalışmanın yerine getiriliş şekli açısından ve birey için ifade ettiği anlam açısından geçirdiği değişim ve dönüşümün yatmaktadır. Bu durum, insanlığın içinden geçmiş olduğu tarihsel sürecin belirleyicisi niteliğinde her tür sosyal, ekonomik, teknolojik gibi sıralanabilecek unsurlara etkisinde şekillenerek devam etmektedir.

Bu bakımdan Sanayi Devrimi ile gelişen bugünkü iş anlayışı çerçevesinde çalışan yönetiminin kayıt tutma işlemi olarak ortaya çıkış döneminde üstlenilen görev göz önünde bulundurulacak olursa bir anlamda nezaretçilik yapıldığı sonucuna varılabilmektedir. Buna göre bu görevi üstlenenler, üretim faaliyetlerine nezaret eden ve üretim sürecinde çalışan işçilerin çalışmalarını kontrol ve koordine eden kişiler olmuştur. Bu dönemde işe alma, kayıtları tutma ve işten çıkarma gibi faaliyetler direkt olarak üretim hattı yöneticileri tarafından yürütülmüştür (Palmer ve Winters, 1993).

Öte yandan Sanayi Devrimi beraberinde teknolojik ilerleme ile kitle üretiminin hedeflenerek fabrikalar odağında kurgulanan ve aynı zamanda küçük parçalara bölünerek gerçekleştirilmesi tasarlanan iş, basite indirgenmiş ve neredeyse hiç bir zanaatkar beceriyi gerektirmeyecek şekilde planlanmış olduğundan bu dönemde, işin tasarımı haricinde çalışan herkese nitelsiz çalışan gözüyle

bakılmıştır. Dönemin kâr ve verimlilik odaklı yönetim anlayışı da bu durumu beslemiş, Sanayi Devriminin ilk yıllarında sonuçta güvenliksiz, zorlu ve ağır koşullarının hakimiyetinde çok düşük miktarlarda ücretler ile çalışmak durumunda kalınmıştır. Dolayısıyla bu dönem çalışanın, kâr elde etmek için daha önce de belirtilen “sefalet ücreti” ile çalışmaya adeta mecbur bırakıldığı bir anlayışa sahne olmuştur. Bu bağlamda çalışan açısından da salt gelir elde etme amaçlı olan çalışma anlayışı, emeğin metalaştığı ve yaşam faaliyetinin sürdürülebilmesi için işverenlere ücret karşılığında satıldığı bir durumu gözler önüne sermiştir.

Zaman içinde bu zorlu çalışma koşulları karşısında hak arayışı amaçlı gelişen işçi direnişleri ile birlikte yine içinde bulunulan çalışma koşullarından kaynaklı artan hatalı üretimler ve işgücü kayıpları, işverenlerin ilgisini, bu koşulların iyileştirilmesine yöneltmiştir (Yücel, 1980). Bu anlamda istihdam edilen sosyal hizmet görevlileri, işveren ve işçi arasında aracı bir role sahip olmuştur. Başlangıçta belirli kriterleri olmayan bu görev, zamanla kurumsallaşma sürecine girmiştir. Görevin, sosyal hizmet uzmanlığı olarak kurumsallaşmasında 1893’te Amerika’da ilk sosyal hizmet görevlileri konferansı yapılması ve 1913’te İngiltere’de ilk sosyal hizmet görevlileri derneğinin kurulmuş olması da etkili olmuştur (Baysal, 1993). Böylece işçi ve işveren olmak üzere her iki taraftan da kabul görmüş olan sosyal hizmet görevlileri, çalışanların barınma, sağlık, ücret gibi konularını da ilgi alanlarına alarak işverenlerin çalışanlara göstermiş olduğu değeri temsil etmişlerdir (Demirkaya, 2006).

Yönetim biliminde ortaya atılan yeni yaklaşımlar ile sosyal hizmet görevlisi mesleğinin gelişerek çalışanların ihtiyaç ve beklentileri konusunda daha kapsayıcı olacak şekilde yerini personel yöneticiliğine bıraktığı görülmektedir. Öte yandan yeni yaklaşımların tam olarak benimsenemediği ilk yıllarda, personel yöneticileri, daha ziyade işe alma, değerlendirme, eğitim ve geliştirme ile ücretlendirmenin teknik yönleriyle ilgilenmişlerdir. Hedeflerinde de en yüksek düzeyde verimlilik ve üretkenliğe ulaşmak olmuştur. Dolayısıyla sosyal hizmet görevlilerinin çalışma ilişkilerine getirdiği umut ışığı, ve yeni yönetim yaklaşımları layıkıyla karşılığını bulamamıştır. Zira dönemin üretim yapısı standart üretimin gözetilmesine odaklanmaya devam ettiğinden, hakim yönetim sistemi anlayışları da çalışanın işin planlanması ve kontrolünden uzak kalmaya devam etmesini öngörmüştür (D'Netto ve Sohal, 1999). Dolayısıyla beşeri ilişkiler ve endüstri ilişkilerini kapsamadıkça personel yönetimi, çalışanın işine yabancı olduğu bir anlayışının gölgesinde kalmıştır (Marx, 2003).

Gelinen noktada, içinde bulundukları koşullardan fiziksel ve psikolojik olarak olumsuz etkilenen çalışanların bir bütün olarak iş tatmini ve motivasyonunun sağlanması gereğine olan inanç, personel yöneticilerinin görev ve sorumluluk alanlarını beşeri ilişkiler ve endüstri ilişkilerini de içerecek şekilde geliştirmiştir (Demirkaya, 2006). Yönetim bilimine dair önceki yıllarda ortaya atılan çalışmalara eğilerek, ayrıca gelişen çalışma psikolojisi biliminden de fayda sağlayarak personel yöneticileri, beşeri ihtiyaçların tatminine

yönelmiştir (Bratton ve Gold, 1999). Dolayısıyla çalışan emeğinin bir meta değil de sosyal bir sistem olarak kabul edilen örgütlerin varlıklarını devam ettirmelerinde önemli bir unsur olduğu anlayışı gelişmiştir. Böylece personel yöneticileri, artık çalışanlar arasındaki bireysel farklılıkları gözeterek beklentilerini karşılamaya yönelmişlerdir (Davis, 1988).

Çalışanın fiziksel ve psikolojik ihtiyaçları da gözetilerek potansiyelinin tam olarak ortaya çıkarılması arayışları, geleneksel personel yönetiminin bir adım daha öteye taşınarak personel yönetimine göre daha kapsamlı bir şekilde insanı merkezine alan İKY'ye geçişi gerekli kılmıştır. Elbette nihai hedef yine verimlilik olsa da daha ziyade personel özlük işleri ile endüstriyel ilişkileri kapsayan önceki anlayışın, verimliliği sağlamada yeterli olmayacağı düşüncesiyle verimlilik kriterleri insana odaklı hale gelmiştir (Bratton ve Gold, 1999). Bu gelişmeler personel yöneticilerinin, İK yöneticileri olarak sahneye çıkması anlamına gelmiştir. Elbette bu dönüşüm, İKY'nin kapsamına hizmet edecek bir yapılanma içine girilmesi anlamına gelmektedir. Zira mesleğin eğitimi konusuna kadar yansıyan bu anlayış ile ilk olarak 1982 yılında Harvard Business School'da İKY dersi açıldığı bilinmektedir. Böylece İK yöneticiliği, daha kapsamlı ve dinamik bir yapıya bürünürken çalışana da tam anlamıyla değerli bir kaynak gözüyle bakılması anlayışı gelişmiştir (Demirkaya, 2006). Küreselleşmeye bağlı rekabet ortamı ve bu ortamda avantaj elde etmede yenilik, inovasyon ve yaratıcılık temelli üretim ve hizmet hedefinin bir sonucu olarak gelişen stratejik yönetim anlayışı ise

İK'nın stratejik kaynak olarak, İKY'nin de stratejik iş ortağı olarak görülmesini sağlamıştır. Böylece en gelişmiş haliyle artık İKY'nin örgütün üst yönetiminde yer aldığı, İK yöneticisinin de rolünün yeniden tanımlandığı söylenebilmektedir (Sheehan, 2005).

Önemle belirtmekte fayda var ki, gümüzde dahi bir çok uygulama, yıllar önce İKY olarak gelişen bu anlayışın, personel müdürü olan ünvanların İK müdürü olarak değiştirilmesinden öte gitmeyerek hala layıkıyla bir dönüşümün gerçekleşemediğini göstermektedir. Oysa bu kitabın da konusu gereği, 21. yüzyılın ileri teknolojileri ve ayrıca hem bu teknolojiler hem de gelişmiş sosyo-kültürel ve ekonomik koşulların karakterize ettiği İK profilinin beklentileri, henüz İKY anlayışını dahi tam anlamıyla benimseyememiş birçok örgütün açık ara önünden gitmektedir.

2. COVID-19 İLE İVMELENEN DİJİTAL DÖNÜŞÜM

2.1. Genel Olarak Dijital Dönüşüm ve Covid-19

Üretimin önemli bir belirleyicisi ve genel olarak ekonomi için temel bir gelir kaynağı olan sanayi, yıllar içinde devrimlerle sonuçlanan dönüşümler yaşamıştır. Öyle ki 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Sanayi Devrimi² ile başlayarak, itici güçleri i) buhar gücü, ii) elektrik, iii) elektronik ve bilgi teknolojisi, iv) siber-fiziksel sistemler (dijitalleşme) olan önemli dönüşümler yaşanmıştır (Schwab ve Davis, 2018).

² Sanayi Devrimleri dizisi 1. Sanayi Devrimi (Endüstri 1.0), 2. Sanayi Devrimi (Endüstri 2.0), 3. Sanayi Devrimi (Endüstri 3.0) ve içinde bulunduğumuz dönemi kapsayan 4. Sanayi Devrimi (Endüstri 4.0) olarak da karşılık bulmaktadır.

Dijitalleşmenin şekillendirdiği içinde bulunduğumuz 21. yüzyılda bilgi ve iletişim teknolojileri birbirini tamamlayıcı şekilde gelişmekte ve bilgi akışını daha etkin bir şekilde sağlamaktadır (Yoo, 2010). Öte yandan belirtmekte fayda vardır ki dijital dönüşüm, çok yakın zamanda popülaritesine ulaşmış olsa da, yolculuğu 20. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Zira özellikle mikroelektronik teknolojilerinin yaygınlaşması, 1970’lerden sonra üretim yapısını değiştirmiştir. Post-Fordist dönem olarak adlandırılan bu yeni süreçte esnek otomasyon teknolojileri yaygın olarak kullanılırken mikroelektronik tabanlı bilgi ve iletişim teknolojileri de bu teknolojilere eşlik etmiştir. 1970’lerden sonra yüksek teknolojilerin yaygın kullanımının bir sonucu olarak, teknoloji, iş organizasyonunda daha da merkezi bir değişken haline gelmiştir (Arslan ve Erdil, 2003).

Bununla birlikte akıllı, mobil ve yapay teknolojilerin yükselişiyle, dijital teknolojiler önemli ivmelenme yaşayarak örgütlerin stratejik yönetim anlayışlarında önemli rol edinmiştir (Yoo vd., 2012). Bu çerçevede dijital dönüşüm, örgütlerin kendisi ve paydaşları için ek değer yaratmak adına (Chen vd., 2014) dijital teknolojileri kullandığı (Setia vd., 2013) ve sonuçta kârlılığın artmasının ve rekabet avantajının elde edilmesinin hedeflendiği (Matt vd., 2015) evrimsel bir süreç (Westerman vd., 2014) olarak tanımlanabilmektedir.

Öte yandan her ne kadar günümüzde nihayetinde dital dönüşümün etkisiyle şekillenen bir örgüt yapısından ve iş süreçlerinden bahsedebiliyor olsak da dijital teknolojilerin uygulamadaki yeri konusunda kayda değer bir yaygınlıktan bahsetmek mümkün değildir.

Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler açısından dijitalleşme, bir kaç adım geriden takip edilmektedir (Yardımcı ve Yalçıntaş, 2020). Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020’de pandemi olarak ilan edilen ve bugün tüm dünya gündeminin en önemli konusu olan Covid-19 (WHO, 2020) ise dijital dönüşüm konusunda ani ve hızlı bir ivmelenmeyi tetiklemiştir. Kısa bir süre içinde dünya geneline yayılarak yaşamın her alanında benzeri görülmemiş etkiler yaratarak devam eden Covid-19 karşısındaki mücadele, neredeyse tüm yaşam rutinlerinin değişmesi gerekliliğini doğurmuştur (İlhan, 2020). Çalışma hayatı açısından yaklaşıldığında, bulaşın yayılımını engellemek adına alınan tedbirlerin temelini, etkili ve kanıta dayalı bir önlem olan insanlar arasında sosyal izolasyonun (ECDC, 2019) oluşturduğu görülmektedir. Bununla birlikte bir yandan zaman zaman uygulanan sokağa çıkma yasağı ve karantina gibi önlemlerle evlerine kapananlar, bir yandan da işin ifası gereği fiziksel olarak işyerinde bulunmak durumunda olanlar da dikkate alındığında çoğu zaman salgının dramatik etkilerine karşı fiziksel ve psikolojik açıdan savunmasız kalmıştır (ILO, 2020). Sosyal izolasyonu sağlayarak yaşamsal gereklilikleri yerine getirebilmede hayatı bir araç olarak öne çıkan dijital teknolojiler ise her ne kadar uygulama anlamında hazırlıksız yakalanılmış olsa da böylece Covid-19’un ansızın ve hızla ivmelendirdiği bir unsur olarak belirmiştir (Yardımcı ve Yalçıntaş, 2020).

Bir kez daha altını çizmekte fayda var ki elbette yukarıda ifade edildiği üzere özellikle 1970’lerde mikroelektronik teknolojilerinin

yaygınlaşması ile başlayıp akıllı, mobil ve yapay teknolojilerin gelişimiyle şekillenmeye devam eden dijital dönüşümün sundukları pek çok alanda kullanılıyor olsa da Covid-19, dijital teknolojilerin kullanımına olan ihtiyacı derinleştirdiğinden ve değerine olan algıyı güçlendirdiğinden dijital dönüşümün ivmelenmesinde mihenk taşı olarak görülebilmektedir. Dünya çapında bir salgın olan Covid-19, örgütleri, adeta dijital uygulamalara geçiş konusunda hızlanmaya zorlamıştır (Gigauri, 2020).

2.2. İnsan Kaynakları Yönetiminde Dijital Dönüşüm

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi, İKY'nin evriminde yadsınamaz şekilde hayati bir rol oynamaktadır. Günümüzde İKY'nin tüm fonksiyonlarında dijital teknolojileri uygulayabileceği bir düzeye gelinmiştir (Stone vd., 2015). Bununla birlikte yukarıda da açıklanan nedenlerden ötürü örgütlerin birçok mevcut uygulamayı terk ederek dijital teknolojilerin desteklediği yeni uygulamalara yönelmelerine neden olan Covid-19, örgütlerde tüm yönetim süreçlerinin koordinasyonunda merkezi rolü olan İKY'nin de dijital teknolojileri kullanmada önemli tetikleyicisi olmuştur (İlhan, 2020). Zira tıpkı diğer yönetim süreçlerinde olduğu gibi Covid-19'a kadar İKY'de de dijital teknolojilerin uygulamadaki yaygınlığından bahsetmek çok mümkün görülmemektedir (Gigauri, 2020). Bu bağlamda dijital teknolojilerin halihazırda süregeldiği ancak, Covid-19 ile İKY de dâhil olmak üzere uygulamada yaygınlık kazanandığını söylemek yerinde olacaktır (İlhan, 2020).

Açıklamalara geçmeden önce İK odağında bir bilgi vermek gerekirse, dijital teknolojilerle etkileşimin, önceki kuşaklardan³ belirgin bir şekilde farklı tutumları, davranışları ve beklentileri olan yeni kuşaklardan oluşan İK'nın çalışma hayatını şekillendirmiş olduğu gözlemlenmektedir (Lancaster ve Stillman, 2002). Bu bağlamda özellikle teknolojik gelişmelerin hız kazandığı bir dönemde büyüyen Y Kuşağı (Zemke vd., 2000) ile başlayarak ilk üyeleri 2020 yılı içinde çalışma hayatına girmiş olan ve teknolojik gelişmişliğin içine doğmuş oldukları bilinen Z Kuşağı, çoklu görev becerileri gelişmiş olma (Bennett vd., 2008), dijital yetkinliklere sahip olma (Levickaite, 2010), teknoloji ile donatılmış bir çalışma ortamında çalışma isteğinde olma (Bencsik vd., 2016), teknolojiye yatkınları nedeniyle bu hızlı devinim sürecinde hızlı sonuçlar almaya alışkın olma (Saxena ve Jain, 2012) gibi özellikler ile ilişkilendirilmektedirler. Bu nedenle İKY'nin stratejilerini ve fonksiyonlarını teknolojik gelişmelerin karakterize etmiş olduğu bu yeni dijital İK ile uyumlu hale getirmesi gereği açık olarak anlaşılmaktadır (D 'Netto ve Ahmed, 2012).

Bu kapsamda süregelen ve İKY fonksiyonlarını teknoloji ile ilişkilendiren kavramlar ve uygulamalar, sanal İKY (Lepak ve Snell, 1998), web tabanlı İKY (Huang vd., 2004), bilgisayar tabanlı İKY sistemleri ve İK portalları (Ruël vd., 2004) olarak sıralanabilmektedir. İKY ile bilişim ve teknolojiyi entegre etmiş tüm bu kavram ve uygulamalar dijital İKY'nin temel bileşenleriyle yakından ilgili

³ Literatürde kuşak sınıflandırması daha ziyade şu doğum aralıkları göz önünde bulundurularak yapılmaktadır (İlhan, 2019): Sessiz Kuşak (1925-1945), Nüfus Patlaması Kuşağı (1946-1964), X Kuşağı (1965-1979), Y Kuşağı (1980-2000), Z Kuşağı (2001-....).

olmasına karşın kapsam açısından bütünün küçük parçalarını ifade etmektedirler (Strohmeier, 2007). O halde dijital İKY, yeni nesil çalışanları etkin bir şekilde yönetmek için “*tüm İKY fonksiyonlarının nesnelerin interneti, büyük veri, yapay zeka ve 4G ve 5G gibi hızlı veri ağları gibi dijital teknolojilerin kullanılması yoluyla desteklenerek uygulamaya koyulması*” olarak tanımlanabilmektedir (Ruël vd., 2007). Bu şekilde rekabetin küreselleştiği, ekonomik ve demografik trendler sonucunda örgütlerin yüksek teknolojiyle dönüştüğü günümüzde değer olarak kabul edilen İK’nın sahip olduğu bilgi, beceri ve yetkinliklerden daha fazla yararlanmaya odaklanılabileceği ileri sürülmektedir (Dessler, 2016).

Bu noktada Covid-19’un diğer tüm yönetim süreçleri ile birlikte İKY’nin de dijital teknolojileri kullanmada önemli tetikleyicisi olduğu (İlhan, 2020) gerçeğine dönüldüğünde, pandeminin dramatik etkileri karşısında örgütler ve paydaşlarının ani ve hızlı bir dönüşümle dijital uygulamalara geçiş yaptığı bilinmektedir (Sheppard, 2020). Bu durum on yıllardır altı çizilen ancak uygulamada layıkıyla karşılık bulamayan dijital teknolojilerin, işin kendisine ve çalışana destek olarak hatta karar vermeyi mümkün kılarak çalışma hayatını kolaylaştıracağı gerçeğini de bir kez daha gün yüzüne çıkartmıştır. Öyle ki önceki yıllarda yapılan araştırmaların çoğu, yeni teknolojilerin İK profesyonellerinin gerçekleştirdiği işlevleri değiştireceğini, dönüştüreceğini ve kolaylaştıracağını doğrulamaktadır (Gigauri, 2020).

Bu bilgiler ışığında hâlihazırda süregelen ancak, Covid-19 ile ivmelenen dijital dönüşümün İKY fonksiyonlarına yansımaları değerlendirildiğinde, tüm süreçlerde hızı, güvenilirliği, verimliliği ve objektifliği arttırmak adına dijitalleşmesinin önemi ve gereği gün yüzüne çıkmaktadır (Dessler, 2016). Nitekim İKY fonksiyonları düşünüldüğünde var olan veri kalabalığı ve verilerinin toplanması, saklanması, analizi ve raporlanması bağlamında işlenen verinin hata kabul etme aralığının nerediye hiç olmaması (Holm, 2014), geleneksel uygulamaların zaman ve maliyet kaybına neden olması (Dessler, 2016), dijital uygulamaların esneklik ve çeşitlilik sunması (Khan, 2005), çalışan sağlık, güvenlik ve iyilik halinin korunmasını desteklemesi (Eurofound, 2020) gibi nedenler, İKY’de dijital dönüşümün önemine işaret etmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma, geçmişten günümüze İKY’nin gelişimine ve aynı zamanda bu gelişim sürecinde Covid-19 ile ivmelenen dijital dönüşümün İKY açısından taşıdığı anlama açıklık getirmektedir. Bu bağlamda İKY, özetle kayıt tutma işlevini gerçekleştiren nezaretçiden çalışanların günlük sorunları ile ilgilenen sosyal hizmet görevlisinin, endüstriyel ilişkileri de kapsayan çalışan ve işveren arasındaki ilişkinin yönetimini sağlayan orta düzey yöneticiden bütüncül anlamda örgüt ve çalışan verimliliğini gözeten sistemin kurulmasını üstlenen üst düzey yöneticinin görev ve sorumluluklarını kapsamına almaya kadar uzanan bir gelişim izlemektedir. Bu gelişim süreci, İK’nın başarısının anahtarı olduğu, bu anahtarın ise İK yöneticilerine

emanet edildiği; bu anlamda hem İK yöneticilerinin hem de İK'nın örgüt genelinde stratejik bir anlam kazanarak varlıklarını devam ettirdiği bir anlayışa ulaşmıştır.

Bu gelişim sürecinde teknoloji, önemli bir rol üstlenmiş, sürecin her aşamasında değişime ayak uydurabilmek adına kullanılan yöntemlerin yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Günümüzde ise örgütlerin, bilgi ve iletişim teknolojilerinin hız kazanmasıyla dijitalleşen dünyada, İKY fonksiyonlarını yerine getirirken dijital teknolojilerden faydalanması hayli önem kazanmıştır. Covid-19 ile mücadelenin adeta zorunlu kılarak ivmelendirdiği bu dönüşüm, örgütlere dijitalleşme süreçlerinin daha planlı bir temel üzerinde şekillenerek gündemden hiç çıkmayacak şekilde kalıcı olması konusunda önemli bir adım attırmış, İKY alanında ihtiyaç duyulan aksiyonların geliştirilerek ileriye dönük düşünmeye odaklanması gerektiğini ortaya koymuştur (Carnevalea ve Hatak, 2020).

Sonraki çalışmaların, İKY teknolojilerinde geleceğin trendleri olarak bahsedilen ancak hâlihazırda kullanılabilir olan tekrarlı işlerdeki kullanımı azaltmaya yarayan *robotik süreç otomasyonu* (Balasundaram ve Venkatagiri, 2022), işe almadan kariyer yönetimine, eğitim ve gelişimden performans yönetimine kadar tüm İKY fonksiyonlarını veri odaklı bir yönetime dönüştürmeyi hedefleyen *İK analitiği* (Opatha, 2020), günlük görevleri daha çekici ve keyifli hale getirmek amacıyla, oyunların ve oyunla ilgili bileşenlerin geleneksel oyun alanı dışında, örgütlerde veya eğitim kurumlarında profesyonel bir amaçla kullanılmasını ifade eden

oyunlaştırma (Brownhill, 2013) gibi uygulamaları konu edinmesi önem taşımaktadır. Böylece dijital dönüşümün, İKY'nin kullanımına sunmuş olduğu fırsatların yeni trendlerle ivmelenmesine ışık tutulacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahammad, T. (2017). Personnel management to human resource management (HRM): How HRM functions? *Journal of Modern Accounting and Auditing*, 13(9), 412-420.
- Aikaterini, G. (2014). Personnel management vs. human resource management: Evidence from Hellas. (Yüksek Lisans Tezi). Thessaloniki-Greece: School of Economics, Business Administration and Legal Studies.
- Arslan, U. ve Erdil, E. (2003). New technologies and changes in work organization: A survey. Science and Technology Policy Studies Center, Working Paper No: 0303. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Aydoğanoglu, E. (2011). Emek sürecinin dönüşümü. Ankara: Kültür Sanat-Sen Yayınları.
- Balasundaram, S. ve Venkatagiri, S. (2020). A structured approach to implementing Robotic Process Automation in HR. *Journal of Physics: Conference Series*, 14, 1-12.
- Baransel, A. (1979). Çağdaş yönetim düşüncesinin evrimi: Klasik ve neo-klasik yönetim ve örgüt teorileri. (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Baporikar, N. (2014). Strategic management overview and SME in globalized world. (Ed. Kiril Todorov ve David Smallbone). *Handbook of research on strategic management in small and medium enterprises* (ss. 22-39). NY: IGI Global.
- Bass, B. M. (1994). Continuity and change in the evolution of work and human resource management. *Human Resource Management*, 33(1), 3-31.
- Baysal, A. C. (1993). Çalışma yaşamında insan. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayınları.
- Beaven, B. (2013). Leisure, citizenship and working-class men in Britain, 1850-1945. New York: Manchester University Press.
- Bencsik, A., Horvath-Csikos G. ve Juhasz, T. (2016) Y and z generations at workplaces. *Journal of Competitiveness*, 8(3), 90-106.

- Bennett, S. J., Maton, K. A. ve Kervin, L. K. (2008). The digital natives debate: A critical review of the evidence. *British Journal of Educational Technology*, 39(5), 775-786.
- Beer, M. (1997). The transformation of the human resource function: Resolving the tension between a traditional administrative and a new strategic role. *Human Resource Management*, 36(1), 49-56.
- Bingöl, D. (1997). *Personel yönetimi*. (3.Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Bratton J. ve Gold J. (1999). *Human resource management: Theory and practice*. (2. Baskı). London: Macmillan Press.
- Brownhill, I. (2013). Does gaming have a role to play in employee engagement? *Strategic HR Review*, 12(1), 5-8.
- Carnevalea, J. B. ve Hatak, I. (2020). Employee adjustment and well-being in the era of COVID19: Implications for human resource management. *Journal of Business Research*, 116, 183-187.
- Chandler, A. D. (1962). *Strategy and structure: Chapters in the history of the American Industrial Enterprise*. NY: Beard Books.
- Chen, Y. K., Jaw, Y. L. ve Wu, B. L. (2014). Effects of digital transformation on organizational performance of SMEs. *Internet Research*, 26(1), 186-212.
- Clancy, B. (2017). Rebel or rioter? Luddites then and now. *Society*, 54(5), 392-398.
- Dassbach, C. (1991). The origins of Fordism: The introduction of mass production and the five-Dollar wage. *Critical Sociology*, 18(1), 77-90.
- Davis, K. (1988). *İşletmede insan davranışı*. Çev. Kemal Tosun. (3. Baskı). İstanbul: İşletme Fakültesi Yayınları.
- Demirkaya, H. (2001). Toplam kaliteye ulaşmada insan kaynakları yönetiminin rolü. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 368, 66-70.
- Demirkaya, H. (2006). Tarım toplumundan bilgi toplumuna insan kaynakları yönetiminde değişim. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27, 1-23.
- Dessler, G. (2016). *Human resource management*. USA: Pearson.

- D'Netto, B. ve Sohal, A. S. (1999). Human resource practices and workforce diversity: An empirical assessment. *International Journal of Manpower*, 20, 530-547.
- Düzgün, M. S. ve Marşap, A. (2018). Performans değerlendirme ve ücret uygulamalarına ilişkin algının iş tatmini ve örgütsel bağlılığa etkisi bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi*, 25(3), 787-810.
- ECDC. (2019). Novel coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic: Increased transmission in the EU/EEA and the UK. Erişim:<https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/RRA-sixth-updateOutbreak-of-novel-coronavirus-disease-2019-COVID-19.pdf>, 04.08.2020.
- Eurofound (2020). Living, working and COVID-19, COVID-19 series. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Freyer, H. (2014). Sanayi çağı. Çev. H. Batuhan ve B. Akarsu. (1. Baskı). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- George, C. S. (1972). The history of management. (2. Baskı). New Jersey: Prentice Hall.
- Giddens, A. (2008). Sosyoloji. Çev. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gigauri, I. (2020) Effects of Covid-19 on human resource management from the perspective of digitalization and work-life-balance. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. 4(31), 1-10.
- Gökalp, İ. E. (2013). İletişim teknolojileri ve sendika. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 63-74.
- Grant, M. R. (2008). Contemporary strategy analysis. (6. Baskı). UK: Blackwell.
- Harvey, D. (1991). The condition of postmodernity. Blackwell: Massachusetts.
- Henderson, I. (2011). Human resource management for MBA students. (2. Baskı). London: CIPD.
- Holm, A. B. (2014). Institutional context and e-recruitment practices of Danish organizations. *Employee Relations*, 36(4), 432-455.

- Huang, J. H., Jin, B. H. ve Yang, C. (2004). Satisfaction with business-to employee benefit systems and organizational citizenship behavior: An examination of gender differences. *International Journal of Manpower*, 25(2), 195-210.
- ILO. (2020). COVID-19 cruelly highlights inequalities and threatens to deepen them. Geneva: ILO.
- İlhan, Ü. D. (2020). Covid-19 ile mücadelede insan kaynakları yönetimi uygulamalarında ihtiyaç duyulan aksiyonların belirlenmesine yönelik örgütsel müdahale yöntemi önerisi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Özel Sayı), 288-307.
- Kaufman, B. E. (2001). Human resources and industrial relations commonalities and differences. *Human Resource Management Review*, 11(4), 339-374.
- Keser, A. ve Güler, B. K. (2016). Çalışma psikolojisi. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Khan, B. H. (2005). Managing e-learning: Design, delivery, implementation and evaluation. London: Information Science Publishing.
- Koçel, T. (1989). İşletme yöneticiliği. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayını.
- Köksal, M. (2005), İnsan kaynakları yönetimi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayını.
- Kvint, V. (2009). The global emerging market: Strategic management and economics. (1. Baskı). Routledge.
- Lancaster, L.C. ve Stillman, D. (2002). When generations collide: Who they are. Why they clash. How to solve the generational puzzle at work. NY: Harper Business.
- Lepak, D. P. ve Snell, S. A. (1998). Virtual HR: Strategic human resource management in the 21st century. *Human Resource Management Review*, 8(3), 215-234.
- Levickaite, R. (2010). Generations X, Y, Z: How social networks form the concept of the world without borders: The case of Lithuania. *Limes Cultural Regionalistics*, 3(2), 170-183.
- Linton, D. (1992). The luddites: How did they get that bad reputation? *Labor History*, 33(4), 529-537.
- Lyons, S. (2003). An exploration of generational values in life and at work. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ottawa: Carleton Üniversitesi.

- Matt, C., Hess, T. ve Benlian, A. (2015). Digital transformation strategies. *Business Information Systems Engineering*, 5, 339-343.
- Marx, K. (2003). 1844 el yazmaları. Çev. M. Belge. İstanbul: Birikim Yayınları.
- McKeown, M. (2011). *The Strategy Book*. FT Publishing.
- Nardinelli, C. (1980). Child labor and the Factory Acts. *The Journal of Economic History*. 40(4), 739-755.
- Opatha, H. H. D. P. J. (2020). HR analytics: A literature review and new conceptual model. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10(6), 130-141.
- Ören, K. ve Yüksel, H. (2012). Geçmişten günümüze çalışma hayatı. *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1(1), 34-59.
- Özer, A. (2014). Frederick Taylor'ın görüşlerini 21. yüzyıl yönetim mantığı ile yeniden okumak. *Verimlilik Dergisi*, 2, 41-72.
- Palmer, M. ve Winters, K. T. (1993). İnsan Kaynakları (1. Baskı) Çev. Doğan Şahiner. İstanbul: Rota Yayınları.
- Poloma, M. M. (1993). Çağdaş sosyoloji kuramları. Çev. Hayriye Erbaş. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Ruël, H., Bondarouk, T. ve Looise, J. K. (2004). e-HRM: Innovation or irritation: An explorative empirical study in five large companies on Web-based HRM. *Management Revue*, 15(3), 364-380.
- Saxena, P. ve Jain, R. (2012). Managing career aspirations of generation Y at work place. *International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering*, 2(7), 114-118.
- Schuler, R. S. ve Jackson, S. (2005). A quarter-century review of human resource management in the US: The growth in importance of the international perspective. *Management Revue*, 16(1), 11-35.
- Schwab, K. ve Davis, N. (2018). *Shaping the future of the fourth industrial revolution: A guide to building a better world*. New York: Currency.
- Setia, P., Venkatesh, V. ve Joglekar, S. (2013). Leveraging digital technologies: How information quality leads to localized capabilities and customer service performance. *MIS Quarterly*, 37(2), 565-590.

- Sheehan, C. (2005). A model for HRM strategic integration. *Personnel Review*, 34(2), 192-209.
- Sheppard, B. (2020). A guide to thriving in the post-COVID-19 workplace. Erişim: <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/workers-thrive-covid-19-skills/>, 30.06.2020.
- Singh, L. B., Mondal, S. R. ve Das, S. (2020). Human resource practices & their observed significance for Indian SMEs. *Revista ESPACIOS*, 41(7), 1-15.
- Stone, D. L., Deadrick, D. L., Lukaszewski, K. M. ve Johnson, R. (2015). The influence of technology on the future of human resource management. *Human Resource Management Review*, 25(5), 216-231.
- Storey, J. (1991). (Ed.). *New perspectives on human resource management*. London: Routledge.
- Storey, J. ve Sisson, K. (1993) *Managing human resources and industrial relations*. Milton Keynes: Open University Press.
- Strohmeier, S. (2007). Research in e-HRM: Review and implications. *Human Resource Management Review*, 17(1), 19-37.
- Taylor, F. W. (1911). *The principles of scientific management*. NY: Harper & Brothers.
- Torrington, D. ve Hall, L. (1998). *Human resource management*. UK: Prentice Hall.
- Utaş, T., inko, L. ve Işıl, G. (2017). Hibrit iş özellikleri kuramı çerçevesinde iş motivasyonu ve retim. *Social Sciences Research Journal*, 6(1), 1-21.
- lgen, H. (1993). *İşletmelerde organizasyon ilkeleri ve uygulaması*. (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları.
- Westerman, G., Bonnet, D. ve McFee, A. (2014). *Leading digital: Turning technology into business transformation*. UK: Harvard Business Press.
- WHO. (2020). Q&A on coronaviruses. Erişim: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-andanswers-hub/q-a-detail/q-a-coronaviruses>, 06.10.2020.
- Yardımcı, G. ve Yalıntaş, A. (2020). Türkiye'nin dijitalleşme politikaları: Fırsatlar, tutarsızlıklar ve zm nerileri. *İktisat ve Toplum*, 114, 65-74.

- Yoo, Y. (2010). Computing in everyday life: A call for research on experiential computing. *MIS Quarterly*, 34(2), 213-231.
- Yoo, Y., Boland, R. J., Lyytinen, K. ve Majchrzak, A. (2012). Organizing for innovation in the digitized world. *Organization Science*, 23(5), 1398-1408.
- Yücel, A. (1980). Emek ekonomisi ve endüstri ilişkileri. Ankara: Kalite Matbaası.
- Yüksel, Ö. (2003). Girişimciler için işletme yönetimi. Ed. T. Durukan. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Zemke, R., Raines, C. ve Filipczak, B. (2000). Generations at work: Managing the clash of boomers, gen Xers, and gen Yers in the workplace. NY: American Management Association.

BÖLÜM 3

COVID - 19 İLE GELEN “YENİ” NORMAL: EVDEN ÇALIŞMA

Dr. Öğr. Üyesi Esra ERENLER TEKME¹

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü,
Çankırı, Türkiye, esraerenler@karatekin.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-2509-3149

GİRİŞ

2020 yılının başlarında ortaya çıkan Covid-19 salgını farklı sektörlerden hemen hemen her örgütün iş yapış şekillerini önemli ölçüde etkilerken, firmaları iş sistemlerinde ayarlamalar ve değişiklikler yapmaya zorlamıştır. Kısa zamanda uyum sağlamayı ve değişmeyi gerektiren salgın, ev eksenli çalışma seçeneğini de eskisinden daha popüler hale getirmiştir.

Uzaktan çalışma bugüne kadar tercihler üzerine kurulu bir çalışma biçimiydi (Sezgin, 2020). Yani, firmalar uzaktan çalışmayı zorunlu kılmak veya bunu seçenek olarak sunmak şansına sahiptiler (Belanger, 1999). Söz konusu çalışma şekli, çalışanlar içinde kişisel bir tercih niteliği taşıyordu. Ancak pandemi ile birlikte uzaktan çalışmak seçimden çok bir zorunluluk haline dönüştü ve farklı sektörlerden birçok çalışan hayatında ilk kez evlerinden çalışmayı deneyimledi (Zeidner, 2020). Bu nedenle “evden çalışma” kavramı tarihsel olarak eski ancak çalışanların çoğu için yenidir (Shareena ve Shahid, 2020).

1. Evden Çalışma Kavramına Tarihsel Bakış

Bilgi teknolojisi devrimi, örgüt yapıları ve çalışma şekilleri de dahil olmak üzere yaşamın hemen hemen her alanını etkileyen değişimlere sahne olmuştur (Harpaz, 2002). Zaman içerisinde değişimler ve teknolojik gelişmeler işyeri kavramını fiziksel konum fikrinden uzaklaştırmış (Shareena ve Shaid, 2020), çalışma ortamlarının geleneksel ofislerden evlere taşınabilmesine olanak sağlamıştır (Kavi ve Koçak, 2010).

Aslında ofise gitmek yerine evden çalışmak yeni bir fenomen değildir (Belanger, 1999; Tremblay ve Thomsin, 2012; Jalagat ve Jalagat, 2019). Sanayi devriminden önce işlerin çoğu evde ya da eve yakın küçük atölyelerde hem kişisel tüketim hem de gelir kaynağı olarak ev tabanlı gerçekleştiriliyordu (Harpaz, 2002). Ancak sanayi devrimi öncesi, ücret karşılığında bir işveren veya aracı için belirli bir ürünü veya hizmeti üreten dönemin ev eksenli çalışanlarının, küçük bağımsız zanaatkarlarından farklı olduklarını eklemek gerekir.

1940 ve 50’lerde Amerika Birleşik Devletleri’nin gelişen posta endüstrisi, idari büro görevlerinin bazıları için evden çalışanlara güvenmiştir. 1980’lerde, sigorta endüstrisi talepleri işleme koymak için yoğun olarak evden çalışanlardan yararlanmıştır (ILO, 2020). Bununla birlikte, iki ana özellik günümüzün evden çalışanlarını geçmiştekilerden ayırır. Bugünün evden çalışanları ofisleriyle gelişmiş bir iletişim bağlantısına sahiptir ve büyük bir kısmı profesyoneller ve yöneticiler gibi bilgi çalışanlarıdır (Belanger, 1999). Bu noktada gerçek değişimin, evden çalışmak ya da işi evde yapmak olmadığı, evden çalışanların örgütsel bir yapı içerisinde çalışması noktasında gerçekleştiği söylenebilir (Harpaz, 2002).

Geleneksel çalışma tarzlarından uzaktan çalışmaya geçiş konusundaki hareketlilik 1970’li yıllarda başlamıştır (Pearlson ve Saunders, 2001). Bu yeni çalışma düzeni ortaya çıktığı ilk yıllarda, hem firmaların hem de çalışanların ilgisini çekmiş ve “küçük hücrelerde” esarete bir alternatif olarak görülmüştür (Garg ve Rijst, 2015). Ancak başlangıçta heyecan yaratsa da, doğasında var olan ve kısmen uzaktan

Çalışma ile ilişkili paradokslar nedeniyle beklenenden daha yavaş yayılmıştır (Pearlson ve Saunders, 2001; Belzunegui- Eraso ve Erro-Garces, 2020). Aslında yirminci yüzyılın sonlarına doğru gelişen birkaç temel süreç, uzaktan çalışma olgusunun kökeninin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir. Bu bağlamda uzaktan çalışma sürecini hızlandıran ana unsur bilgi teknolojileri tabanlı değişimlerdir (Harpaz, 2002). Bilgisayarların ve internetin gelişmesi ve yaygınlaşması, hızlı ve güvenilir iletişim bağlantıları, dosyaları transfer etme ve farklı bir lokasyondan üzerinde çalışma kolaylığı (Belanger, 1999 ; Shareena ve Shaid, 2020), e- postalar, cep telefonları, bulut bilişim, video konferanslar gibi gelişmeler, işin iş yerinde ve belirli bir zaman sınırı içerisinde yapılma zorunluluğunu ortadan kaldırmış, ev eksenli çalışmayı kolaylaştırmıştır (Choudhury, 2020). Ev eksenli çalışmanın yaygınlaşmasındaki bir diğer motivasyon ise, rekabetçi iş ortamının zorladığı operasyonel maliyetleri azaltma ve verimliliği artırma baskısıdır (Arslan, Glgeci ve Larimo, 2021).

Bahsedilen “modern” çalışma biçimi, 2000’li yıllardan itibaren özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika’da çeşitli firmalar tarafından uygulanmıştır. Örneğin GitLab, dünyanın tamamen uzaktan çalışan en büyük şirketlerinden birisidir. Zapier, 23 farklı ülkede ikamet eden çalışanlara sahiptir. Siemens ve Facebook gibi şirketler salgından sonra uzaktan çalışmayı kalıcı hale getirmeyi planlamaktadır (Choudhury, 2020).

Dünya Çalışma Örgütü'nün dünyanın farklı bölgelerinde gerektiğinde faaliyetlerini evden gerçekleştirebilecek çalışanların potansiyel payını tahmin etmek amacıyla yürüttüğü çalışma, Amerika'da mesleklerin %34'ünün makul bir şekilde evden gerçekleştirilebileceğine, bu oranın İtalya için %24, Fransa için %28, Almanya için %29, İspanya için %25, İsveç ve Birleşik Krallık için %31 olduğuna işaret etmektedir (ILO, 2020). Yöneticilerin evden çalışıp çalışmadığının değerlendirildiği bir başka araştırmanın sonuçlarına göre, Birleşik Krallık yöneticilerin evden çalışmasına izin verilen en yüksek orana sahipken ikinci ve üçüncü sırayı Almanya ve Amerika almaktadır (Jalagat ve Jalagat, 2019). Ancak bu noktada evden çalışmanın belirli meslek grupları için daha uygun olabileceğinin altını çizmek gerekir. Diğer yandan bir meslek bir ülkede evden yapılabilirken başka bir ülkede bu mümkün olmayabilir. Belirli bir meslek grubunda çalışanların evden çalışma olasılığı, ülkeden ülkeye, alt yapı (geniş bant internete erişim, kişisel bilgisayara sahip olma olasılığı, konut durumunun evden çalışmaya uygun olup olmaması vb), işgücü piyasası koşullarındaki değişiklikler (gelişmekte olan ülkelerdeki bir çok kişi inşaat işçisi gibi mesleklerde veya enformel sektörlerde çalışmakta ve evden çalışmamaktadır), ülkelerin sosyal ve ekonomik koşullarındaki farklılıklar nedeniyle değişebilir. ILO'nun raporuna göre (2020), düşük ve düşük-orta gelirli ülkelerde büro destek çalışanlarının %20'sinin evden çalışabileceği tahmin edilirken, yüksek gelirli ülkeler için oran % 42'lere yükselmektedir.

Bilindiği gibi koronavirüs vakalarının sayısının artmasının ardından virüsün yayılmasını yavaşlatmak için firmalar çalışanlarının çoğu veya tümü için uzaktan çalışma programlarını hayata geçirdi ve onları olabildiğince evden çalışmaya teşvik etti. Kuşkusuz ki, teknoloji şirketlerinin bu sürece adapte olması daha hızlı ve kolay oldu çünkü bu yatkınlık onların DNA'larında vardı. Ancak teknoloji sektörü dışındaki firmalar için evden çalışmayı teşvik etmek daha sancılı, zor ve karmaşıktı. Ayrıca çoğu firma bu süreci yönetmek için yeterli bütçe, altyapı ve kaynağa da sahip değildi (Zeidner, 2020).

2. Evden Çalışma Kavramı

Yukarıda da değinildiği gibi Covid-19, içinde bulunduğumuz dönemin çalışma koşullarını ve yöntemlerini büyük ölçüde değiştirip, evden çalışmayı yeniden gündeme taşımıştır. Bununla birlikte, özellikle bilgi işçiliğine dayalı olarak faaliyet gösteren sektörlerde çalışan motivasyonunu artırmanın ve iş - yaşam dengesi geliştirmenin bir yolu olarak, evden çalışma ile ilgili hareketlilik ve düzenlemeler salgından çok daha önce ortaya çıkmıştı (Zeidner, 2020) ve insanlar, “işimizi yapmak için bir ofisin içinde birlikte olmamıza gerçekten gerek var mı?” diye sorgulamaya başlamıştı. Pandemi döneminde bir çok firma bir işi yapmak için iş yerinde meslektaşlarla bir arada olmanın gerekli olmadığını, bu durumda da iyi bir performans sergilenebileceğini deneyimleyerek görme fırsatı yakaladı (Choudhury, 2020). Ayrıca içinde bulunulan süreçte evden çalışmanın çalışanları güvende tutmanın kilit bir bileşeni olduğu da anlaşıldı (Zeidner, 2020).

Standart dışı çalışma modellerinden birisi olan evden çalışma, uzaktan çalışma şemsiyesi altında ele alınabilecek alternatif ve sanal bir çalışma biçimidir (Pearlson ve Saunders, 2001). Bu noktada konuya uzaktan çalışmayı tanımlayarak başlamak daha açıklayıcı olabilir. Uzaktan çalışmanın evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımı olmamasına rağmen, bilgisayar ve telematik teknolojileri kullanılarak, uzaktan ve çevrimiçi yapılan bir çalışma ve/veya hizmet sağlama türü olarak tanımlanabilir. Uzaktan çalışma, işverenin tesislerinin dışında gerçekleştirilen işler için akıllı telefonlar, tabletler, dizüstü bilgisayarlar ve / veya masaüstü bilgisayarlar gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasıdır (ILO, 2020). Uzaktan çalışma, evde veya başka yerlerde (uydu ofisler, tele centerlar vb.) bilgi iletişim teknolojilerinin desteğiyle yürütülen bir çalışma türüdür (Tremblay ve Thomsin, 2012). Bu çalışma şekli, çalışanların evden, ortak tesislerden, müşteriye ait tesislerden veya gerekli teknolojilere sahip herhangi bir platform aracılığıyla çalışmalarını sağlar (ILO, 2020). Kullanılan teknoloji ve konum ise, uzaktan çalışma formunu belirler.

Uzaktan çalışmaya ilişkin sistematik bir perspektif sağlamak adına ILO farklı uzaktan çalışma modlarını göz önünde bulundurur: *Düzenli ev tabanlı uzaktan çalışma* (düzenli olarak evden çalışan, bilgi iletişim teknolojilerini kullanan çalışanları anlatır); *mobil uzaktan çalışma* (düzenli olarak birkaç yerde çalışan, yüksek düzeyde hareketli ve BIT kullanan çalışanları ifade eder) ve *ara sıra uzaktan çalışma* (yalnızca ara sıra, işveren tesislerinin dışında bir veya daha fazla yerde çalışan ve yüksek hareketli gruptan çok daha düşük hareketliliğe sahip

çalışanlardan oluşur). Tablo 1 farklı uzaktan çalışma şekillerini göstermektedir (Belzunegui-Eraso ve Erro- Garces, 2020).

Tablo 1: Uzaktan Çalışmanın Türleri

Mod	Teknoloji kullanımı	Lokasyon
Düzenli ev tabanlı uzaktan çalışma	Her zaman ya da neredeyse tüm zamanlar	Ayda en az birkaç sefer evden ve diğer lokasyonlarda ayda birkaç seferden daha az
Mobil (yüksek hareketli) uzaktan çalışma	Her zaman ya da neredeyse tüm zamanlar	İşverenin tesisleri dışında en az iki lokasyondan haftada en az birkaç sefer veya en az bir diğer lokasyondan günlük
Ara sıra uzaktan çalışma	Her zaman ya da neredeyse tüm zamanlar	Yüksek uzaktan çalışmadan daha az sıklıkta ve/veya daha az lokasyonda

Kaynak: Belzunegui-Eraso ve Erro- Garces, 2020

Nereden mümkün ve pratik olursa oradan çalışmayı olanaklı hale getiren teknoloji ve dijital bağlantılılığın gelişmesi sonucu yaygınlaşan evden çalışma (telecommuting) ise özellikle vasıflı çalışanların bilgi iletişim teknolojilerini kullanarak işin tamamını veya bir bölümünü iş yeri ortamına bağlı kalmadan, evlerinde yürütebildikleri çalışma modunu anlatır (Kavi ve Koçak, 2010; Kıcıır, 2019). Evden çalışma, çalışanların merkezi ve tek bir iş yerine gidip gelmek zorunda olmadıkları (Shareena ve Shahid, 2020), ofisle bağlantıyı sürdürmek için bilgisayarları ve telekomünikasyon olanaklarını kullandıkları, geleneksel ofisten uzakta çalışmaya atıfta

bulunur (Belanger, 1999). Bir iş düzenlemesinin evden çalışma olarak nitelendirilebilmesi için çalışanların bir işyerine veya işverene bağlı olması ve düzenli olarak evden çalışması gerekir (Kavi ve Koçak, 2010). Diğer yandan ev eksenli çalışma ile ilgili güncel kavramsallaştırmalarda (örn. Ross, 2016), evden çalışanların şirketlerine ait merkezi bir işyerleri olmadığına işaret edildiğini ve bu durumun çalışanların bir örgütle, yöneticilerle ve meslektaşlarla bağlantılarını büyük ölçüde değiştirdiğini belirtmek gerekir (akt.Stadtlander vd., 2017). Evden çalışmada, çeşitli sebeplerle (ör. malzeme almak veya toplantılara katılmak) nadiren işyerine giden ve çalışma günlerinin çoğunu evde geçirenler “*tam zamanlı evden çalışanlar*”, haftada veya ayda birkaç gün evde çalışanlar ise, “*yarı zamanlı evden çalışanlar*” olarak sınıflandırılmaktadır (Kıcır, 2019).

Uzaktan çalışma konusunda literatürde iki farklı bakış açısına rastlanabilir. İlki evden çalışanları bu tür bir iş düzenlemesini tercih eden bir grup insan olarak algılar ve onlara maksimum profesyonel esneklik sunduğu için bu çalışma biçimine olumlu yaklaşır (Jurik, 1998). Bu açıdan bakıldığında işverenler bu tür düzenlemeleri göreceli olarak yüksek pazarlık gücüne sahip çalışanlara bir fayda olarak sunabilirler (Belanger, 1999). Diğer bakış açısına göre evden çalışma, çalışanların işverenleri tarafından sömürüldüğü, nispeten kabul edilemez ve kötü koşullarda, düşük ücretlerle çalıştırıldığı yeni bir “kölelik” biçimidir (Harpaz, 2002). Bu bakış açısına göre, çalışanlar işverenleri tarafından evde çalışmaya zorlandıklarında pazarlık güçleri zayıflayacaktır (Kraut, 1989).

Evden çalışmanın avantaj ve dezavantajlarının değerlendirilmesi konuya açıklık getirebilir.

3. Evden Çalışmanın Algılanan Avantajları

Evden çalışma uygulamalarının gördüğü ilgi beklenen faydalarından kaynaklanır. İzleyen kısımda evden çalışmanın birey, örgüt ve toplum bazında avantajlarına değinilecektir.

3.1. Evden çalışmanın birey için avantajları

Özerklik: Bilgi çalışanlarında daha fazla olmakla birlikte hemen hemen her çalışan yaptığı iş üzerinde kontrol sahibi olmaktan hoşlanır (Belanger, 1999). Evden çalışma iş üzerinde daha fazla özerklik ve esneklik sağladığından birçok çalışana cazip gelen bir çalışma şeklidir (Shareena ve Shahid, 2020). Bu nedenle işleri kişisel kontrol hissini tatmin edecek şekilde tasarlamak örgütlerin iyi çalışanlarını ellerinde tutmak için kullandıkları stratejilerden birisidir (Choudhury, 2020). Karar verme inisiyatifi anlamına gelen özerklik, iş özerkliği ve zaman-mekan özerkliği boyutlarından oluşmaktadır (Kıcıır, 2019). Evden çalışma uygulamasında fiziksel bir denetim söz konusu olmadığından çalışanlar kendilerine verilen görevleri nasıl, hangi koşullarda ve ne zaman tamamlayacakları konusunda daha fazla takdir yetkisine sahip olurlar (Shareena ve Shahid, 2020).

Özerkliğe katkıda bulunan bir diğer faktör, çalışma saatlerindeki esnekliktir (Harpaz, 2002). İş ve aile insanların çoğunluğunun hayatına hakim olan iki alandır (Şener ve Abunasser, 2020). Evden

çalışmada iş, günün farklı saatlerinde yapılabildiğinden (Harpaz, 2002), birçok kişi tarafından iş ve özel yaşamı dengelemede kullanılabilecek önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Tremblay ve Thomsin, 2012; Kıcıır, 2019). Evden çalışma tercihi özellikle büyük şehirlerde aile üyelerinden uzakta geçirilen zamanı azalttığından (Arslan vd., 2021), çalışanın çocuk, engelli ve yaşlı bakımı gibi sorumluluklarını yerine getirmesini kolaylaştırarak iş ve kişisel yaşam arasındaki dengenin kurulmasına yardımcı olur (Tremblay ve Thomsin, 2012; Arslan vd., 2021).

Evden çalışanlar coğrafi anlamda da esnekliğe sahiptir. Bu özellik, çift kariyerli ailelerin bir lokasyonda iki iş aramasının zorluğunu hafifletir. Choudhury'e göre (2020) evden çalışma, çalışanların “dijital göçebeler” olmalarına izin verdiğiinden özellikle Y kuşağı açısından son derece çekici bir çalışma şekli olacaktır.

Konsantrasyon-Geliştirilmiş zaman yönetimi: Evden çalışmanın bir başka faydası, çalışanları ofisteki dikkat dağınıklığından uzaklaştırması ve görevlere konsantre olmalarına izin vermesidir (Wheatley, 2012). Evden çalışıldığında ani ziyaretler yapan, dikkat dağıtan meslektaşlarla sohbet etmek zorunda kalınmadığından ya da aniden ortaya çıkan, planlanmamış toplantılara dahil olunmadığından çalışanların işlerine odaklanması kolaylaşabilir (Harpaz, 2002) ve üretkenlik artabilir (Wheatley, 2012).

Seyahat süresinden ve masraflardan tasarruf: Evden çalışma çalışanların işe gidip gelmek için trafikte harcadıkları zamandan

tasarruf etmelerini sağlamanın yanında (Amabile ve Kramer, 2013; Garg ve Rijst, 2015) yolda geçirilen uzun ve stresli saatleri azaltarak yaşam kalitesinin artmasına katkıda bulunur (Cascio, 2000). Ayrıca kişisel masrafların (ör. öğle yemeği, iş için satın alınan kıyafetlerin maliyeti) azalmasına sağladığı katkı evden çalışmanın bir diğer avantajıdır (Garg ve Rijst, 2015).

3.2. Evden çalışmanın örgüt için avantajları

Üretkenliğin artması: Üretkenlik birçok çevresel faktörden etkilenebildiğinden, evden çalışmanın üretkenlik üzerindeki etkilerini ortaya koymak kolay değildir. Bununla birlikte bazı araştırmacılara göre evden çalışma daha üretken olmanın bir yoludur (Tremblay ve Thomsin, 2012). Bloom ve arkadaşları'nın araştırması (2015), evden çalışmayı tercih eden bireylerin üretkenliklerinin %13 arttığını ortaya koymuştur (Choudhury, 2020). Baard ve Thomas'ın (2010) çalışmasının bulguları, daha güçlü örgütsel bağlılık, artan moral ve iş tatmini, esneklik, aileye ayrılan zamanın artması, daha iyi bir iş-yaşam dengesi, azalan stres, aylık masrafların azalması, daha az raporlu hasta gün sayısı gibi kısmen önceki kısımda belirtilen faydaları desteklemektedir. Tüm bu faktörler, üretkenliğin artmasına neden olabilir.

İnsan kaynağının daha fazla kullanılabilirliği: Evden çalışmanın bir diğer faydası teknolojik araçlar yardımıyla firmaların istihdam sınırlarını genişletmesine izin vermesidir (Jalagat ve Jalagat, 2019). Uzaktan çalışmanın sunduğu esneklik sayesinde firmalar yetenekleri

küresel çapta işe alıp kullanabilme fırsatı yakalar. Örgütlerin çalışanlarına evden çalışma fırsatı sunmasının işi çekici hale getirmesi, örgütün potansiyel yetenek havuzunu uzak bir konuma bağlı olan çalışanları da kapsayacak şekilde genişletmesi (Choudhury, 2020) yetenekli çalışanları çekmesini ve değerli çalışanlarını elde tutmasını mümkün kılar (Pearlson ve Saunders, 2001; Amabile ve Kramer, 2013; Robbins ve Judge, 2012: 578). Bu çalışma şekli, örgütlere küçük çocukları olan ebeveynlerle, fiziksel zorluk yaşayanlarla ve ailelerine bakmak zorunda olan yetenekli bireylerle çalışabilmenin yollarını açar (Harpaz, 2002). Diğer yandan evden çalışma uygulaması ile iş ortamında kişisel özellikleri ya da sosyal uyumsuzlukları nedeniyle sürekli sorun çıkaran veya yaşayan ve yüksek performansları nedeniyle gözden çıkarılmaması gereken çalışanların işyeri dışında tutularak örgütün elemanı olmaya devam etmesi sağlanabilir (Kavi ve Koçak, 2010).

Doğrudan giderlerden tasarruf: Evden çalışma uygulamasının altında yatan bir diğer neden işverenin bazı maliyetlerden kurtulma isteğidir. Tahmin edilebileceği gibi daha az ofis içi çalışan alan ihtiyacını ve gayrimenkul maliyetlerini büyük ölçüde azaltır (Kavi ve Koçak, 2010). Bu, özellikle gayrimenkul maliyetlerinin yüksek olduğu yerde konumlanmak ve çok sayıda eleman istihdam etmek durumunda olan firmalar için önemli bir avantajdır (Jalagat ve Jalagat, 2019). Ayrıca uzaktan çalışma uygulamalarıyla bakım-onarım, elektrik, su, klima, telefon gibi maliyetlerden de tasarruf sağlanır. Diğer yandan evden çalışmayı bir yan fayda olarak gören ve evden çalışanların maaşlarını

geleneksel ofis çalışanlarının maaşlarından daha düşük tutan şirketler, iş gücü maliyetlerinden belirli ölçüde tasarruf ederlerken (De Graaf ve Rietveld, 2007), fazla mesai ve diğer çalışan harcamalarındaki azalmalar da ek tasarruflara yol açabilir (Harpaz, 2002). Evden çalışmayla birlikte maddi tasarrufların yanında zaman tasarrufu sağlanabilmektedir. Örneğin, AT&T firması, bir çalışanın her gün işe geliş ve gidiş için harcadığı 50 dakikayı, evden çalışma ile yılda yaklaşık 5 haftalık bir süre kazancına dönüştürmektedir (Kavi ve Koçak, 2010).

3.3. Evden çalışmanın toplum için avantajları

Uzaktan çalışma toplumsal bazı sorunlara çözümler sağlayan sürdürülebilir etkiler yaratabilir (Belzunegui- Eraso ve Erro- Garces, 2020)

Çevre kalitesinde iyileşme: Uzaktan çalışmanın itici güçleri arasında çevresel sorunlar da vardır. Evden çalışma, ekonomik faaliyetlerin çevresel etkilerini azaltarak (Belzunegui- Eraso ve Erro- Garces, 2020) dolaylı yoldan çevreye katkıda bulunur (Jalagat ve Jalagat, 2019). İşyerine gidiş gelişlerin azalması özellikle araçların neden olduğu hava ve gürültü kirliliğinde, karbon emisyonlarında, trafik sıkışıklığında ciddi bir azalma sağlar (Garg ve Rijst, 2015; Choudhury, 2020). Ayrıca, trafiğin nispeten hafiflemesi, kaza olasılığını azaltır ve toplu taşıma üzerinde daha az baskı oluşturur. Ulaşım alt yapısı üzerindeki baskı ve çevre konusundaki artan

farkındalık, özellikle büyük ve kozmopolit şehirlerde, firmaları giderek daha fazla uzaktan çalışmaya yönlendirmektedir (Kim, 2017).

Özel ihtiyaçları olan nüfuslar için çözümler: Evden çalışma, çeşitli kısıtlardan dolayı işgücünün bir parçası olamayanlara, diğer bir ifade ile bilgi ekonomisinden dışlanma tehdidi altında olan çalışan bölümlerine (ör. engelliler, yaşlı çalışanlar, kırsal alanlarda yaşayanlar) iş hayatına dahil olma fırsatı sağlar (Belzunegui- Eraso ve Erro- Garces, 2020). Küçük çocukları olanlar, yaşlılar veya din, gelenek veya kültürleri nedeniyle evden ayrılmakta güçlük çekenler, evden çalışma yoluyla iş gücüne dahil edilebilir. Böylece nüfusun daha büyük kesimine istihdam fırsatı sunulmuş olur ve ayrımcılık azalır (Harpaz, 2002). Son olarak uzaktan çalışma uygulamalarını teşvik eden örgütlerin, gelişmekte olan pazarlara, küçük kasabalara ve kırsal bölgelere zarar veren beyin göçünü tersine çevirme potansiyeline sahip olduğundan bahsedilebilir (Choudhury, 2020).

4. Evden Çalışmanın Algılanan Dezavantajları

Evden çalışmanın olumlu tarafları yanında hiç şüphe yok ki, gerginlik yaratan olumsuz tarafları da bulunmaktadır.

4.1. Evden çalışmanın birey için dezavantajları

Yukarıda da değinildiği gibi evden çalışmanın birçok avantaj sağladığı açıktır ancak, karşılığında sizden çok şey bekler (Papandrea, 2020).

Aidiyet hissinin azalması ve izolasyon duygusu: Evden çalışma, çalışanların kendilerini meslektaşlarından ve örgütlerinden sosyal ve

profesyonel olarak izole hissetmelerine yol açarak (Choudhury, 2020), aidiyet hissine zarar verebilir. Ortak amaçlar doğrultusunda hareket etmeyi zorlaştırarak daha fazla çaba sarf etmek yönündeki motivasyonu azaltabilir. Bussing (1998) tarafından yapılan bir çalışmada araştırmaya katılan bireyler, bir iş için evde geçirdikleri süre örgütte geçirdikleri süreden fazla olduğunda ve sonrasında çeşitli görevleri yerine getirmek için işyerlerine gittiklerinde kendilerini yabancı gibi hissettiklerini, diğer insanlarla konuşmayı ve başarılarını paylaşmayı özlediklerini bildirmişlerdir (Bussing, 1998). Evden çalışma ile ilgili başka bir endişe çalışanların soyutlanma duygusunun artmasının iş tatminine zarar vermesidir (Robbins ve Judge, 2012, s. 251). Ayrıca bu tür çalışma ortamları, çalışanların kendilerini başkalarıyla karşılaştırmak için ihtiyaç duydukları sosyal belirleyicilerden yoksun olduğundan, çalışanların hangi durumlarda nasıl davranmaları, işe nasıl tepkiler vermeleri gerektiğini öğrenmelerini zorlaştırır (Mann, Varey ve Button, 2000). Evden çalışanlar, işyerine gitmedikleri ya da daha az gittikleri için iş ortamının sunduğu sosyal imkanlardan ve çevreden de uzak kalırlar (Kavi ve Koçak, 2010). Evden çalışmak, çalışanın işyerindeki diğer insanları ve olayları etkilemesi ihtimalini azalttığından sosyal etkileşime ve sosyal hayata güçlü bir şekilde ihtiyaç duyan çalışanlar için daha yıpratıcı olabilir (Harpaz, 2002). Belirli gruplara ait olmak insan ihtiyaçlarından birisi olduğundan evden çalışmanın özellikle ilişki ihtiyaçları baskın olan çalışanlarda hayal kırıklığı yaratma potansiyeli daha yüksektir (Garg ve Rijst, 2015). Ancak bu paradoksal bir durumdur zira, sosyal izolasyon, bazı çalışanların ofis hayatının

hayal kırıklıklarından ve sıkıntılarından kurtulmasına yardımcı da olabilir (Amabile ve Kramer, 2013).

İş ve ev alanları arasındaki ayrımın ortadan kalkması: Evden çalışma iş - aile dengesi sağlamakla ilgili sorunlara olası bir çözüm olabileceği gibi iş-aile, aile-iş çatışmalarını da tetikleyebilir (Tremblay ve Thomsin, 2012). İş ve aile rollerine ait taleplerin her birinin aynı anda yönetilmesi çoğu çalışan için zorlayıcıdır (Şener ve Abunasser, 2020). Mekansal zorluklar veya aile yaşamını etkileyen uzun çalışma saatleri (Teo vd., 1998), işlerin evden yürütülmesi esnasında çocukların ve bakmakla yükümlü olunan diğer kişilerin bakım ve ilgiye ihtiyaç duyması durumunda (ILO,2020) çeşitli türde çatışmalar yaşanabilir (Sarbu, 2018). Normal şartlar altında işe gitmek için evden ayrılmak, çalışanların iş ve aile alanlarında oynadıkları roller arasında bir boşluk sağlar (Harpaz, 2002). Ancak iki alan arasındaki sınırlar bulanıklaştığında, aile üyeleri taleplerinin karşılanması için, işi sık sık kesintiye uğratabilir (Gajendran ve Harrison, 2007). Evdeki olayların neden olduğu aksaklıklar sonucu çalışanların çıktılarının gecikmesi, yöneticilerle veya ekip arkadaşlarıyla çatışmalara neden olabilir (Solis, 2017). Bir genellemeye gitmek doğru olmasa da, bahsedilen sorunların ortaya çıkma ihtimali kadınlar için erkeklerden daha fazladır (Tremblay ve Thomsin, 2012) ve cinsiyet yanında ebeveynlik durumuna göre farklılık göstermesi muhtemeldir.

Evden çalışma ile ilgili bir diğer endişe, iş ve ev ile ilgili faaliyetlerin aynı ortamda birleştirilme çabasında, çalışma ve çalışma dışı zamanın birbirine karışmasıdır (Baines ve Gelder, 2003; Tremblay vd. 2006).

Evden çalışmanın daha uzun saatler çalışmayla sonuçlandığı araştırmalarla da desteklenmektedir (Butler, Aasheim ve Williams, 2007).

Bu konudaki bir diğer zorluk çevrenin ve aile üyelerinin evden çalışmayı ciddiye almamasının çalışanın sosyal statüsünü, yerleşik bir işyerinin olmaması nedeniyle, ortadan kaldırmasıdır (Arslan vd. 2021; Harpaz, 2002).

Kişisel uygunsuzluk – öz disiplin: İşleri etkili bir şekilde evden yürütebilmek noktasında çalışanların teknik ve davranışsal bir takım özel becerilere sahip olması önemlidir (Belanger, 1999). Evden çalışma da, öz disiplin - bireyin kendi kendine empoze ettiği bir programa göre çalışabilme yeteneği - kritik rol oynar (Harpaz, 2002). Kendi kendine yetebilmek, kendi kendine motive olmak, bağımsız çalışma, sorun çözme, ev ortamında konsantre olma, iyi planlama ve zaman yönetimi, müşteriler ve iş arkadaşları ile düzenli ilişkileri sürdürebilmek için iletişim becerileri evden çalışmanın başarılı bir şekilde yürütülmesinde ihtiyaç duyulan diğer beceri türleridir (Belanger, 1999). Çalışanların bazıları bu tür özelliklere sahipken bazıları değildir ve bahsedilen özelliklere sahip olmayan çalışanların evden çalışma tercihinin düşük iş çıktısı ile sonuçlanma potansiyeli yüksektir (Harpaz, 2002).

Profesyonel destek eksikliği: Evden çalışma konusunda karşılaşılabilecek bir diğer zorluk profesyonel destek eksikliğidir. İşleri uzaktan yürütmenin çekici tarafları olsa da, çalışanları iş

ortamının sağladığı bazı imkanlardan mahrum bırakır (Kavi ve Koçak, 2010). Çalışanlar işyerindeyken farklı konularda sorunlar yaşadıklarında veya bir takım hizmetlere ihtiyaç duyduklarında destek alabilecekleri kişilerle kolayca iletişime geçebilirler. İşlerin evden yürütülmesi durumunda ise, destek almak zorlaşabilir, bazen mümkün olmayabilir ve destek konusundaki eksiklik işleri geciktirerek iş sürecine zarar verebilir (Harpaz, 2002).

Meslektaşlarla etkileşimin, geri bildirim, bilgi alışverişinin düşük düzeyde gerçekleşmesi de evden çalışmanın kısıtları arasında yerini alır ki evden tam zamanlı çalışanlar bu etkilere daha açıktır (Tremblay ve Thomsin, 2012). Ofis ortamında çalışma diğerleriyle etkileşimi ve iletişimi kuvvetlendirir, ortak zemini geliştirir ve daha yüksek düzeyde bilgi alışverişi üretir (Fonner ve Roloff 2010). Evden çalışmada ise, mesafe ve yüz yüze iletişim olanaklarının azalması (Gang ve Rijst, 2015), üstler ve astlar arasındaki iletişimde olduğu kadar çalışanlar arasındaki ilişkilerde de büyük bir boşluk yaratır (Shareena ve Shahid, 2020). İletişim için e-postalar, telefonlar, hatta beden dilinin okunmasına imkan sağlayan video konferanslar yapılsa bile söz konusu araçlar yüz yüze iletişimin sıcaklığından yoksundur ve özellikle karmaşık görevler söz konusu olduğunda, işe ilişkin faaliyetlerin etkili bir şekilde yürütülmesi zorlaşır ve zaman alır (Garg ve Rijst, 2015). Ayrıca yüz yüze etkileşimler çok daha seyrek olduğundan, sanal meslektaşların yakın olma olasılıkları daha düşüktür (Choudhury, 2020).

Kariyer gelişimi: Örgütsel politika ve görünürlük ile terfi fırsatları arasında bir ilişki olduğu varsayıldığında (Harpaz, 2002) evden çalışma, çalışanların görece olarak görünür olmalarının önüne geçebileceğinden kariyerlerinde ilerlemek için (Belanger, 1999), sürekli yöneticilerinin gözü önünde olmak isteyen, bu yolla bazı çıkarlar elde etmeyi umanlar çalışanlar için cazip bir tercih olmayabilir (Kavi ve Koçak, 2010). Tersine ofis ortamından çalışanlar, çeşitli stratejilerle ilgiyi kendilerine çekmeyi başarabilirler ve bu durum onların ilerlemelerine, terfi yoluyla beklentilerin karşılanmasına yardımcı olabilir (Harpaz, 2002).

Aşırı kullanılabilirlik sendromu: Özel hayata müdahale potansiyeli evden çalışmanın bir diğer olumsuz yönüdür. Herkes kabul edilebilir çalışma zamanlarının farkında olsa da evden çalışanlar bu saatlerin dışında meslektaşları tarafından sık sık rahatsız edilirler çünkü birçok kişi ilgilenilmesi gereken ve “acil” olduğu düşünülen bir konu olduğunda işini evden yürütmeyi tercih etmiş bir çalışanı günün veya gecenin herhangi bir saatinde arayabileceğini düşünür (Harpaz, 2002). Ayrıca, işyerine sürekli çevrimiçi bağlı olmaktan doğan duygusal yorgunluk uzun vadede çeşitli sağlık problemlerine dönüşebilir (Arslan vd., 2021).

Yasal sorunlar: Çalışan evde bir kaza geçirdiğinde tazminat alabilir mi? Evden çalışanların hastalık izni, fazla mesai ve tatillerle ilgili hakları nelerdir? Günümüzde çoğu mevzuat, yeni esnek çalışma düzenlemelerinin ortaya çıkardığı sorunları kapsamamaktadır. Bu durum çalışma yaşamına ilişkin düzenlemelerdeki mevcut boşlukların

işveren tarafından çalışana karşı kullanılmasına yol açabilir ve çalışanları işçi-işveren ilişkileri ve haklar açısından olumsuz etkileyebilir.

4.2. Evden çalışmanın örgüt için dezavantajları

Merkezi yönetim uygulamasında zorluklar ve yeni denetleme yöntemlerine yatırım: Evden çalışma yöneticilerin astlarıyla ve meslektaşları ile olan etkileşimlerinin sıklığını ve kalitesini kaçınılmaz olarak değiştirir (Gajendran ve Harrison 2006). Yöneticilerin büyük bir bölümü çalışanlarını gözlemleyemediğinde denetimi kaybetme kaygısı hisseder (Pearlson ve Saunders, 2001). Bu tarz çalışma ortamlarında yöneticiler genellikle çalışanların işlerini, sorumluluklarını ofis ortamındaki titizlikle gerçekleştirip gerçekleştirmedikleri konusunda da endişelidirler (Belanger, 1999). Ev tabanlı çalışma uygulamasının hayata geçirilmesi çalışanların doğrudan denetlenmesi şansını büyük ölçüde ortadan kaldırdığından (Robbins ve Judge, 2012: 250) yöneticilerin, sanal çalışanlarına liderlik etmesi, yönetmesi zorlaşabilir ve ekiplerdeki işlev bozukluklarının belirtilerini gözden kaçırma ihtimalleri artar (Choudhury, 2020). Ayrıca çalışanlar yöneticilerden daha az geri bildirim aldıklarından ve yüz yüze iletişim fırsatları azaldığından (bu durumda duygusal sinyallerin gönderilmesi, sürdürülmesi ve alınması daha zordur) süreç iyi yönetilemezse yönetici-çalışan ilişkisinin kalitesi zarar görebilir (Gajendran ve Harrison 2006). Evden çalışma tercihi için yerleşik kültürü değiştirmek genellikle uzun zaman alır. Bu nedenle değişimden korkan, yüksek derecede merkezileşmiş

örgütlerin evden çalışma uygulamalarını teşvik etme ihtimalleri düşüktür (Belanger, 1999).

Örgütsel bağlılık ve aidiyet duygusuna zarar verme: Örgüt kültürü ve bilgi birikimi çalışanlar arasındaki etkileşimler yoluyla yayıldığından evden çalışmak, çalışanların örgütsel kültüre yabancılaşmasına, fikir alışverişinin, uyumun ve işbirliğinin azalmasına neden olabilir. Örgütle özdeşleşme ve aidiyet duygusunu zayıflatabilir (Belanger, 1999). Uzaktan çalışanların motivasyonunu ve bağlılığını anlamak, etkilemek ve güçlendirmek daha zordur (Harpaz, 2002).

Çalışma yöntemlerinde değişiklikler: Evden çalışmada faaliyetlerin koordine edilmesi güçtür. İşlerin yürütülmesi için alışılmıştan farklı yöntem, uygulama ve prosedürler gerektirir (Robbins ve Judge, 2012: 250). Olağan zamanlarda bile bir sisteme bağlanmadığında işle ilgili bilgi çoğunlukla insanların kafasındadır. Bu durum tüm örgütler için sorun olsa da, tamamen veya çoğunlukla uzaktan çalışılan örgütlerde, çalışanların farklı coğrafyalara dağılmış meslektaşlarıyla iletişim kurmaları, sorular sormaları, yardım almaları daha da zordur. Bu nedenle şeffaf ve kolay erişilebilir belgelendirme sistemleri kurmak, bilgiyi sistemli hale getirmek ve paylaşmak, uzaktan çalışılan örgütler için kritik önem taşır (Choudhury, 2020).

Mevcut çalışma yöntemlerini değiştirmeyi, yöneticilerin çalışanlar için daha net hedefler belirlemesini gerektirdiğinden (Harpaz, 2002) evden çalışmaya geçiş ve uyum kolay olmayabilir (ILO, 2020). Bununla birlikte her değişiklik genellikle fazladan çabayı, yatırımı

veya diğer masrafları beraberinde getirirse de, değişim iyi yönetildiği sürece bir dezavantaj olmayabilir. Örneğin Amerika'daki emlak şirketlerinden birisi olan SquareFoot pandemi günlerinde iş yapış şekillerini gözden geçirdikten sonra uygulamalarını değişen şartlara göre hızla revize etti ve çalışanları işlerini evlerinden yürütmeye başladı. Bu dönemde SquareFoot işe yeni başlayan çalışanlarına geleneksel rutinlerinden farklı bir oryantasyon programı sundu. Bir kişi ilk gün yeni başlayanları karşıladıktan sonra rutin evrak işlerini tamamlamalarını sağladı, dizüstü bilgisayarlarını verdi. Sonrasında yeni başlayanlar video konferans yoluyla yeni işlerini öğrenmeleri, iş arkadaşları ile çevrimiçi buluşup tanışmaları için evlerine gönderdiler (Zeidner, 2020).

Performansın nasıl değerlendirileceği cevaplanması gereken ve bu çalışma tarzının beraberinde getirdiği bir başka sorudur. Fiziksel olarak bir arada olunmayan çalışanların performanslarının değerlendirilmesi çalışma tarzının özelliklerine uygun yeni kriterlerin belirlenmesini gerektirir. Bu bağlamda tamamen uzaktan çalışmayı benimsemiş bazı şirketler, uzaktaki çalışanlarını iş çıktılarına, sanal etkileşimlerin kalitesine, müşterilerden ve iş arkadaşlarından gelen geri bildirimlere göre değerlendirebilmektedirler (Choudhury, 2020).

Yasal sorunlar: Örgütler, uzaktan çalışmaya geçişin bir sonucu olarak ortaya çıkabilecek yasal sorunları dikkate alarak çözümler üretmelidir (Harpaz, 2002). İşlerin uzaktan sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde teknolojik alt yapı (siber güvenliğin sağlanması, ağların ve verilerin korunması, siber güvenlik politikaları) anahtar bir unsurdur

(Belzunegui- Eraso ve Erro- Garces, 2020). Zira sistem altyapısı, sistem güvenliği, ağ sağlamlığı ve veri güvenliği ile ilgili problemler uzaktan çalışma ile birlikte siber riskleri arttırmakta, işini evden devam ettiren çalışanlar herhangi bir ağ açığından hedef haline gelebilmektedirler (Sezgin, 2020). Bu nedenle özellikle tamamen uzaktan çalışmayı benimsemiş firmaların çalışan ve müşteri verileri ile kurumsal verileri korumak için ek tedbirler alması gerekir (Choudhury, 2020). Güvenlik ile ilgili tehditler, işyerlerinde bilgisayarların merkezi kontrolü ve güvenlik sistemleri ile kısmen önlenbilse de benzer uygulamalar genellikle ev ortamındaki bilgisayarlar için geçerli olmamaktadır. Birçok durumda da çalışanlar, evlerinde işleri için kişisel, daha az korumalı cihazları kullanmaktadır. Bu nedenle işle ilgili gizli bilgilerin hem ağ üzerinden gönderilmesi sırasındaki güvenlik sorunları hem de ev ortamındaki diğer kişilerin bu bilgilere ulaşması noktasında etik sorunlar gündeme gelebilmektedir (Kavi ve Koçak, 2020).

Çalışanların sigortası ile ilgili sorunlar, çalışma saatlerine ve fazla mesaiye karar verme, tatiller, hastalık izinleri ve gizlilik gibi konularda bu çerçevede değerlendirilmelidir (Harpaz, 2002).

4.3. Evden çalışmanın toplum için dezavantajları

Evden çalışmanın topluma da bir maliyeti vardır. Bu noktada, sosyal iletişim eksikliğinin yarattığı izolasyon hissi toplumsal bağlamda da tartışılabilir.

Bağımsız bir toplumun yaratılması: Bazı araştırmacılar sosyal çevreye yabancılaşma ve izolasyon duygularının işlerini evlerinden yürüten çalışanlar yanında (Kıcır, 2019) uzun vadede toplum üzerinde zararlı etkileri olabileceğinden bahsederler. Sosyal izolasyon özellikle yalnız yaşayanlar için daha büyük bir dezavantaj olsa da evden çalışanların sayısının önemli ölçüde artmasıyla, bireylerinin birbirlerinden kopuk ve uzak bir toplumun ortaya çıkma olasılığı artmaktadır (Baruch, 2001).

Anlatılanlar ışığında evden çalışma uygulamalarının her derde deva olduğu söylenemese de (Crosbie ve Moore, 2004), bir takım avantajları olduğu açıktır. Evden çalışanları yönetmek beraberinde çeşitli zorlukları getirir de sorunların yapıcı bir şekilde ele alınmaları mümkündür. Ancak bu tür bir uygulamaya karar verilmeden önce fayda/maliyet analizi yapılması, elde edilecek kazanımlar ile ödenecek bedellerin dikkatlice değerlendirilmesi gerekir.

5. Firmalar Evden Çalışma ile İlgili Engelleri Nasıl Aşabilir?

Evden çalışma Covid-19 salgını sırasında, çoğu sektörde ofis çalışanlarının mümkün olduğunca evden çalışmaya geçmesiyle birlikte bir trend haline gelmiştir (Arslan vd., 2021). Ancak evden çalışmak, çalışanı yönetmek ve işi yönetmek sorunlarını beraberinde getirmektedir (Pearlson ve Saunders, 2001). Bu noktada evden çalışmanın doğasında var olan mesafeyi yönetmeye, zorluklarını hafifletmeye, üretkenliğini artırmaya yardımcı olabilecek bir dizi unsura değinmek faydalı olacaktır.

Tercihe bağılı veya zorunlu evden çalışma uygulamalarının başarısı bir takım yapısal, teknolojik ve prosedürel değışikliklere bağılıdır (Garg ve Rijst, 2015).

Uzaktan, başarılı bir şekilde çalışmak için doğru teknolojiye, gerekli sistem ve alt yapıya sahip olmak önemlidir (Ganado vd., 2020). Evden çalışan profesyonellerin yetkinliklerini, yöneticileri ve meslektaşları ile uzaktan iletişim kurabilmeleri, ofis içi toplantıların yerini video konferansların alabilmesi için teknolojiyi etkili şekilde kullanmayı sağlayacak yönde artırmak, bilgileri tazelemek için eğitimler vermek iyi bir başlangıç noktası olabilir (Desanctis, Staudenmeyer ve Wong 1999). Sanal katılımlarda çalışanların kendilerini daha rahat hissetmelerini sağlamak sürece uyumlarını kolaylaştırıp hızlandırabilir (Zeidner, 2020).

Kabul etmek gerekir ki çalışanlar coğrafi olarak dağıldığında eş zamanlı iletişim kurmak ciddi bir sorun haline gelir. Bu sorunun üstesinden gelmek, bilgi paylaşımını ve etkileşimleri artırmak için farklı görüntülü arama uygulamalarından (Zoom, Microsoft Teams, Skype vb.), elektronik haber bültenlerinden, dağılık haldeki ekip üyelerinin sorularını ve yorumlarını yazdıkları ve diğerk ekip üyelerinin yanıt vereceğine güvendikleri özelleştirilmiş şirket içi portallardan, telekonferanslardan veya video konferanslardan yararlanılabilir (Choudhury, 2020). Bahsedilen uygulamalar farklı alanlardan çalışanların etkileşimini artırarak, fikir alışverişı için ortam yaratabilir, uzaktan çalışmanın neden olduğı profesyonel izolasyon ve örgütsel kimlik kaybı gibi potansiyel olumsuzlukları hafifletebilir (Garg ve

Rijst, 2015). İş süreçlerinin aksamaması için yeni yapısal prosedürler oluşturmak (Pearlson ve Saunders, 2001), çalışanların ne zaman müsait olmaları gerektiği konusunda net olmak veya belirli saatler arasında mutlaka erişilebilir olmalarını istemekte bir başka yoldur (Ganado vd., 2020).

Performansı sonuçlar ve çıktılar yoluyla izlemek için sistemler kurmakta bu süreçteki gerekliliklerden birisidir (Wells, 2001; Ganado vd., 2020). Uzaktan çalışanların performanslarını değerlendirmek için somut değerlendirme kriterleri geliştirmek başarıyı adil bir şekilde kıyaslamayı kolaylaştırır (Jalagat ve Jalagat, 2019).

Üst yönetim ve güvene dayalı ilişkiler (uzaktan çalışma, çalışmamak daha az çalışmak anlamına gelmez), çalışanların kişisel zamanına saygı duymak, uzaktan çalışma deneyiminin başarısında önemlidir. Yapılacak işi kontrol etmek ile çalışanı işi yapması için tek başına bırakmak arasındaki hassas çizgi boyunca denge kurmak, yönetici ve çalışan arasında bir güven ortamı gerektirir (Pearlson ve Saunders, 2001). Evden çalışmayı teşvik eden bir örgüt kültürü oluşturmak için, çalışanlara güvenmek, ihtiyaçlara saygı duymak, terfi ve gelişim fırsatları konusunda ofis dışındaki çalışanları da göz önünde bulundurmak önemlidir (Ganado vd., 2020). Ayrıca yöneticiler sonuçlara veya gözlemlenebilir davranışlara odaklanmayan veya yönetimsel kontrollerin tipik olarak yetersiz kaldığı görevler için çalışanların öz kontrollerine güvenmelidir (Pearlson ve Saunders, 2001).

Birarada toplantı yapmanın ve iyi bir uyum yakalamanın yeri başkadır. Bu nedenle fiziksel olarak birarada bulunmanın gerekli, iletişim ve işbirliğinin görevlerin ve projelerin başarılı bir şekilde tamamlanması için zorunlu olduğu durumlarda yüz yüze toplantılara zaman ayırmak ve sürdürmek yönündeki çabalar devam etmelidir (Jalagat ve Jalagat, 2019). Özellikle evden çalışmanın çalışanların kişisel tercihlerini yansıtmadığı durumlarda belirli periyotlarda ekip etkinliklerini ve sosyal buluşmaları sürdürmek (Ganado vd., 2020), çevrimiçi çalışanların etkileşimde bulunabileceği sanal topluluklar oluşturmak (Stadtlander vd., 2017), çalışanların örgüt genelinde olup bitenleri öğrenmelerine zemin hazırlayabilir (Ganado, 2020). Ayrıca bu tür çabalar şirket normlarının yayılması içinde uygun ortamlar yaratır. Gayri resmi iletişimi organize etmek, çalışanların sosyalleşebilmeleri için ortamlar yaratmak, bazı çalışanların deneyimleyebilecekleri izolasyon ve yalnızlık hissini hafifletebilir (Choudhury, 2020). Teknolojinin kullanımı birçok ihtiyaca cevap verse de insanın sosyal bir varlık olduğu hatırlanmalıdır.

Bahsedilen öneriler uzaktan çalışmaya geçmeyi düşünen örgütler için başarıyı garanti etmese de, örgütlere ve bireylere zorluklarla ve sorunlarla karşılaşıldığında kabul edilebilir bir yaklaşımın nasıl ortaya çıkacağı konusunda bir yol haritası sağlayabilir.

SONUÇ

Başlangıçta tasarruf etmenin veya üretkenliği artırmanın yaratıcı yollarından biri olarak önerilen evden çalışma alternatifi Covid-19 pandemisine kadar beklenen hızda yaygınlaşmamıştır. Evden çalışmayı benimsemedeki yavaşlık kısmen yöneticilerin uygulamanın paradokslarıyla ilgili sorunları ele alırken karşılaştıkları zorluklara bağlanabilir (Pearlson ve Saunders, 2001). Bununla birlikte uygulama, hükümetlerin aldıkları tedbirler kapsamında şirketleri uzaktan çalışmaya teşvik etmesiyle hızla yaygınlaşmış, bir anlamda salgının yayılmasından kaynaklanan istisnai koşullar birçok şirketi uzaktan çalışmaya adeta zorlamıştır (Belzunegul-Eraso ve Erro- Garces, 2020). İçinde bulunulan dönemde halen çalışmaya devam ediyor olmak ancak işleri uzaktan yürütmek, iş kayıplarını azaltmak ve ekonominin birçok işlevinin devamını sağlamak ve insanları güvende tutmak için iyi bir stratejidir (ILO, 2020). Sağlık kaygısı olmasaydı çoğu firma evden çalışma uygulamasını bu hızda hayata geçiremeyebilir veya tercihini bu yönde kullanmayabilirdi (Belzunegul-Eraso ve Erro- Garces, 2020). Ancak içinde bulunulan süreçte evden çalışma çok uluslu şirketler dahil tüm örgütlerde pandemi sırasında bir standart haline geldiğinden, artık deneyimlenmiş olan bu eğilimin gelecekte artarak devam etmesi muhtemeldir (Arslan vd., 2021).

Bazı insanlar ve bazı işler için çok mantıklı olsa da unutulmamalıdır ki evden çalışma siyah beyaz bir mesele değildir (Wells, 2001).

Evden çalışmadaki yükseliş eğiliminin yararları ve dezavantajları hakkındaki tartışmalar devam etmektedir (Amabile ve Kramer, 2013). Örneğin bazı araştırmalarda evden çalışmanın bireylerin iş ve aile alanlarının rekabet eden talepleriyle başa çıkma fırsatı sağladığı ve böylelikle çatışmayı azalttığı ileri sürülürken (Stephens ve Szajna, 1998), bazılarında daha fazla yakınlık ve erişilebilirlikten kaynaklanan ek aile talepleri nedeniyle çatışmaları artırabileceğine işaret edilmektedir (Stadtlander vd., 2017).

Evden çalışma, çalışma modellerinin ve işgücünün değişmeye başladığı ortamlarda örgütlerin sunabileceği bir çalışma seçeneğidir ve işletmeler için değer yaratmanın bir yoludur (Wells, 2001). Sanal bir işgücünü yönetmek ve beyin fırtınası, problem çözme, bilgi paylaşımı, sosyalleşme, arkadaşlık, kariyer, mentorluk, performans değerlendirmesi, ücret sistemleri, veri güvenliği gibi konularla ilgili süren endişeler dolayısıyla (Choudhury, 2020) uygulamanın başarısına ilişkin değerlendirmeler büyük ölçüde farklılık gösterse de, bir zamanlar fütürist olan bu eğilimin artık iş dünyasının odağında olduğu açıktır (Wells, 2001). Evden çalışmanın içinde bulunduğumuz ortamda enerjisi eskisinden çok daha güçlüdür (Robbins ve Judge, s. 578).

Bugüne kadar uzaktan çalışma uygulamaları çalışanlar için kişisel sebeplerle tercih edilirken, firmalar bu tür uygulamaları bazı mali kazanımlar sağlamak için benimsiyordu (Sezgin, 2020). Ancak pandemi ile birlikte uzaktan çalışma alternatifi işlerin devamlılığı ve çalışanların sağlığı için bir zorunluluk ve neredeyse tek çözüm yolu

haline geldi. Pek çok çalışan daha önce deneyimlemediği bir çalışma şekline hızla uyum sağlamak zorunda kaldı. Uzaktan çalışma deneyimi süreç içerisinde birçok örgüte ve çalışanlarına başlangıçta hissedilen endişelerin zamanla giderilebileceğini gösterdi (Choudhury, 2020).

Uzaktan çalışma düzenlemeleri, bazı bireyler için uygun bir iş çözümü olabilirken, söz konusu uygulamanın herkesi aynı ölçüde tatmin etmesi beklenemez (Harpaz, 2002). Evden çalışma her çalışan için cazip bir iş çözümü değildir. Okullar tatil olunca çocukları ile ev ortamında çalışmak zorunda kalanlar ya da teknolojik alt yapı ve yeterlilik konusunda kısıtları olanlar için bu süreç daha zor geçebiliyor. Zorluklar sadece teknolojik yatkınlıktan, ya da kuşak farklılığından da kaynaklanmıyor. Bazı çalışanlar takım çalışmasına yatkın ve çalışma arkadaşlarıyla motive oluyor. Bazı çalışanlar ofis ortamından uzakta olduklarında öz disiplin sağlamakta zorlanıyor. Bazıları ise bir kurumun, markanın, amacın parçası olduğunu, aidiyeti fiziksel ortamlar dışında ve bir arada çalışmadan hissedemiyor (Sezgin, 2020). Çalışanların bir kısmı iş yerlerini sosyalleşmek, sosyal ağlar kurmak, başkalarıyla bilgi paylaşmak ya da almak adına bir fırsat olarak görüyor. Bazıları için işe gitmek hayatlarının önemli bir parçası ve çalışmak ile yaşamak arasında fark yaratmanın bir yolu (Belanger, 1999). Bu nedenlerle süreç herkesi aynı şekilde etkilemiyor.

Evden çalışma bir zorunluluk olmayıp bilinçli bir tercih olduğunda da uygunluğu, artıları ve eksileri analiz edilmelidir. Evden çalışma gibi daha esnek çalışma düzenlemelerini uygulama tercihiyle karşı karşıya kalan yöneticilerin, çalışanlarının özelliklerinin bu tür işler için uygunluğunu ve işin yürütülmesinde gerekli olan özel talepleri dikkatlice değerlendirmesi gerekir. Bir örgütte evden çalışma modeli benimsendiğinde ve çalışanlar daha bağımsız çalışmayı kabul ettiklerinde, uygulamanın başarı şansını ve tatmini artırmak için tarafların bu tür bir işe potansiyel uygunluğunu değerlendirmek önemlidir (Harpaz, 2002).

Bazı araştırmalar evden çalışanların daha mutlu olduklarını, ofistekilerden daha üretken çalıştıklarını gösterse de kuşkusuz ki farklı şirketler evden çalışmayı farklı şekilde ele alacak ve farklı sonuçlar elde edecektir. Gelişmeler birçok sektörde uzaktan çalışmayı mümkün kılrsa da (Garg ve Rijst, 2015) diğer yandan, evden çalışma her sektörde uygulanabilir bir çalışma yöntemi değildir elbette. Firma ve çalışanlar uzaktan çalışmaya hazır olsalar dahi, paydaşlar (müşteriler, tedarikçiler vb.) aynı frekans ve kabiliyette olmadıklarında uzaktan çalışmaya geçiş sancılı bir hal alabiliyor ve bazı sektörlerin yapısal özellikleri göz önüne alındığında bu tür uygulamaların hayata geçirilmesi pek mümkün görünmüyor (Sezgin, 2020). İşyeri ve iş anlayışı çarpıcı biçimde değişiyor ve doğru teknoloji, strateji, süreç ve liderlikle giderek daha çok şirket, ekip ya da işlev, çağın da bir gereği olarak tamamen veya çoğunlukla uzaktan çalışacak gibi görünüyor.

KAYNAKÇA

- Amabile, T., ve Kramer, S. (2013). Working from home: A work in progress. *Harvard Business Review*, 15 Aralık 2020 tarihinde <https://hbr.org/2013/07/working-from-home-a-work-in> adresinden alındı.
- Arslan, A., Golgeci, I., ve Larimo, J. (2021). Expatriates, rise of telecommuting, and implications, for international business: M. Marinov ve S. Marinova, içinde *COVID-19 and International Business: Change of Era*, N.York: Routledge.
- Baard, N., ve Thomas, A. (2010). Teleworking in South Africa: Employee benefits and challenges. *SA Journal of Human Resource Management*, 8(1):1-33.
- Baines, S. ve Gelder, U. (2003). What is family friendly about the workplace in the home? The case of self-employed parents and their children. *Technology, Work and Employment*, 18 (3), 223–234.
- Baruch, Y. (2001). The status of research on teleworking and an agenda for future research. *International Journal of Management Reviews*, 3(2), 113-129.
- Belanger, F., (1999). Workers's propensity to telecommute: An empirical study. *Informantion and Management*, 35, 139-153.
- Belzunegui-Eraso, A., ve Erro-Garcés, A. (2020). Teleworking in the context of the Covid-19 Crisis, *Sustainability*, 12(9), 3662, 1-18.
- Bussing, A. (1998). Teleworking and quality of life, Jackson, P.J. ve Van Der Wielen, J.M., içinde, *Teleworking: International Perspective*, London: Routledge.
- Butler, E. S., Aasheim, C., ve Williams, S. (2007). Does telecommuting improve productivity?. *Communications of the ACM*, 50(4), 101-103.
- Cascio, W. F. (2000). Managing a virtual workplace. *Academy of Management Executive*, 13(3), 81-90.
- Choudhury, P. (2020). Herhangi bir yerden çalışma yaklaşımını benimsediğimiz bir gelecek. *Harvard Business Review Türkiye*, Kasım, 65-73.

- Crosbie, T., ve Moore, J. (2004). Work-life balance and working from home. *Social Policy and Society*, 3(3), 223-233.
- De Graaff, T., ve Rietveld, P. (2007). Substitution between working at home and out-of-home: The role of ICT and commuting costs. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 41(2), 142-160.
- DeSanctis, G., Staudenmayer, N., ve Wong, S. S. (1999). Interdependence in virtual organizations. *Journal of Organizational Behavior*, 6, 81-104.
- Fonner, K.L. ve Roloff, M. E. (2010). Why teleworkers are more satisfied with their Jobs than are office-based workers: When less contact is beneficial. *Journal of Applied Communication Research*, 38(4), 336-361.
- Gajendran, R. S. and Harrison, D. A. (2007). The good, the bad, and the unknown about telecommuting: Meta-analysis of psychological mediators and individual consequences. *Journal of Applied Psychology*, 92(6), 1524-1541.
- Ganado, M., Lautier, M., Attard, C., ve Bencini, B.P. (2020). The Covid-19 remote working experiment. 18 Aralık 2020 tarihinde <https://www.pwc.com/mt/en/publications/the-covid19-remote-working-experiment-final4.pdf> adresinden alındı.
- Garg, A.K. ve R. van der J. (2015). The benefits and pitfalls of employee working from home: Study of a private company in South Africa. *Corporate Board: Role, Duties & Composition*, 11(2), 36- 49.
- Harpaz, I. (2002). Advantages and disadvantages of telecommuting for the individual, organization and society. *Work Study*, 51(2), 74-80.
- ILO (2020). Working from home: Estimating the worldwide potential. https://www.oitcinterfor.org/sites/default/files/file_publicacion/PolicyBrief_WorkingfromHome.pdf adresinden alındı.
- Jalagat Jr, R. C., ve Jalagat, A. M. (2019). Rationalizing remote working concept and its implications on employee productivity. *Global Journal of Advanced Research*, 6 (3), 95-100.
- Jurik, N. C. (1998). Getting away and getting by: The experiences of self-employed homeworkers. *Work and Occupations*, 25(1), 7-35.

- Kavi, E., ve Koçak, O. (2010). Bilgi toplumunda evden çalışmanın etik boyutu. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 59 (2), 69-88.
- Kıdır, B. (2019). Evden Çalışma: Özgürlük mü Esaret mi?. *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 173-196.
- Kim, S. N. (2017). Is telecommuting sustainable? An alternative approach to estimating the impact of home-based telecommuting on household travel, *International Journal of Sustainable Transportation*, 11(2), 72-85.
- Kraut, R. E. (1989). Telecommuting: The trade-offs of home work. *Journal of Communication*, 39(3), 19-47.
- Mann, S., Varey, R., ve Button, W. (2000). An exploration of the emotional impact of teleworking via computer-mediated communication. *Journal of Managerial Psychology*, 15(7): 668-690.
- Papandrea, D. (2020). Want to work from home? Understand the pros and cons before deciding. 17 Aralık 2020 tarihinde <https://www.monster.com/career-advice/article/pros-cons-of-working-from-home> adresinden alındı.
- Pearlson, K.E., ve Saunders, C. S. (2001). There's no place like home: Managing telecommuting paradoxes. *Academy of Management Perspectives*, 15(2), 117-128.
- Robbins, S.P., ve Judge, T. A. (2012). Örgütsel Davranış; Organizational Behavior, Çeviri Editörü: İnci, Erdem, İstanbul: Nobel Yayınları.
- Sarbu, M. (2018). The role of telecommuting for work-family conflict among German employees. *Research in Transportation Economics*, 70, 37-51.
- Sezgin, C. (2020). COVID-19: Çalışanlara ve çalışma yaşamına olası etkileri, Deloitte Türkiye 18 Aralık 2020 tarihinde <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/human-capital/covid-19-calisanlara-ve-calisma-hayatina-olasi-etkileri.pdf> adresinden alındı.
- Shareena, P., ve Shaid, M. (2020). Work from home during Covid-19: Employees perception and experiences. *Global Journal for Research Analysis*, 9 (5), 1-3.

- Solis, M. (2017). Moderators of telework effects on the work-family conflict and on worker performance. *European Journal of Management and Business Economics*, 26(1), 21-34.
- Stadtlander, L., sickel, A., Civita, L.L., ve Giles, M. (2017). Home as workplace: A qualitative case study of online faculty using photovoice, *Journal of Educational Research and Practice*, 7(1), 45-59.
- Stephens, G. K., & Szajna, B. (1998). Perceptions and expectations: Why people choose a telecommuting work style. *International Journal of Electronic Commerce*, 3 (1), 70-85.
- Şener, İ., ve Abunasser, N. (2020). The effect of individual antecedents on work-family conflict: A research on employees working from home dur to Covid-19 Pandemic, *İş ve İnsan Dergisi*, 1(7), 189-201.
- Teo, T.S.H., Lim, V.K.G. ve Wai, S.H. (1998). An empirical study of attitudes towards teleworking among information technology (IT) personnel. *International Journal of Information Management*, 18 (5), 329-343.
- Tremblay, D.G., Paquet, R. ve Najem, E. (2006). Telework: a way to balance work and family or an increase in work-family conflict? *Canadian Journal of Communication*, 31(2), 715-731.
- Tremblay, D. G., & Thomsin, L. (2012). Telework and mobile working: analysis of its benefits and drawbacks. *International Journal of Work Innovation*, 1(1), 100-113.
- Wells, S. J. (2001). Making telecommuting work. *HR Magazine*, 46(10), 34-45.
- Wheatley, D. (2012). Good to be home? Time-use and satisfaction levels among home-based teleworkers. *New Technology, Work and Employment*, 27(3), 224-241.
- Zeidner, R. (2020). Coronavirus makes work from home the new normals. 15 Aralık 2020 tarihinde <https://www.shrm.org/hr-today/news/all-things-work/pages/remote-work-has-become-the-new-normal.aspx> adresinden alındı.

BÖLÜM 4

COVID-19 PANDEMİSİNİN RUH SAĞLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: KLİNİK PSİKOLOJİ ALANINDA UYGULAMALAR İÇİN ÇIKARIMLAR

Dr. Öğr. Üyesi Selin KARAKÖSE¹

¹ Işık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye, selin.karakose@isikun.edu.tr. ORCID-ID: 0000-0001-8629-4422

GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü, sağlıklı olmayı hasta olmamak değil, fiziksel, sosyal ve ruhsal açıdan bütün bir iyilik haline sahip olmak şeklinde tanımlamaktadır (WHO, 2006). Bu tanıma göre; içinde bulunduğumuz Covid-19 salgınında, virüse yakalanma durumunun, sadece fiziksel iyilik halini belirleyen bir kriter olduğu, bütün bir iyilik hali için ise pandeminin sosyal ve ruhsal iyilik hali üzerindeki etkisinin de değerlendirilmesinin önemi görülmektedir.

Büyük ölçekli felaketler incelendiğinde, başta depresyon, anksiyete ve travma sonrası stres bozukluğu olmak üzere bazı psikopatoloji türlerinde artış olduğu dikkat çekmektedir (Neria, Nandi, Galea, 2008). Toplumu etkileyen doğal afet ve felaketler sonrası yapılan çalışmalarda bireyler arasında major depresyon ve travma sonrası stres bozukluğu tanı kriterlerini karşılama oranı ortalama %10 oranında olmakla birlikte (Goldmann ve Galea, 2014; Neria, Galea, ve Norris, 2009), doğal afet ve felaketlerin pandemiye kıyasla daha az insanı ve lokasyonu etkilediği göz önüne alındığında, pandeminin gelecek yıllar boyunca toplumların ruh sağlığı üzerinde daha geniş bir kitleyi, daha yüksek oranlar ile etkileyeceği düşünülmektedir (Raviola ve ark., 2020; Swarz; 2020). Covid-19 salgınının, toplumdaki bireylerin ruh sağlığına olan etkiler dışında, Covid-19 virüsüyle direk olarak temas eden Covid-19 tanısı almış kişiler ile indirek olarak temas eden sağlık çalışanları psikopatoloji açısından risk grubu olarak değerlendirilmelidir. Fiziksel hastalıklar, bireylerin yaşamında dönüm noktası olduğundan bir kriz olarak değerlendirilmektedir (Moss ve

Schaefer, 1984) ve hastalık krizi olarak adlandırılabilen bu yaşam deneyimleri bireyin ruh sağlığı üzerinde şüphesiz ki önemli bir role sahiptir. Öte yandan, içinde bulunduğumuz salgın kapsamında risk grubu olarak değerlendirilen bir diğer popülasyon sağlık çalışanlarıdır. Kronik hastalığı olan bireyler ve 60 yaş üstü bireyler de bulaş için risk grubunda görülse de, sağlık çalışanlarının, Covid-19 virüsüne yakalanma riskinin yüksek olması dışında, iş yükü, stres ve diğer pek çok faktör açısından diğer örneklem gruplarına kıyasla psikopatoloji açısından değerlendirme ve müdahale önceliğinin verilmesi gerekmektedir.

Bu nedenle, pandeminin genel ruh sağlığı üzerindeki etkilerinin anlaşılması dışında, bu iki risk grubu örnekleme özgü ruh sağlığı değişkenlerine dair bilgilerin değerlendirilmesi, erken müdahale çalışmalarına ek olarak, önleyici çalışmalara içerik belirlenmesi noktasında önem taşımaktadır. İçinde bulunduğumuz salgın kapsamında, klinik psikolojinin araştırma yönünün pandemiye özgü değişkenlerin farklı örneklerde ruh sağlığı üzerindeki etkisinin belirlenmesi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Klinik psikolojinin uygulama yönü olan psikoterapi de, Covid-19 salgınından etkilenerek, içeriğinde ve çerçevesinde çeşitli farklılıklar geliştirmiştir. Edinilen bulguların, psikoterapide içerik ve çerçevenin belirlenmesinde kullanılması, çalışmaların etkinliği açısından gereklidir.

Bu çalışmada, Covid-19 pandemisinin, ruh sağlığı üzerindeki etkileri, virüs ile direk temas etmiş Covid-19 tanısı almış bireyler ile, sadece virüse maruz kalma riski açısından değil çeşitli nedenlerle ruh sağlığı

açısından risk grubu olarak görülen sağlık çalışanları ile ilgili yürütölmüş çalışmalar değerdendirilmiş ve klinik psikoloji alanında uygulamalar için çıkarımlara yer verilmiştir.

1. COVID-19 PANDEMİSİ VE RUH SAĞLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Dünya Sağlık Örgütü (2006) sağlık olmak tanımını; fiziksel, sosyal ve ruhsal bütün bir iyilik hali olarak yapmaktadır. Bu tanım göz önüne alındığında, içinde bulunduğumuz salgın kapsamına fiziksel sağlığı tehdit eden Covid-19 virüsüne maruz kalmak ya da kalmamak sağlıklı olmak için yeterli bir unsur değildir. Bütüncül sağlık tanımı kapsamında, Covid-19 salgını fiziksel iyilik haline ek olarak, sosyal ve ruhsal iyilik halini de tehdit etmesi nedeniyle bir halk sağlığı sorunu olarak görölmektedir. Bu çok boyutlu etkiler nedeniyle, Covid-19 virüsü son bulsa dahi, dünyada ruh sağlığı üzerinde ciddi bir krizin yaşanması muhtemel görölmektedir (Galea, Merchant, ve Lurie, 2020). Geçmiş salgınlarda yaşanan bulgular da bu görüşü desteklemektedir. Ebola virüsü başta olmak üzere yaygın bulaşı olan akut solunum yolu hastalıklarının sadece fiziksel boyut ile sınırlı kalmadığı ve aynı zamanda ruh sağlığı semptomlarıyla da yakından ilişkili olduğu bilinmektedir (James ve ark., 2019; Gardner ve Moallem, 2015).

Covid-19 salgının çok boyutlu etkileri arasında, yasal kısıtlamaların getirmiş olduğu zorlanmalar dışında, iş kaybı ve ekonomik sorunlar, hastalık tehdidinin devam etmesi, bireysel ve toplumsal ilişkilerdeki zorluklar gibi Covid-19 salgınına özgü stresörler yer almaktadır.

Bireylerin sosyal ve ruhsal iyilik halini etkileyen bu stresörler nedeniyle, pandemi sırasında yaşanan zorluklara ek olarak, pandemi sonrası da ikinci bir ruh sağlığı problemleri dalgasının ortaya çıkacağı ön görülmektedir (Galea, Merchant, ve Lurie, 2020; Fiorillo ve Gorwood; 2020). Başta anksiyete ve depresyon olmak üzere toplumda psikopatoloji görülme sıklığının artışına ek olarak, aile içi şiddette (Galea, Merchang ve Lurie, 2020) ve çocuk istismarı olasılığının tehlikesinde önemli bir artış olması muhtemel görülmektedir (Galea, Merchant ve Lurie, 2020).

1.1. Covid-19 ve Psikopatoloji Arasındaki İlişki

Psikopatolojik bir bakış açısına göre, mevcut pandemi ruh sağlığı uzmanları için nispeten yeni bir stres veya travma biçimidir (Kang, Li, Hu, Chen, Yang, Yang ve Liu, 2020). Kişinin kendi ve sevdiklerinin sağlığına yönelik kaygılarının devam etmesi uzun süreli bir stresör olarak görülmekte ve geleceğe ilişkin belirsizliğin sürmesinin de etkisiyle, bireylerin psikolojik iyilik halini etkileyerek, psikopatolojik semptomlara yol açacağı düşünülmektedir. Covid-19 salgınının doğal seyrine dair gelişen bu stresör dışında, koruyucu sağlık davranışları da, pandemi sürecinde Covid-19 bulaş riskine karşı yararlı olsa da, bireyler için pandemiye özgü stresör olarak değerlendirilmektedir.

İlk Covid-19 vakasının Aralık 2019 yılında tespit edilmesi ardından, koruyucu önlemler altında ‘maske kullanmak’, ‘el hijyenine dikkat etmek’ ve ‘sosyal mesafe koymak’ kavramları sunulmuştur. ‘Fiziksel mesafe’ içeriğine yer veren bir kavram olan ‘sosyal mesafe’, ‘sosyal iyilik hali’ için risk teşkil eden bir anlam içerdiği için, yerine ‘fiziksel

mesafe' terimi kullanımı önerilmektedir. İçinde bulunulan izolasyon sürecinde bütüncül sağlık anlayışı kapsamında sosyal iyilik halini korumak için sosyal ilişkilere mesafe koymak değil, güncel şartlara uygun olarak sosyal ilişkilere devam etmek önerilmektedir. Pek çok kişi tarafından teknolojik araçların kullanımı ile buna uygun olarak sosyal ilişkiler şekillense de, literatürde ve pratikte 'fiziksel mesafe' yerine, 'sosyal mesafe' kavramının kullanılmakta olduğu görülmektedir. Önerilen 'fiziksel mesafe' koruyucu sağlık davranışı hiç şüphesiz ki bireylerin davranış kalıplarında ve toplumun olağan günlük işleyişinde farklılıklara yol açmıştır. Covid-19 virüsüyle mücadele de koruyucu rolü olsa da, yarattığı farklılıklar nedeniyle ruh sağlığı açısından kısa ve uzun vadede etkilerinin olacağı ön görülmektedir.

Bireysel izolasyonu da beraberinde getiren fiziksel mesafe sonucunda artan yalnızlık düzeyinin ve eksilen sosyal etkileşimlerin majör depresyon dahil olmak üzere çeşitli ruhsal bozukluklar için risk faktörü olduğu bilinmektedir (Fiorillo ve Gorwood, 2020). Bir başka ifadeyle, fiziksel sağlığı koruyucu sağlık davranışlarının psikopatoloji üzerinde olumsuz etkilere zemin oluşturması muhtemeldir.

Covid-19 pandemisinde salgını azaltma ve bireyi koruma yönünde, koruyucu sağlık davranışları kapsamında 'el hijyeni' ve 'hijyen kuralları' önemli bir adım olsa da, aynı zamanda temizlik ile karakterize obsesif kompulsif belirtiler (OKB) ile yakından ilişkilidir. Bu kapsamda kişi için şuan koruyucu olan bu davranışları (uzun süre ve sık el yıkamak, yoğun temizlik, paket silmek, bir yerlere

dokunmamak vb) salgın eğrine uygun şekilde azalmadığında, toplum sağlığını bu tehdit eden psikolojik etkiler ortaya çıkacaktır. Daha önce yaşanan pandemilerde yapılan bazı çalışmalarda (Örn.; Blakey ve Abramowitz, 2017; Brand ve ark., 2013) pandemiye yönelik kaygının ve sağlık davranışlarının obsesif kompulsif belirtilerin görülmesinde belirleyici bir rolü olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle şuan koruyucu sağlık davranışları altında yer alan pek çok davranış faktörlerinin psikopatoloji ile karşılıklı ilişkide olduğu ve bu karşılıklı ilişkinin pandemi sürecinde sonlandığında toplum ruh sağlığı açısından büyük tehdit oluşturması muhtemeldir. İlgili davranışlar içinde bulunduğumuz devam eden salgın kapsamında koruyuculuk açısından işlevselliğe hizmet ettiğinden ötürü, buna dair psikopatolojik belirtiler ve günlük hayata etkilerinin getirdiği zorluklar henüz anlaşılmamıştır. Salgın tehditinin azalması ve sonlanması ardından devam eden bu alandaki davranışların salgın eğrisine paralel şekilde azalmaması durumunda, psikopatoloji açısından OKB ile karakterize olarak klinik uygulamada karşılaşılabileceği olasıdır.

Bütüncül sağlık tanımı ve Covid-19'un küresel etkileri göz önüne alındığında, ön görüldüğü gibi, salgının etkileri Covid-19 tanı durumundan bağımsız olarak dünyanın her yerinde, bireylerin psikopatoloji belirtilerinde kısa süreli boylamsal aralıklı çalışmalarda bile büyük artış göstermiştir. Gopal ve arkadaşları (2020) tarafından Hindistan'da yürütülen bir çalışmada bireylerin depresyon, kaygı ve stres belirtilerinin Covid-19 sürecinde arttığını raporlanmışlardır. İrlanda'da yürütülen bir çalışmada Covid-19 sürecinde %20 oranında

genel kaygı ve depresyon belirtileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Hylend et. al. 2020). Amerika’da yapılan bir çalışmada ise, yine benzer şekilde yaygın anksiyete ve depresyon belirtilerin sıklığı dikkat çekmiştir (Barzilay ve ark., 2020). Almanya’da yapılan çalışma bulguları da araştırmaya katılan bireylerin Covid-19 süresinde neredeyse yarısının anksiyete ve depresyon semptomları gösterdiğine işaret etmektedir (Petzold ve ark., 2020). Bir başka ifadeyle, tüm toplumlarda tanı durumundan bağımsız olarak görülen bu yüksek oranlar, depresyon ve anksiyetenin salgının toplum ruh sağlığını tehdit eden önemli psikopatolojiler olduğunu göstermektedir. Ayrıca, tanı durumundan bağımsız olarak görülen bu oranlar direk ve indirek olarak Covid-19 virüsüne maruz kalan Covid-19 tanısı almış bireylerin ve sağlık çalışanlarının ruh sağlığı açısından risk grubu olarak değerlendirilmesine ve araştırılmasının önemine dikkat çekmektedir (Fiorillo ve Gorwood, 2020). Bir başka ifadeyle, Covid-19 salgınının tüm toplumu etkileyen genel stresörlerinin toplumda anksiyete ve depresyon seviyesinde ciddi artışa sebep olması, bireye özgü stresörler olan virüse yakalanma ve maruz kalma durumu için de özgül değerlendirmelerin klinik müdahaleler için gerekli olduğuna dikkat çekmektedir.

1.2. Covid-19’a Yakalanmış Bireyler ve Psikopatoloji Arasındaki İlişki

Moss ve Schaefer (1984), fiziksel hastalıkların, bireyin hayatında bir dönüm noktasını temsil ettiği için kriz olarak görülebileceğini belirtmektedir. Bu tanım doğrultusunda, Covid-19 tanısına sahip

olmak bireyler için bir hastalık krizidir ve Covid-19 tanısında hastalık-psikopatoloji arasındaki ilişkiye hala kısıtlı bilgi ve çalışma bulunmaktadır (Chang ve ark. 2020; Rajkumar, 2020; Ahorsu ve ark. 2020). Ancak gün geçtikçe artan bulgular depresyon, anksiyete ve travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) üzerine işaret etmektedir.

Covid-19 tanısı alarak, hastanede tedavi gören bireylerin depresyon ve anksiyete semptomlarının yaygınlığı ve ilgili faktörlerin değerlendirilmesi amacıyla Çin’de yürütülen bir çalışmada hastalar arasında depresyon semptomlarının sıklığının %18.6 oranında ve anksiyete semptomlarının sıklığının ise %13.4 oranında olduğu tespit edilerek, Covid-19 tanısı almamış bireyler ile karşılaştırıldığında, Covid-19 tanısı alan bireylerde daha sık depresyon ve anksiyete semptomlarının olduğu vurgulanmıştır. Çalışmada ayrıca, anksiyete ile hastalığın semptomuna dair sıklık ve şiddet ile uyku problemlerinin, depresyon için ise kadın olmanın ve aileden birinin Covid-19 tanısına sahip olma durumunun yakından ilişkili olduğu vurgulanmıştır (Dai ve ark, 2020). Ülkemizde de yapılan çalışmalar da, benzer sonuçlara işaret etmektedir. Covid-19 tanısı almış bireylerin % 34.9 gibi bir oranının eşik üzeri anksiyete belirtisi gösterirken, %42 oranında ise eşik üstü depresyon belirtileri bulunmuştur (Şahan, Ünal ve Kırkpınar, 2020). Pek çok ülkede yapılan çalışmalar depresyon ve anksiyetenin Covid-19 tanısı almış bireylerde bir arada görüldüğünü ancak depresyonun anksiyeteye kıyasla daha yüksek bir oranda seyrettiğine işaret etmektedir. Klinik olarak bu bulgu, depresif belirtilerin artış gösterdiği durumlarda

anksiyetenin varlığından da söz edilebilme ihtimalinin yüksek olduğu bilgisiyle ilişkilendirilmektedir (Türkçapar, 2004). Ön veriler anksiyete ve depresyonun sadece tanı ve tedavi sürecinde değil, iyileşme sonrası da devam ettiğine işaret etmektedir (Rogers ve ark., 2020)). Bu nedenle Covid-19 tanısı almış bireylerin klinisyenler tarafından takip edilmesi önem arz etmektedir.

Anksiyete ve depresyon dışında Covid-19 tanısı alan bireyler için risk teşkil eden psikopatolojilerden biri de Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB)'dur. Güncel olarak kullanılan psikiyatrik tanı sınıflandırması olan DSM-5 için, TSSB tanı kriterlerinde hayatı tehdit eden viral enfeksiyon yer almasa da (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2013), var olan diğer stres faktörlerinden Covid-19 virüsü daha az etkili olmadığı için TSSB kriterlerinin de değerlendirilmesi gerektiği görüşü yer bulmaktadır (Gu ve ark., 2020). Covid-19 tanısı için henüz TSSB verileri kısıtlı zaman içeriğine dair bulguları içerse de, SARS ve MERS için TSSB görülme sıklığındaki yüksek oranların dikkat çekici olması, Covid-19 için de benzer riske işaret etmektedir (Kaseda ve Levine, 2020). MERS virüsüne yakalanan bireylerin %42 gibi bir oranının, hastalığa yakalanmasının ardından geçen bir yıl sonunda TSSB kriterlerinde kesme noktası puanı üstünde yer aldığı, 18 ay sonra ise bu oran hala %27 gibi seviye olduğu belirtilmektedir (Lee ve ark., 2019). Bir başka ifadeyle, MERS virüsüne yakalanan bireylerin, bir yıl sonra neredeyse yarısı TSSB kriterlerini karşılarken, geçen bir buçuk yıl sonunda bu oran dörtte birinden fazlasında devam etmektedir. Benzer bulgular SARS virüsü için de geçerlidir. Tedavi

bitiminden 30 ay sonra, virüse yakalananların %26'nın TSSB için tüm travma belirtilerini karşıladığı ve travma içeriğinin de tümünün enfekte olmak ile ilgili olduğu bulunmuştur (Mak ve ark., 2010). Bu iki örnekte görüldüğü gibi TSSB için yapılan çalışmalar bir-iki yıl arasında değişmektedir ve bu geçen zamana karşı tanı sahiplerinin dörtte biri TSSB semptomlarından müzdariptir. İçinde bulunduğumuz salgın henüz bir yılını yeni doldurmuş olmakla birlikte, yapılan kısa süreli çalışmalardaki benzer oranlar dikkat çekmektedir. Hastanede Covid-19 tanısı kapsamında tedavi görenlerin TSSB semptomları açısından değerlendirildiği bir çalışmada, yaygınlık oranı %25.2 olarak bulunmuştur (Gu ve ark., 2020). TSSB uzun vadeli oranların tespit edilmesi için zaman ihtiyaç olduğu aşikardır. Ancak bu yüksek oranları işaret eden bulgular doğrultusunda, klinisyenler tarafından Covid-19 tanısı alan bireyler için TSSB'ye dair önleyici programlarının oluşturulması önem ve aciliyet arz etmektedir.

Özetle, yapılan çalışmalarda Covid-19 tanısı almış bireylerde psikopatoloji açısından depresyon ve anksiyetenin yaygın olarak görüldüğü, kısıtlı zaman içerisinde dahi TSSB belirtilerinin yüksek olduğu ve geçmiş pandemi çalışmaları da göz önüne alınarak uzun vadeli olarak TSSB taramalarının ve müdahale programlarının uygulanmasının önem taşıdığına işaret etmektedir. Ayrıca, Fiorillo ve Gorwood (2020) Covid-19 tanısı almış bireylerde dikkate alınması gereken diğer bir hususun, kendilerine ve aile üyelerine yönelik damgalama ve ayrımcılık ile ilgili olması gerektiğini vurgulamaktadır. İlgili literatür incelendiğinde Covid-19 tanısı almış bireylerin tek

başına ya da aile üyelerinin de dahil edildiği damgalama ve ayrımcılığa ilişkin yeterli çalışma olmadığı dikkat çekmektedir. Literatürde psikopatolojiye özgü sunulan nicel çalışmalara ek olarak Covid-19 pandemisinde tanı alan bireylerin ve ailelerin yaşadığı süreçlerin anlamlandırılarak damgalama ve ayrımcılıkla ilgili nitel çalışmalara da ihtiyaç duyulduğu ve bu çalışmaların klinisyenler için uygulamada yol göstereceği olacağı düşünülmektedir.

1.3. Sağlık Çalışanları ve Psikopatoloji Arasındaki İlişki

Dünya Sağlık Örgütü, sağlık çalışanlarını sadece Covid-19 virüsünün bulaşma riski açısından değil, aşırı iş yükü, stres ve karşılaştıkları çeşitli problemler nedeniyle psikolojik zorlanmalara karşı yatkınlaştırıcı faktörler nedeniyle risk grubu olarak değerlendirmektedir (WHO, 2020). Covid-19 virüsüyle temas eden, Covid-19 tanısı almış bireyler dışında, Covid-19 tedavisinde görev alarak Covid-19 virüsüyle indirek olarak temas eden sağlık çalışanları da anksiyete ve depresyon psikopatolojisinde risk grubu olarak görüldüğü bilinmektedir. Covid-19 tedavisinde görev alan sağlık çalışanları ile Çin’de yürütülen bir çalışmada; depresyon ve anksiyetenin yaygınlığının sırasıyla %44.6 ve %50.4 olduğu bulunmuştur ve bu oranın genel popülasyon ile kıyaslandığında oldukça yüksek olduğu vurgulanmıştır (Dai ve ark., 2019). Bir başka ifadeyle Covid-19 tanı ve tedavisinde görev alan sağlık çalışanlarının yarısından fazlası anksiyete semptomları gösterirken, yarısına yakını depresyon semptomlarından müzdariptir. Benzer bulgular Amerika’da yapılan bir çalışma ile de desteklenmektedir. Shechter ve

arkadaşlarının (2020) sağlık çalışanları üzerinde yaptığı bir araştırmaya göre, sağlık çalışanlarının %48'inin depresyon, %33'ünün ise anksiyete semptomları gösterdiği bulunmuştur. Sağlık çalışanlarının bu semptomlarla nasıl başa çıktığını değerlendiren çalışmada, fiziksel aktivite-egzersizlerin en yaygın başa çıkma yöntemi olarak kullanıldığı ve hemen ardından da ikinci en yaygın yöntem olarak online terapilerin geldiği belirtilmiştir. Ülkemizde sağlık çalışanları ile ilgili yapılan çalışmada da benzer bulgulara rastlanmıştır. Sağlık çalışanlarının depresyon, anksiyete ve stres seviyelerinin daha yüksek olduğu belirtilerek, bu durumun virüs bulaşması için riskli ortamda çalışmanın etkisi olarak yorumlanmıştır (Alan ve ark., 2020)

Sağlık çalışanlarda depresyon ve anksiyete semptomlarının dışında görülmesi muhtemel psikopatolojilerden biri de; Covid-19 tanısına sahip kişilerde rastlanması beklenen TSSB'dir. SARS ve MERS salgınında görev alan sağlık çalışanlarıyla yürütülen çalışmalarda, çalışanların büyük bir oranında TSSB görüldüğü tespit edilmiştir (Maunder ve ark., 2006; Lee ve ark. 2015; Tam ve ark., 2003). Covid-19 kapsamında sağlık çalışanları ile yürütülen çalışmalarda da, sağlık çalışanlarının dörtte bir oranından fazlasında TSSB belirtilerinin ortaya çıktığı görülmüştür (Huang, Han, Luo, Ren ve Zhou, 2020).

Özetle, Covid-19 tanısı almış bireyler olduğu gibi Covid-19 virüsüne indirek olarak maruz kalan sağlık çalışanlarında da psikopatoloji alanında en yaygın depresyon, anksiyete ve TSSB semptomları görülmektedir. Ayrıca, Covid-19 tanısı almış bireylerde, bireylerin

kendilerine ve aile üyelerine yönelik damgalamanın COVID-19 hastalarını tedavi eden ve onlara bakan kişilere yönelik de olduğu görülmektedir (Fiorillo ve Gorwood; 2020). İlgili literatür incelendiğinde, tıpkı Covid-19 tanısı almış bireylerde olduğu gibi, Covid-19 hastalarını tedavi eden ve onlara bakım veren sağlık çalışanlarının dahil edildiği damgalama ve ayrımcılığa ilişkin çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Bu nedenle, literatürde nitel yöntemlerinin de kullanılarak sağlık çalışanlarına özgü bu çalışmalarının gerçekleşmesi ve sonuç bulguları ile müdahale programlarının oluşturulması önem taşımaktadır.

2. COVID-19 SALGINI VE KLİNİK UYGULAMALAR İÇİN ÇIKARIMLAR

Pandemi ile birlikte büyük yaşam değişiklikleri yaşayan bireylerin, yaşanan zorlukların üzerinden gelmesinde desteklenmesinin, sosyal izolasyonun çok boyutlu etkilerinin giderilmesinin, bulaş korkusunun önüne geçilmesinin ve Covid-19 salgınında kayıp yaşayan bireylerin yas sürecinde yer almanın psikoterapistlerin bu süreçteki temel çalışma alanları olduğu belirtilmektedir (Swartz, 2020). Covid-19 pandemisi sırasında ve sonrasında ruh sağlığı alanındaki öngörüler nedeniyle, pek çok kurum ve uzman, sadece aktif olarak bir psikopatolojiden müzdarip olan kişilere değil, güncel olarak bir psikopatolojiye sahip olmayan ve pandeminin psikososyal sonuçlarından muzdarip olanlara da destek sağlamak için uygulamalarını revize etmektedir (Fiorillo ve Gorwood, 2020).

Klinik psikolojinin araştırma ayağı kapsamında yürütülen çalışmalar tanı durumundan bağımsız olarak toplumun depresyon ve anksiyete başta olmak psikopatoloji düzeylerinde önemli artışlar olduğuna dair işaret etmektedir. Bu nedenle klinik psikologların kitlesel psikoğitim ve müdahale programlarının bir parçası olması toplum ruh sağlığı açısından önem taşımaktadır. Politika yapıcıların ve medya kuruluşların bu konudaki süreçlerine ek olarak küçük ölçekli yerel kurumlar ve şirketler aracılığıyla belirtilere özgü bilgilendirmeler ve davranışsal müdahaleler önceliklendirilmelidir.

Ek olarak, yapılan çalışmalar Covid-19 tanısı almış bireylerin tıpkı tanı almamış bireyler gibi depresyon ve anksiyete semptomlarından müzdarip olduğunu göstermektedir. Covid-19 süresinde görülen anksiyete semptomlarının uyku problemleri ile ilişkili olduğu bulgusu göz önüne alındığında (Dai ve ark, 2020) depresyon ve anksiyeteye yönelik psikoterapi uygulaması dışında, uyku hijyeni konusunda klinik psikologlar tarafından tedavinin ilk basamağı olan hastanede ve tedavi sonrasında psiko-eğitim çalışmaları sunulması öncül ve etkin bir adım olacaktır.

Anksiyete ve depresyon semptomlarını ilerleyen süreçlerde, TSSB semptomlarının takip ettiğini göstermektedir. Bu nedenle, bu kişilere hastanede tedavi görürken, hastaların stresini hafifletmek ve ruh sağlığı semptomlarını iyileştirmek üzerine müdahale programlarına başlaması önerilmektedir (Stoddard ve ark 2019). Süreç içerisinde, tanı ve tedaviye dair inkar ve kaçınmanın azaltılması, problem çözme teşvik eden etkin başa çıkma becerilerinin kazandırılması ve

bireylerin kendilerini ifade etmelerine olanak tanınmalıdır (Gu ve ark., 2020). Öte yandan, birincil sağlık basamaklarında uzmanların eğitilmesi bu konudaki mücadelelerde önem taşımaktadır. Ayrıca, Covid-19 tanısına sahip kişilere özgü TSSB hakkında psiko-eğitim çalışmaları yapılması erken müdahale şansı sunmaktadır. Ek olarak, hastanede birincil sağlık basamağı sonrası bu bireyler arasından ihtiyaç duyanlara psikoterapi hizmetinin sunulması, TSSB sıklığının önlenmesi için gereklidir.

Covid-19 tanısına sahip bireylerde olduğu gibi depresyon, anksiyete ve TSSB semptomları, virüs ile indirek ile temasta olan sağlık çalışanları için de benzer yaygınlıktadır. Sağlık çalışanlarının çalışma ortamı ve virüs teması nedeniyle bu semptomlara yatkınlığı dışında, iş yükü, iş stresi vb gibi stresöleri göz önüne alındığında, Covid-19 tanısı almış bireylerde hasta olmanın akut stresi yanında, sağlık çalışanlarının çalışma koşulları kronik stresör olarak salgın sürecinde devam edecektir. Bu nedenle birincil sağlık basamaklarına özgü psiko-eğitim ve müdahalede çalışmaları yapılması önceliklendirilmelidir. Yapılan bir çalışmada sağlık çalışanlarının depresyon ve anksiyete semptomlarıyla baş etmede fiziksel aktiviteden sonra baş etmek için online terapi başvurusu geldiği görülmüştür (Shechter ve ark., 2020). Bu nedenle, Covid-19 salgınında özellikle Covid-19 virüsüyle kronik bir stresör olarak mücadele eden sağlık çalışanlarına kendini izlem, rahatlama teknikleri gibi bireysel uygulayabilecekleri teknikler dışında, salgın ve

alışmalarına koşullarına elverişli web ve telefon temelli psikoterapi müdahalelerine de yer verilmelidir.

Klinik psikolojinin uygulama yönü olan psikoterapide, Covid-19 salgınından etkilenererek, içeriğinde ve çerçevesinde pek çok yenilikler getirmiştir. Psikoterapinin uzaktan uygulanması, son yıllarda pratik olarak yer alsa da, etkinliğine ilişkin kanıtlar sınırlıdır. Pandemi sürecinde artan online çalışmalar ile farklı yaklaşımlara ve psikopatolojiye özgü kanıta dayalı bulgular artacaktır. şüphesiz ki bu sonuçlar; psikoterapinin uygulanmasına ilişkin yeni bir srec başlatacaktır.

Psikoterapide birbirinden farklı yaklaşımlar olsa da, tüm psikoterapi yaklaşımlarının çalışma disiplinine özgü farklı destek rolleri bulunmaktadır. Klinik ve klinik olmayan örneklemde, fiziksel-psikolojik sıkıntıları tedavi ve önlemede kanıta dayalı yaklaşımlarla ne çıkan bilişsel davranışçı terapi (BDT) bilişsel yeniden yapılanma, davranış değişikliği, sosyal destek gibi çeşitli alanlarda bireyleri stresi azaltmada ve olumsuz bilişsel inançlar ile davranışları azaltmada normal yaşantısına dönmek konusunda sunduğu tedavi yaklaşımıyla ve online uygulama ve etkinliği ile yer bulması nedeniyle de müdahale programları içeriğini belirlemede önemli bir yaklaşım olarak göz önüne çıkmaktadır (Schure ve ark., 2019; Chan ve ark., 2019; Olsan ve ark., 2018). Yaklaşımın, terapistin rolü dışında bireylere müzik ya da gevşeme egzersizleri ile rahatlama teknikleri sunması, kendini izlem prosedürleri olması nedeniyle Covid-19 salgını sürecinde uygulanabilirliği yüksektir. Çin’de depresyon ve anksiyete tanısından

müzdarip bireylerle BDT temelli yürütülen bir çalışmada, etkinliği kanıtlanmıştır (Li ve ark., 2020). BDT yaklaşımı, Covid-19 salgınında özellikle uyumsuz otomatik düşünceleri değiştirerek, aşırı bulaş korkusu ve pandemiye dair uyumsuz süreçlere karşı müdahale edebilme şansına sahiptir. Ayrıca, davranışsal stratejilerin yeni düzende izolasyonun getirdiği hareketsizlik ve günlük rutin kaybının giderilmesine yönelik etkin çözümler geliştirebilmek konusunda destek sunması da muhtemeldir. (Swartz, 2020). Öte yandan, TSSB için de BDT yaklaşımının etkinliğini kanıtlayan çalışmalar olması (Huang ve ark., 2018) Covid-19 pandemisinde müdahale programlarının içeriğini geliştirmek için yaklaşımın kullanılması için güçlü yönüdür. Ayrıca bilişsel davranışçı terapinin pandemi öncesinde de web tabanlı alt yapısının olması ve etkinliğinin kanıtlanmış olması yine Covid-19 salgını kapsamında müdahale programları oluşturulmasında rehberlik edebilmesi açısından yol gösterebilir (Dobkin ve ark., 2011).

Depresyon ve anksiyete psikopatolojisinin Covid-19 dışında, diğer salgınlarda da öne çıkması, BDT yaklaşımının pandemi öncesi online uygulama etkinliğine yönelik kanıta dayalı çalışmalarının bulunması şüphesiz ki literatürde müdahale çalışmalarında BDT yaklaşımına yönelik bulguların görülme ve uygulanma sıklığı ile yakından ilişkilidir. Ancak üçüncü dalga psikoterapi ekollerinden biri olan ve etkinliği özellikle başta borderline kişilik bozukluğu ve yeme bozukluğu olmak üzere daha sonra major depresyon ve anksiyete için de kanıta dayalı çalışmalar tarafından desteklenmiş olan Diyalektik

Davranış Terapisi (DBT) (Linehan, 1993) içinde bulunduğumuz salgında henüz uygulama stratejilerine entegre edilebilecek bir diğer psikoterapi yaklaşımıdır. Ancak alan yazında, içinde bulunduğumuz salgında ilgili çalışma bulgularına rastlanmamıştır. Linehan (1993) tarafından geliştirilmiş olan DBT'nin, sunduğu beceri eğitimleri modülleri sadece klinik popülasyona özgü değildir. İlgili alanlarda beceri geliştirilmesini hedefleyen kişilere, beceri eğitim grup sürecinde davranışsal beceri öğretmek ve bu becerileri günlük yaşamlarında kullanma yeteneklerini güçlendirmek temel hedeflerdendir (Linehan, 2015). Bilinçli farkındalık, sıkıntıya tolerans, kişiler arası iletişimde etkili olma ve duygu düzenleme beceri modüllerinin Covid-19 salgınında virüs ile direk ya da indirek karşılaşan kişiler dışında, toplumdaki tüm bireyler için etkin başa çıkma yöntemlerinin kazandırılmasında uygun bir yaklaşım sunacağı düşünülmektedir. Bilinçli farkındalık (mindfulness) modülü mevcut ana odaklanmayı sağlayan, anda kalarak zihne geçmiş ve geleceğe yönelik düşüncülerin istilasıyla başa çıkmaya yardımcı olan bir içerik sunmaktadır. Bilinçli farkındalık becerilerinin majör depresyon (Teasdale ve ark., 2020) ve anksiyete belirtilerinin tedavisinde (Kabat-Zinn ve ark., 2002) etkinliği kanıtlanmıştır. İçinde bulunduğumuz salgında kişilerin anda kalarak, gerçeği kabul ettikleri ve beş duyuyu kullanarak deneyimleyecekleri birbirinden farklı bilinçli farkındalık becerileri ile yaşadıkları zorlukların şiddetinin azalması olasıdır. Daha önce yapılan çalışmalar kronik ağrı çalışmalarında bilinçli farkındalık becerilerinin ağrı ile başa çıkmada etkinliğine işaret etmektedir (Kabat-Zinn ve ark., 1990). Covid-19 salgınında, virüse maruz kalan

pek çok kişinin müzdarip olduğu bedensel ağrılarla da başa çıkmak konusunda rahatlama tekniklerini de içeren bilinçli farkındalık çalışmalarına yer verilmesi ve etkinliğinin değerlendirilmesi, klinisyenler için araştırma ve uygulamalarında önerilmektedir. Sıkıntıya tolerans, DBT'nin beceri eğitiminde kullanılan bir diğer modüldür ve hepimizin hayatında duygusal kaynaklı (kızgınlık, üzüntü) ya da fiziksel kaynaklı (ağrı, acı, vb) durumlardan ötürü maruz kaldığımız stres verici durumlarla etkin baş etme becerilerinin kazandırılmasını hedefler. Bu baş etme becerileri arasında radikal kabullenme kavramı geniş yer tutmaktadır. Radikal kabullenme; yargılamadan, durumu olduğu gibi kabul etmeyi ve bu sayede etkin baş etme yöntemlerine odaklanmayı içermektedir. Bu beceri kapsamında kişinin bulunduğu yer her neresi ise ona uygun olacak şekilde görme, işitme, koku, tat alma, dokunma ya da gevşeme ile rahatlama dışında, dikkati başka yöne yönlendirme, olumsuz düşünceleri dağıtma, keyif verici aktiviteleri arttırma gibi davranışsal stratejiler de kazandırılmaktadır (Linehan, 2015). İçinde bulunduğumuz salgın kapsamında Covid-19 tanısı almış bireyler için fiziksel kaynaklı durumların stres verici sürecinde ya da tanı almamış ancak duygusal olarak zorlanan tüm bireyler için bu becerilerinin kazandırılması ve uygulanmasına olanak tanınmasının şüphesiz ki büyük yararı dokunacaktır.

Bir diğer beceri modülü olan iletişimde etkili olma modülü, mevcut ilişkileri kuvvetlendirmek, yeni ilişkiler kurmak ve zorlayıcı/yıkıcı ilişkileri sonlandırmak amacı taşımaktadır (Linehan, 2015). Salgın

sürecinde olumsuz ve katastrofobik kişiler ile temas etmek yerine, umut aşılayan kişiler ile iletişimin artırılması ve kişiler arası iletişimde bunun kazandırılması modül içeriğinde beceri eğitimi veren kişi olarak da salgın sürecinde bunun temsili olunması şüphesiz ki süreç içerisinde önemli bir destek oluşturacaktır.

Beceri eğitimlerinin son modülü olan duygu düzenleme modülü ise duyguları tanımla, gözlemlleme ve deneyimleme dışında, zor ve acı verici duygularla etkin yöntemlerle başa çıkmayı hedeflemektedir (Linehan, 2015). Duygularımızı farkında varmak, ağırlıklı duygularımız önündeki bariyerleri aşmak dışında modülün önemli bir kısmı fiziksel ve bilişsel hassasiyetimizi azaltmak ve olumlu duyguları arttırmaktan oluşmaktadır. Fiziksel hassasiyeti göz önüne alarak yeme ve uyku düzenine dair değerlendirmelerin ve psiko-eğitim çalışmalarının bu bölümde yer alması salgın kapsamında etkin olmayan baş etme yöntemlerine (problemlili yeme davranışı, alkol-madde kullanımı ve uyku sorunları) başvurma önüne geçmesine yardımcı olacaktır. Covid-19 salgını kapsamında yapılan araştırmalar, uyku problemleri ile anksiyetenin ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda, uyku hijyeni başta olmak üzere, diğer fiziksel hassasiyet unsurlarının değerlendirilerek etkin olmayanlarının azaltılması psikopatoloji alanındaki semptomların da önüne geçmeye yardımcı olacaktır. Ek olarak, bilişsel hassasiyeti azaltmak için kanıta dayalı sorgular kullanmak yine salgına yönelik katastrofobik inançların önüne geçerek kişileri etkin baş etme davranışlarına yönlendirmeye destek olacaktır ve pandemiye yönelik gerçekçi olmayan inançlarla

bağlantılı olumsuz duygu duruma müdahale şansı sunacaktır. Son olarak, olumlu duygulanımı arttırmak özellikle ‘yeni normal’ olarak adlandırılan izolasyon sürecinin bireye özgü olumlu taraflarını keşfetmek ve kişiyi bu süreçte olumlu duygulanımda veren aktiviteleri bulmak ve uygulamak konusunda desteklemek beceri eğitimleri kapsamında kazandırılacak ve salgın sürecinde psikopatoloji önlemede etkin olacak beceriler arasında yer almaktadır.

Özetle, psikoterapi alanında farklı yaklaşımlar Covid-19 kapsamında salgına yönelik psikopatolojilerin tedavisinde ve önleyici/müdahale çalışmalarında rol oynasa da, araştırma ve uygulama alanında BDT yaklaşımının, diğer yaklaşımlara kıyasla daha yaygın olduğu görülmektedir. Oysa, alternatif yöntemlerin kullanılması farklı yaklaşımların etkinliğinin ve psikoterapide online uygulamaların etkinliğinin değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Üçüncü dalga psikoterapiler kapsamında yer alan DBT’nin beceri eğitim modülleri pandemi sürecindeki zorluklara etkin müdahale edecek içeriklere sahiptir. Klinisyenler tarafından DBT beceri eğitim grupları kurularak, bu becerilerin kazandırılması hem kanıta dayalı etkinlik, hem de daha geniş kitlelere ulaşmak açısından yarar sağlayacaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Covid-19 salgını, bireylerin fiziksel sağlığı dışında, sosyal ve ruh sağlığı alanında bütüncül iyilik halini tehdit eden bir halk sağlığı sorunu olmuştur. Yapılan çalışmalar, toplumdaki bireylerin anksiyete ve depresyon belirtilerinde artış olduğuna işaret etmekle birlikte, Covid-19 virüsüyle direk olarak temas etmiş Covid-19 tanısı almış

kişiler ve indirek olarak temas etmekle olan sağlık çalışanlarının sadece virüs tehlikesi nedeniyle değil aşırı iş yükü, çalışma koşulları ve stres gibi başka faktörlerin de etkisiyle ruh sağlığı açısından risk grubu olarak görülmesi gerekliliğine işaret etmektedir. Yapılan çalışmalar, Covid-19 tanısı almış bireylerin hastane sürecinde gösterdikleri anksiyete ve depresyon semptomlarının tedavilerinin sonlanması ve fiziksel sağlıklarına kavuşması sonrası da devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca, geçmiş salgınlarda yapılan uzun süreli araştırmalar ve Covid-19 salgınında yapılan kısa süreli takip çalışmaları, bu kişilerin azımsanmayacak kadar büyük bir bölümünde TSSB semptomları görüldüğünü ortaya koymuştur. Psikopatoloji alanında görülen bu semptomlar, virüs ile indirek olarak temas eden sağlık çalışanları arasında da oldukça yaygındır. Üstelik sağlık çalışanlarının düzenli olarak virüs ile temas içeren çalışma koşullarına ek olarak, aşırı iş yükü, stres ve diğer faktörlerle psikopatoloji açısından yatkinlaştırıcı başka faktörlerinin de olduğu sunulmuştur. Dünyanın farklı yerlerinde yürütülen pek çok araştırma bulgusunun desteklediği bu durum, sağlık çalışanlarının düzenli olarak maruz kaldıkları bu durumun devam ediyor olmasının, kendileri için kronik bir stresör olduklarını vurgulamaktadır. Bu nedenle, birincil sağlık basamaklarında tarama çalışmalarının ve müdahale çalışmalarının sunulması klinisyenlere önerilmektedir.

Covid-19 salgını kapsamında klinik psikolojinin araştırma konuları, farklı örneklem gruplarında psikopatolojiyi etkileyen faktörlerin araştırılması olarak sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Klinik psikolojinin

uygulama alanı olan psikoterapi ise, hiç şüphesiz içerik ve çerçeve olarak Covid-19 salgını kapsamında farklılaşmıştır. Daha önce online seans yürütmeyen pek çok psikoterapist bu yönde yeni tecrübeler edinirken, psikoterapide Covid-19 ve ilgili zorlanmalara etkin olabilecek psikoterapi yaklaşımları da araştırılmaktadır.

Daha önceki salgın çalışmalarında yaygın olarak kullanılan BDT yaklaşımına dayalı klinisyen uygulamaları, Covid-19 pandemisinde de geniş yer bulmuş ve yapılan çalışmalarla etkinliği kanıtlanmaya başlamıştır. Ancak DBT için henüz etkinliğine yönelik bir çalışma olmamakla birlikte, yaklaşımın gerek risk grubu, gerekse toplumun her kesimi için uygun olabilecek beceri eğitimlerinin Covid-19 salgını kapsamında psikopatoloji ile mücadelesinde önemli yeri olacağı düşünülmektedir. Beceri eğitimleri kişilerin ilgili beceriye sahip olmadıklarını ve bu becerinin kazandırılarak uygulanmasının sağlanabileceğini öne sürmektedir. Beceri eğitimlerinin online olarak yürütülme imkanının bulunması, bireyin kazandığı becerileri günlük yaşantısında uygulayabilmesi hızlı müdahale şansı dışında, grup olarak yürütülmesi, daha hızlı erişim ve daha çok faydalanan kişi olması şansını arttırmaktadır. DBT beceri eğitimlerinde yer alan bilinçli farkındalık, stres toleransı, iletişimde etkili olma ve duygu düzenleme modülünün, Covid-19 salgını kapsamında bireylere tam da ihtiyacı olan içeriklere dair beceriler sunacağı düşünülmektedir. Bu nedenle, DBT uygulama sertifikası olan klinisyenlerin başta birincil sağlık basamaklarında çalışan sağlık çalışanları olmak üzere, Covid-19 tanısı almış ve almamış bireyler arasından ihtiyaç duyanlar için grup

beceri eğitimleri düzenleyerek daha geniş kitlelere ulaşması, bu uygulamaların kanıta dayalı olarak da test edilmesine katkı sunması, salgının geri kalanında klinisyenler için önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahorsu, DK, Imani, V, Lin, CY, Timpka, T, Brostrom, A & Updegraff, JA. et al. (2020) Associations between fear of COVID-19, mental health, and preventive behaviours across pregnant women and husbands: An actorpartner interdependence modelling. *Int J Ment Health Addict.* <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00340-x>
- Amerikan Psikiyatri Birliği (APA), 2013. Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı, 5. Baskı (DSM V), Tanı Ölçütleri Başvuru El Kitabı, Çev. Köroğlu, E. Ankara, Hekimler Yayın Birliği.
- Chan, P., Bhar, S., Davison, T. E., Doyle, C., Knight, B. G., Koder, D., & Wuthrich, V. M. (2018). Characteristics of cognitive behavioral therapy for older adults living in residential care: Protocol for a systematic review. *JMIR research protocols*, 7(7), e164.
- Chang, KC., Hou, WL., Pakpour, AH., Lin, CY, Griffiths, MD. (2020). Psychometric testing of three COVID-19-related scales among people with mental illness. *Int J Ment Health Addict.* <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00361-6>
- Cuijpers, P., Noma, H., Karyotaki, E., Cipriani, A., & Furukawa, T. A. (2019). Effectiveness and acceptability of cognitive behavior therapy delivery formats in adults with depression: a network meta-analysis. *JAMA psychiatry*, 76(7), 700-707.
- Dennis, C. L., Grigoriadis, S., Zupancic, J., Kiss, A., & Ravitz, P. (2020). Telephone-based nurse-delivered interpersonal psychotherapy for postpartum depression: nationwide randomised controlled trial. *The British Journal of Psychiatry*, 216(4), 189-196.
- Dai, LL, Wang, X, Jiang, TC, Li, PF, Wang Y, Wu, S.J, Jia, LQ, Liu, M, An, L. ve Cheng, Z.. (2020) Anxiety and depressive symptoms among COVID-19 patients in Jiangnan Fangcang Shelter Hospital in Wuhan, China. *PLOS ONE*, 15(8) <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238416>

- Dobkin, R. D., Menza, M., Allen, L. A., Tiu, J., Friedman, J., Bienfait, K. L., & Mark, M. H. (2011). Telephone-based cognitive-behavioral therapy for depression in Parkinson disease. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, 24(4), 206-214.
- Fiorillo, A., & Gorwood, P. (2020). The consequences of the COVID-19 pandemic on mental health and implications for clinical practice. *European Psychiatry*, 63(1).
- Galea, S., Merchant, R. M., & Lurie, N. (2020). The mental health consequences of COVID-19 and physical distancing: The need for prevention and early intervention. *JAMA internal medicine*, 180(6), 817-818.
- Goldmann, E., & Galea, S. (2014). Mental health consequences of disasters. *Annual review of public health*, 35, 169-183.
- Gardner, PJ. & Moallef, P. (2015). Psychological impact on SARS survivors: Critical review of the English language literature, *Canadian Psychology/Psychologie canadienne*, 56(1):123–35.
- Gu, Y., Zhu Y., Xu, F., Xi, J. ve Xu, G. (2020). Factors associated with mental health outcomes among patients with COVID-19 treated in the Fangcang shelter hospital in China. *Asia-Pacific Psychiatry, Official Journal of the Pacific Rim College of Psychiatrists*. <https://doi.org/10.1111/appy.12443>
- Huang, L., Zhao, Y., Qiang, C., Fan, B. (2018). Is cognitive behavioral therapy a better choice for women with postnatal depression? a systematic review and meta-analysis. *PLoS One*. [10.1371/journal.pone.0205243](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205243)
- Hyland, P., Shevlin, M., McBride, O., Murphy, J., Karatzias, T., Bentall, RP., Martinez, A. & Vallières F. (2020). Anxiety and depression in the Republic of Ireland during the COVID-19 pandemic. *Acta Psychiatr Scand.*;142(3):249-256.
- James, PB., Wardle, J., Steel, A. & Adams, J. (2019) Post-Ebola psychosocial experiences and coping mechanisms among Ebola survivors: a systematic review. *Trop Med Int Health.*; 24(6):671–91. <https://doi.org/10.1111/tmi.13226>

- Kasedai, E.T & Levine, A. J. (2020) Post-traumatic stress disorder: A differential diagnostic consideration for COVID-19 survivors, *The Clinical Neuropsychologist*, 34:7-8, 1498-1514, DOI: [10.1080/13854046.2020.1811894](https://doi.org/10.1080/13854046.2020.1811894)
- Lee, S. H., Shin, H.-S., Park, H. Y., Kim, J. L., Lee, J. J., Lee, H., Won, S.-D., & Han, W. (2019). Depression as a mediator of chronic fatigue and post-traumatic stress symptoms in Middle East respiratory syndrome survivors. *Psychiatry Investigation*, 16(1), 59–64. <https://doi.org/10.30773/pi.2018.10.22.3>
- Lee, S. M., Kang, W. S., Cho, A. R., Kim, T., & Park, J. K. (2018). Psychological impact of the 2015 MERS outbreak on hospital workers and quarantined hemodialysis patients. *Comprehensive psychiatry*, 87, 123-127.
- Lai, J, Ma, S, Wang, Y, Cai, Z, Hu, J. & Wei, N. et al. (2019) Factors Associated With Mental Health Outcomes Among Health Care Workers Exposed to Coronavirus Disease. *JAMA Netw Open*. 3(3):e203976. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2020.3976> PMID: 32202646
- Li, J., Li, X., Jiang, J., Xu, X., Wu, J., Xu, Y., Lin, X., Hall, J., Xu, H., Xu, J., & Xu, X. (2020). The Effect of Cognitive Behavioral Therapy on Depression, Anxiety, and Stress in Patients With COVID-19: A Randomized Controlled Trial. *Frontiers in psychiatry*, 11, 1096. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.580827>
- Mak, I. W. C., Chu, C. M., Pan, P. C., Yiu, M. G. C., Ho, S. C., & Chan, V. L. (2010). Risk factors for chronic post-traumatic stress disorder (PTSD) in SARS survivors. *General Hospital Psychiatry*, 32(6), 590–598. <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsych.2010.07.007>
- Maunder, RG, Lancee, WJ, Balderson, KE, et al. (2006). Long-term psychological and occupational effects of providing hospital healthcare during SARS outbreak. *Emerg Infect Dis*. 12(12):1924–1932. <https://doi.org/10.3201/eid1212.060584>

- Hales, E. & Yudofsky, S.C (Eds.), (2019). The American Psychiatric Association Publishing Textbook Of Psychiatry, Washington, DC: American Psychiatric Association Publishing.
- Kang, L., Li, Y., Hu, S., Chen, M., Yang, C., Yang, B. X. & Liu, Z. (2020). The mental health of medical workers in Wuhan, China dealing with the 2019 novel coronavirus. *The Lancet Psychiatry*, 7(3).
- Linehan, M. (1993). *Cognitive-behavioral treatment of borderline personality disorder*, 2nd ed.; Guilford Press: New York.
- Linehan, M. M. (2015). *DBT® skills training manual* (2nd ed.). Guilford Press.
- Moos R.H & Schaefer JA. (1984) The crisis of physical illness: An overview and conceptual approach. In: Moos RH, Tsu VD. (eds) *Coping with Physical Illness*. Berlin: Springer, pp. 3–25.
- Neria, Y., Galea, S., & Norris, F. H. (Eds.). (2009). *Mental health and disasters*. Cambridge University Press.
- Neria, Y., Nandi, A., & Galea, S. (2008). Post-traumatic stress disorder following disasters: a systematic review. *Psychological medicine*, 38(4), 467.
- Petzold, M. B., Bendau, A., Plag, J., Pyrkosch, L., Mascarell Maricic, L., Betzler, F. & Ströhle, A. (2020). Risk, resilience, psychological distress, and anxiety at the beginning of the COVID-19 pandemic in Germany. *Brain and behavior*, 10(9), e01745.
- Possemato, K., Johnson, EM., Emery, JB., et al (2019). A pilot study comparing peer supported web-based CBT to self-managed web CBT for primary care veterans with PTSD and hazardous alcohol use,; 42(3):305-313. DOI: [10.1037/prj0000334](https://doi.org/10.1037/prj0000334).
- Rajkumar, RP. (2020). COVID-19 and mental health: A review of the existing literature. *Asian J Psychiatr* ; 52:102066. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102066>
- Raviola, G., Rose, A., FilsAimé, JR, Thérosmé, T, Affricot, E. & Valentin, C., et al (2020). .Development of a comprehensive, sustained community mental health system in post-earthquake Haiti, 2010–2019. *Glob Ment Health*.;7:e6.

- Rogers, JP., Chesney, E., Oliver, D., et al (2020). Psychiatric and neuropsychiatric presentations associated with severe coronavirus infections: a systematic review and meta-analysis with comparison to the COVID-19 pandemic. *Lancet Psychiatry*.7(7):611-627.
- Stoddard Jr, F. J., Luthra, R., Sorrentino, E. A., Saxe, G. N., Drake, J., Chang, Y. & Sheridan, R. L. (2011). A randomized controlled trial of sertraline to prevent posttraumatic stress disorder in burned children. *Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology*, 21(5), 469-477.
- Swartz, H. A. (2020). The Role of Psychotherapy During the COVID-19 Pandemic. *Am J Psychother* 73:2, doi: [10.1176/appi.psychotherapy.20200015](https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.20200015)
- Schure, MB., Lindow, JC., Greist, JH., Nakonezny, PA., Bailey, SJ. & Bryan, WL, et al. (2019) Use of a fully automated internet-based cognitive behavior therapy intervention in a community population of adults with depression symptoms: randomized controlled trial. *J Med Internet Res*. 11-21.
- Ólason, M., Andrason, RH., Jónsdóttir, IH., Kristbergisdóttir, H. & Jensen, MP. (2018). Cognitive behavioral therapy for depression and anxiety in an interdisciplinary rehabilitation program for chronic pain: a randomized controlled trial with a 3-Year Follow-up. *Int J Behav Med*. 25:55–66.
- <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/covid-19-yeni-koronavirus-hastaligi-nedir>, Erişim tarihi: 10.01.2021
- Şahan, E., Ünal, S. M., & Kırpınar, İ. (2021). Can we predict who will be more anxious and depressed in the COVID-19 ward?. *Journal of psychosomatic research*, 140, 110302. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2020.110302>
- Tam, CWC., Pang, EPF., Lam, LCW., Chiu, HFK. (2003). Severe acute respiratory syndrome (SARS) in Hong Kong in, 2003: stress and psychological impact among frontline healthcare workers. *Psychol Med*.;34(7):1197–1204.
- World Health Organization (2006). Constitution of the World Health Organization – Basic Documents, Forty-fifth edition, Supplement, October 2006.
- World Health Organization, <https://www.who.int/westernpacific/news/feature-stories/detail/protecting-health-workers-from-covid-19> Erişim tarihi:13 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.

BÖLÜM 5

COVID-19’UN GIDA TEDARİK ZİNCİRİNE YANSIMALARI

Doç. Dr. Mehmet Seçkin ADAY¹

Öğr. Gör. Dr. Serpil ADAY²

¹ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü, Çanakkale, Türkiye. mseckinaday@comu.edu.tr

² Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga Meslek Yüksekokulu, Gıda Teknolojisi Programı, Çanakkale, Türkiye. serpiladay@comu.edu.tr

GİRİŞ

Yeni koronavirüs hastalığı olarak bilinen COVID-19, ilk olarak 2019 Kasım ayında Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkmıştır. Çok kısa bir sürede ise küresel olarak yayılmış ve neredeyse dünyadaki bütün ülkeleri etkileyen bir hastalığa dönüşmüştür (Chowdhury ve ark., 2020). Hastalığın yayılma hızı nedeniyle, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), 11 Mart 2020 tarihinde hastalığı pandemi olarak ilan etmiş ve tüm ülkeleri “Küresel Stratejik ve Hazırlık Planı” çerçevesinde eylem planı hazırlamaya çağırmıştır (WHO, 2020). Daha önceki salgın zamanlarında yaşanan operasyonel faaliyetlerde azalma, malzeme tedarikinde problemler ve fiyat dalgalanmaları bu salgında da görülmüş olup, bu hastalığın “Dünyanın fabrikası” olarak değerlendirilen Çin’de başlamış olması, tedarik zincirinde yaşanan kesintilerin çok büyük ölçeklere ulaşmasına neden olmuştur (Nakıboğlu, 2020).

Salgınla birlikte, talepte yaşanan patlama nedeniyle üretim ve tedarik aşamalarında birçok sorun yaşanmıştır. Üretim sürecinde iş gücü bulmada zorluklar yaşanmıştır. Gıdaların ülkelere giriş veya çıkışında uygulanan yasaklar ürünlerin varış noktalarına ulaşma sürelerini arttırmıştır. Devletler yaşanan belirsizlikten dolayı kendi ülkelerinde gıda mevcudiyetinin sürdürülebilirliğini korumaya yönelik ihracat kısıtlamaları getirmiştir (Çetin, 2020).

Ülkemizde de Tarım ve Orman Bakanlığı, salgın döneminde gıda alanında yaşanabilecek sıkıntıları önlemek amacıyla tarlalarda, hayvancılık işletmelerinde ve gıda işletmelerinde alınacak tedbirlerle

ilgili bilgiler yayınlamıştır. Ayrıca tarımsal arz ve üretim güvenliğini sağlamak amacıyla da destek miktarını bir önceki yıla oranla %37 artırarak, 22 milyar liraya çıkarmıştır. Alınan tedbirler neticesinde ülkemizde gıda stokları ve market raflarında sorun yaşanmamıştır (TRT, 2020).

Salgının yayılma hızının azaltılması için alınan önlemler nedeniyle birçok insanın günlük yaşamı da etkilenmiştir. İnsanlar nasıl ve ne kadar üreteceklerine ve tüketeceklerine dair alışkanlıklarını değiştirmiştir (Grashuis ve ark., 2020). İnsanlar yaşadıkları panik nedeniyle gıda güvencesini sağlamak için daha fazla alıma yönelmiş ve gıda stoklamıştır. Bunun neticesinde raflar boş kalmış ve gıda sisteminde ciddi sıkıntılar meydana gelmiştir (Wang ve ark., 2020). Ülkeler de bu duruma kayıtsız kalmamış ve gıda endüstrisi de dahil olmak üzere bazı endüstri kollarını kriz sırasında sürekli açık kalması gereken elzem sektörler olarak nitelendirmiştir (Del Rio-Chanona ve ark., 2020).

Salgında tüketicilerin kafasında soru işareti yaratan diğer bir durum ise COVID-19'a neden olan SARS-COV-2'nin gıdalar vasıtasıyla bulaşmasına yönelik endişelerdir. Bu konu hakkında Dünya Sağlık Örgütü virüsün gıdayla bulaştığına yönelik kanıt olmadığını rapor etse de, bu virüse benzer olan adenovirüs ve influenza gibi solunum sistemi virüslerinin taze ürünlere bulaştığına yönelik veriler, gıda güvenliği uygulamalarına daha fazla önem verilmesi gerektiğini göstermektedir (Sağdıç ve ark., 2020).

Genel olarak özetlemek gerekirse, gıda tedarik zincirinde salgın sırasında dört konu ortaya çıkmıştır. Birinci olarak, insanlar kendilerini korumak ve bağışıklık sistemlerini güçlendirmek amacıyla daha sağlıklı bir beslenmeye yönelmişlerdir. Fakat bunun tam tersi durumlarda gözlenmiştir. İkinci olarak, gıda güvenliğine verilen önemin daha fazla artması sonucu; üreticiler, perakendeciler ve tüketiciler virüsün yayılmasını önlemeye yönelik tedbirler almıştır. Üçüncü olarak, kısıtlamalar nedeniyle insanların gıda güvencesi kapsamında endişeleri artmıştır. Son olarak ise gıda sürdürülebilirliğine dair sorunlar ortaya çıkmıştır (Galanakis, 2020).

Gıda tedarik zincirinin birbiriyle ilişkili beş aşamadan meydana geldiği düşünüldüğünde (tarımsal ve hayvansal üretim/işleme/dağıtım/perakende/hizmet ve tüketim), bu aşamaları çeşitli sebeplerle etkileyen tüm faktörler gıda sektöründe de aksamalara yol açmaktadır (Aday [ve](#) Aday, 2020).

1. TARIMSAL VE HAYVANSAL ÜRETİMDEKİ SIKINTILAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Gıda güvencesi tanım olarak; insanların yeterli gıdaya fiziksel ve ekonomik erişimlerinin sağlanmasıdır. Bu şekilde her bir vatandaş istediği miktar ve kalitede gıda ürününe ulaşabilmektedir. İşte bu nedenle gıda güvenliğinin sağlanmasında en önemli rolü üreticiler oluşturmaktadır. Üreticiler üretim faaliyetlerini devam ettirmek için tarımsal girdilere ve finansal kaynaklara ihtiyaç duymaktadır (Sabo ve ark., 2017).

Tarımsal ve hayvansal üretim; emeğin yoğun olarak kullanıldığı alanlardan olduğundan, COVID-19'un yayılmasını önlemek için gerçekleştirilen hareket kısıtlamaları iş gücü bulmada sıkıntı oluşturmaktadır. Özellikle göçmen işçilerin seyahat kısıtlamaları ve sınır kontrolleri nedeniyle yaşadığı problemler tarımsal üretimi ve hasadı kısıtlamaktadır (Dev, 2020; Sharma ve ark., 2020). Çiftçiler yaşanan ekonomik krizden dolayı, üretim için gerekli tarımsal girdileri alamamakta ve gelecek konusunda kaygılanmaktadır. Bazı durumlarda üreticiler ürünlerini pazara ulaştıramamakta ve arzda problemler ortaya çıkmakta (Siche, 2020) veya ulaşırsalar bile istedikleri fiyata satamamaktadır (Mukherjee ve ark., 2020).

Salgının ilan edildiği ilk aylarda, otel ve okulların kapanması nedeniyle ürünlerini satacak yer bulamayan çiftçiler hasat olgunluğuna erişmelerine rağmen fasulye ve lahana tarlalarını pulluklarla sürmüşlerdir. Bazı çiftçiler ise milyonlarca soğanı aynı sebepten, dekompoze olmak üzere toprağa gömmüşlerdir (Yaffe-Bellany & Corkery, 2020).

Salgın, hayvansal üretimde de hayvan yemine ulaşmadaki problemler ve iş gücü sıkıntıları nedeniyle güçlükler yaşatmaktadır (Siche, 2020). Çalışan işgücü bulma konusundaki zorluklar nedeniyle hayvanların gereksinimleri karşılanamamakta ve sağlık kontrolleri iyi yapılamamaktadır (Hashem ve ark., 2020). Bununla birlikte hayvansal ürünlerden olan 3,7 milyon galon süt de salgının başlangıcında, kahve dükkanlarının ve devlet okullarının kapanması sebebiyle Amerika'da

dökülmek zorunda kalmıştır. Sütlerin dökülmesinin diğer bir sebebi ise süt toplama merkezlerinin kapasitelerinin aşılmasındandır (Yaffe-Bellany ve Corkery, 2020).

Aynı zamanda kesimhanelerin kapasitelerinin azalması, lojistik kısıtlamalar ve çalışanların hastalanması üretimi etkileyen diğer faktörlerdendir (Altieri ve Nicholls, 2020). Hayvanların kesiminin azalması nedeniyle çiftliklerde hayvan yoğunluğu yükselmekte ve buna bağlı olarak stres koşulları artarak hayvanların bağışıklık sistemleri zayıflamaktadır (Hashem ve ark., 2020). Satılamayan hayvanların yarattığı maliyetlerin önüne geçmek isteyen üreticiler ise, fazla hayvanların öldürülmesi yoluna gitmektedir (Marchant-Forde & Boyle, 2020). Bu nedenle salgının başlangıcında, bazı üreticiler tavuk ve domuzları ötenazi yoluyla öldürmüşlerdir (Kevany, 2020).

Bu sıkıntılara çözüm olarak düşünülmesi gereken iki nokta bulunmaktadır. Bunlardan birincisi üretimi devam ettirmek ve ürünlerin tedarikini kolaylaştırmak, ikincisi ise üreticilerin gelirlerini stabilize ederek onlara yardımcı olmaktır. Bu nedenle üreticiyi koruyan sigorta sistemlerinin geliştirilerek, pandemi sırasındaki kayıpları önlenmeli ve böylelikle üretimden kopmamaları sağlanmalıdır (Gu & Wang, 2020). Ayrıca, ürünlerin, üretim yerlerinden aracı kullanılmadan doğrudan tüketiciye ulaşmasını sağlayan sistemler kurulmalıdır. E-ticaret ve dağıtım şirketleri vasıtasıyla üreticiler desteklenmelidir. Üreticilerin tek bir çatı altında birleşmesini sağlayacak organizasyonlar kurulmalı ve bu şekilde kredi gibi finansal konularda daha avantajlı olmaları sağlanmalıdır.

Üreticilerin mekanizasyon sistemlerinden yararlanarak, daha teknolojik yöntemlerle üretim yapmaları teşvik edilmelidir (Kumar ve ark., 2020). Ek olarak, üreticilerin ürünlerini istedikleri yere kolayca ulaştırabilmeleri için etkili lojistik ağlar oluşturulmalı, aynı zamanda üretim için gerekli olan girdilere (pestisit, veteriner ilaçları, gübre vb.) zamanında sahip olmaları için çözümler geliştirilmelidir. Finansal olarak düşük faizli krediler verilmeli ve bir sonraki sezon için gerekli nakit akışı sağlanmalıdır (Pu & Zhong, 2020). Tarımsal veya hayvansal ürünler için toplama merkezleri kurulmalı ve bu merkezler yüksek teknolojiyle donatılarak kayıplar minimize edilmelidir. Son olarak “lisanslı depoculuk” gibi sistemler daha işlevsel hale getirilerek, üreticilerin ürünlerini fiyatlar yüksekken satmalarını sağlamaları kolaylaştırılmalıdır (Aday ve Aday, 2020).

2. GIDA İŞLEME TESİSLERİNDEKİ SIKINTILAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Gıda işleme fabrikaları, gıdaları ham formdan alarak müşteri gereksinimlerini karşılamak üzere çeşitli formlara dönüştüren birimlerdir. Gıda işleme tesisleri birçok farklı ürünü işleyebilmekte olup, meyve sebze fabrikaları, tahıl fabrikaları ve et fabrikaları bunlara örnektir. Bu fabrikalar sadece tüketici isteklerini karşılamakla yükümlü olmayıp aynı zamanda ürünlerin raf ömürlerinin artırılmasına da yardımcı olarak gıda kayıplarını azaltmaktadır (Dani, 2015).

Gıda sektöründe işgücünün yoğun olarak kullanıldığı yerlerin başında gıda işleme fabrikaları gelmektedir. Salgın nedeniyle birçok fabrikada

alışan işçilerin COVID-19 test sonuçlarının pozitif çıkması veya işçilerin hastalık kapabilecekleri endişesiyle işe gitmek konusundaki isteksizlikleri gıda işleme fabrikalarındaki etimi azaltmıştır (Devereux ve ark., 2020; Flynn, 2020). İngiltere ve Galler’de Haziran ayında gıda fabrikalarında çalışan 469 kişi pozitif olarak tespit edilmiştir (Holiday, 2020). Almanya’da et işleme tesislerinde çalışan 1500 kişinin COVID-19 testi pozitif çıkmış olup (Grylls, 2020), en yüksek rakam ise 74,261 kişiyle Amerika’da görülmüştür. Amerika’da 1 Aralık itibariyle 1,222 et ambalajlama ve gıda işleme fabrikasında (551 et ambalajlama ve 671 gıda işleme) COVID-19 vakasına rastlanmıştır. Et ambalajlamada çalışan 49,479 kişide, gıda işlemede çalışan 13,568 işçide ve 11,214 tarım işçisinde hastalık tespit edilmiştir. Bu hastaların içinde 339 kişi (et ambalajlamada çalışan 254 kişi, gıda işlemede çalışan 46 kişi ve 39 tarım işçisi) hayatını kaybetmiştir (Douglas, 2020). Gıda işletmelerinde görülen bu vakalar, dünyanın hemen hemen tüm ülkelerinde de görülmekte olup, Kanada, Brezilya, Avustralya, Danimarka, İşpanya ve İrlanda bu ülkelerden bazılarısıdır. Tespit edilen vakaların artması zerine Amerika’da 417 fabrika çeşitli zaman aralıklarında kapatılmıştır (Marchant-Forde & Boyle, 2020). Tüm sayılan bu nedenlerden dolayı Nisan ayının sonunda Amerika’da et üretimi %20 oranında azalmış ve bu nedenle et fiyatlarında artış yaşanmıştır (Alexia, 2020).

Gıda işleme fabrikalarında çalışan kişilerde COVID-19 vakasının fazla görülmesinin çeşitli sebepleri vardır. İşletmelerdeki alışma ortamının sıcaklığı düşük ve nemi yüksektir. İşletmelerin kalabalık

olması ve sosyal mesafenin de iyi ayarlanamaması virüsün bulaşmasını kolaylaştırmaktadır. İşletme içerisinde kullanılan makinelerin çıkardığı sestten dolayı çalışanların yüksek sesle veya bağırarak konuşması da damlacıkların daha kolay yayılmasına neden olmaktadır (Middleton ve ark., 2020). Bununla birlikte, bu işletmelerde çalışan kişilerin maddi durumları iyi olmadığından dolayı herhangi bir nedenle çalışmadıkları zaman gelirleri daha da düşmektedir. Ayrıca bu fabrikalarda çalışan göçmen işçilerin birçoğu sağlık sigortasına sahip olmadığından dolayı, herhangi bir belirti gösterme durumunda para ödememek için test yaptırmamaktadır. Bu nedenler de onların hastalık semptomlarını gizlemesine ve salgının yayılmasına yol açmaktadır (Artiga ve Rae, 2020).

Bahsedilen sorunlar göz önüne alındığında, yapılması gereken ilk şey insan kaynakları yönetimidir. Buna bağlı olarak, insanların çalışma şartları revize edilmeli, yeni çalışma poliçeleri oluşturulmalı ve insanın birbiriyle etkileşimi minimize edilmelidir (Carnevale ve Hatak, 2020). Çünkü gıda endüstrisi gibi emeğe bağlı olarak fiziksel güç gerektiren işlerin evden çalışılarak halledilmesi gibi bir durum yoktur (Che ve ark., 2020). Ayrıca, çalışanların kendilerini hasta hissetmesi durumunda işe gelmemelerini sağlamak için “ücretli izin” programları devreye sokulmalı ve maddi anlamda kendilerini rahat hissetmeleri amaçlanmalıdır (Artiga ve Rae, 2020).

İşletmelerde ayrıca kriz yönetim ekipleri kurulmalı ve bu ekip çalışanlarla iletişimden ve çalışanların eğitiminden sorumlu olmalıdır. Gerekli olan kişisel koruyucu araç ve gereçler ile hijyen için lazım

olan malzeme miktarı sürekli gözden geçirilmelidir. Olası bir vaka durumunda nasıl hareket edilmesi gerektiğine yönelik olarak planlar kriz yönetim masası tarafından hazırlanmalıdır (GMO, 2020).

Firmalarda iyi hijyen uygulamaları kapsamında; hammadde tedarik ve kontrolü sırasında da dikkat edilmesi gereken çeşitli hususlar vardır. Öncelikle tedarikçilerin salgın tedbirlerini almış kurumlardan olması, aldığı önlemleri firmaları yazılı olarak iletmesi ve tedarikçide COVID-19 pozitif vaka tespit edildiğinde uyguladığı prosedürleri, firmalara iletmesi gerekmektedir. Şoförlerin gerekmedikçe araçtan inmemesi ve herhangi bir evrak alışverişinde kendi kalemlerini kullanması lazımdır (GGD, 2020).

Fabrika içerisinde ise; işçilerin, ziyaretçilerin ve tedarikçilerin giriş noktalarında ateşleri ölçülmeli, çalışma sırasında kişisel koruyucu ekipmanları kullanmaları (maske, eldiven, siperlik) sağlanmalıdır (Shahbaz ve ark., 2020). Merdiven korkulukları veya kapı kolları gibi sürekli temas edilen yerler ile tuvalet ve soyunma odası gibi ortak olarak kullanılan alanlar sıklıkla temizlenmeli ve fabrikanın birçok noktasında el dezenfektanları bulunmalıdır (GMO, 2020). Fabrikaların içi, bulaşmaya sebep olmayacak şekilde havalandırılmalı ve bu nedenle klima sistemlerinin bakımlarına önem verilmelidir. Fabrikalarda kullanılan suyun temizlenmesinde yararlanılan kimyasallar virüsü inaktive edecek konsantrasyonlarda seçilmelidir (GGD, 2020). Üretim için vardiyalardaki başlangıç ve bitiş saatlerinde düzenlemeye gidilmelidir (Şengün ve ark., 2020). Ayrıca sabit vardiya grupları oluşturularak vardiyalar arasında personel değişimi

engellenmelidir. Üretim hattında çalışan işçiler arasındaki sosyal mesafe ayarlanmalı, bu mümkün olmuyorsa pleksiglas ayırıcılardan yararlanılmalıdır (GMO, 2020). Fabrika çıkışında, çalışanların kullandığı kişisel koruyu ekipmanları, kapalı çöp kutularına ve tıbbi atık kutularına atması sağlanmalıdır (Şengün ve ark., 2020). İşten çıkışlarda firmanın servis araçları kullanılıyorsa her servisteki işçi sayısı ve oturma planı ayarlanmalı eğer gerekiyorsa servis sayısı artırılmalıdır (CDC, 2020).

İş gücünün çeşitli nedenlerle sağlanamadığı durumlarda kullanılabilecek diğer bir çözüm yolu ise robotlardır. Zorlu kimyasal ve sıcaklıklara dayanıklı olmaları, hijyenik tasarımları, farklı koşullara adapte olabilmeleri ve yapay zekaya sahip olmaları gibi sebepler, robotların salgın döneminde kullanılabilmelerinin önünü açabilecektir. Aynı zamanda üretim hızı ve verimliliği artırması da robotik sistemlerin avantajı olarak sayılabilmektedir (Wayne, 2020).

3. GIDA AMBALAJLAMA KONUSUNDAKİ SIKINTILAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Gıda ambalajlama endüstrisinin bakış açısına göre, bir ambalaj gıda kalitesini korurken, aynı zamanda gıda güvenliğini sağlamalı ve tüketiciyle iletişime geçerek pazarlama fonksiyonunu içermelidir (Aday ve Yener, 2015). Ambalajlar bununla birlikte üç sınıflandırmaya tabidir. Birincil ambalaj olarak değerlendirilen ambalajlar doğrudan gıda ile temas halinde olan materyaller olup, son tüketiciye ürün satılırken kullanılan ambalajlardır. İkincil ambalajlar ise genellikle satış esnasında taşıma faaliyetlerini kolaylaştırmak için

kullanılan ve içerisinde birincil ambalajları içeren materyallerdir (shrink film). Üçüncül ambalaj ise nakliye ambalajı olarak bilinen ve taşıma sırasında oluşabilecek hasarları engellemek amacıyla kullanılan ambalajlardır (mukavva kutular) (Vanderroost ve ark., 2017).

Salgın döneminde gıda ambalajlarıyla ilgili olarak tüketicilerin yaşadığı en büyük endişe, COVID-19'un ambalajlar vasıtasıyla hastalığı bulaştırma riskidir. SARS-CoV-2'nin, gıda ambalajları aracılığıyla insanlara bulaştığına yönelik bir kanıt bulunmadığı Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından açıklanmış olsa da, enfekte olan bir kişinin ambalaj yüzeyine dokunması ve daha sonra bu ambalaja dokunan başka bir kişinin elini yüzüne götürmesinin COVID-19'a neden olma ihtimalini barındırdığı da belirtilmiştir (FAO & WHO, 2020). Konu üzerine yapılan çalışmalarda da farklı yüzeylerde virüsün canlılığını farklı sürelerde devam ettirmesi bu endişeleri güçlendirmektedir. Çünkü canlı virüslerin %40 nemde yarı ömürlerinin kartonlarda 3, plastiklerde ise 5 saat civarında olduğu tespit edilmiştir (Van Doremalen ve ark., 2020). Farklı koşullarda virüsün stabilitesinin araştırıldığı diğer bir çalışmada ise, virüsün 4 °C'de stabilitesinin yüksek olduğu fakat ısıya duyarlı olduğu saptanmıştır. İnkübasyon sıcaklığının 70 °C'ye yükseltilmesi durumunda inaktivasyon süreci 5 dk'ya inmiştir. Virüsün farklı pH derecelerinde de oldukça stabil olduğu bulunmuş ama normal dezenfeksiyon çözeltilerinde canlılıklarını yitirdiği gözlenmiştir (Chin ve ark., 2020).

Salgın sırasında gıda ambalaj üreticileri gereken ambalajları sağlamak için yoğun baskı altında çalışmış ve kapasitelerini zorlamışlardır (Engelmann, 2020). Fakat, salgının ambalaj endüstrisindeki en önemli etkisi, E-ticaretin artmasından dolayı ikincil ve üçüncül ambalajlara olan ihtiyacı artırmasındandır (EPDA, 2020). Bu durumun en belirgin örneği yumurta sektöründe görülmüş olup, yumurta talebine karşılık ambalaj eksikliği yaşanmasından dolayı, Amerika Gıda ve İlaç Dairesi, yumurtaların ambalajlanması ve etiketlenmesine dair yönetmelikte esnekliğe gitmiştir (FDA, 2020).

Salgının diğer bir etkisi ise, sürdürülebilirlik konusundaki hassasiyetleri azaltmasıdır. Salgın nedeniyle, perakendecilik sektörü tüketicilerin hijyen konusundaki endişelerini düşünerek, tek kullanımlık ambalajlara geri dönmüş, bu durum ise plastik kullanımını ve buna bağlı olarak ambalaj atıklarını artırmıştır (Foot, 2020; Scaraboto ve ark., 2020; Vanapalli ve ark., 2020).

Ambalaj endüstrisinde yaşanan sorunlara çözüm olarak, ilk önce tüketici endişelerinin göz önüne alınması ve buna bağlı olarak da ambalaj tasarımlarının değiştirilmesi gerekmektedir. Tüketicilerin endişelerinin azaltılabileceği diğer bir yöntem ise aktif ve akıllı ambalajlama teknolojilerinin kullanılmasıdır. Aktif ambalajlama; gıdanın raf ömrünü artırmak amacıyla aktif bileşen içeren ambalaj olarak tanımlanmaktadır. Akıllı ambalaj ise gıdanın durumunu veya çevresel faktörleri gösteren ambalajlardır (Aday ve Yener, 2015). Bu bilgiler ışığında nanoteknolojinin de yardımıyla ambalajlara eklenebilecek antimikrobiyal özellikteki bakır, gümüş veya çinko gibi

bileşenlerin ambalaj yüzeyindeki SARS-CoV-2'yi inaktive ederek bulaşma kaynağını azaltabileceği düşünülmektedir (Sportelli ve ark., 2020).

Ayrıca, E-ticaret kapsamında dağıtımın kolaylıkla gerçekleştirilebileceği, “standart ambalaj” dizaynlarının yaratılarak, dağıtım merkezleri ve depolarda robotların kolaylıkla çalışabileceği ve aynı zamanda taşıma araçlarında da kullanım alanının maksimize edileceği tasarımlara ihtiyaç duyulmaktadır (Feber ve ark., 2020; Foot, 2020).

4. GIDALARIN TAŞINMASI SIRASINDA YAŞANAN SIKINTILAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Taze gıdaların taşınmasında dikkat edilmesi gereken en önemli husus, ürünün taşınması sırasında kalitesini yitirme olasılığıdır. Yüksek gıda kalitesinin sürdürülmesi, tüketicinin beğeneceği ve gıda güvenliği bakımından sorun yaşamayacağı ürünlerin istenilen yere ulaştırılması sevkiyat konusunun önemini daha da artırmaktadır (Nakandala ve ark., 2016). Gıdaların sevkiyatında birçok taşımacılık yöntemi kullanılmakta olup, bunlar hava, deniz, demir ve kara yolu taşımacılığıdır. Her bir taşıma yönteminin kendine göre avantajları ve dezavantajları bulunmakta olup, koşullara göre seçim yapılmalıdır (James ve ark., 2006). Yüksek esneklik sağladığı için gıda ürünlerinin taşınmasında büyük oranda kara yolu taşımacılığı kullanılmaktadır.

COVID-19 salgını tüm alanlarda olduğu gibi gıdaların taşınmasını da olumsuz etkilemektedir. Özellikle ulaşım sektöründe görevli personelin hasta olması, gıda endüstrisinde problemlere neden

olmaktadır (Deaton ve Deaton, 2020). Salgın tedbirleri kapsamında birçok restoranın ve dinlenme tesislerinin kapanması, sevkiyat sırasında görevli uzun yol şoförlerinin yemek ve dinlenme gibi ihtiyaçlarını karşılayamamasına yol açmıştır (Hobbs, 2020). Bununla birlikte sınırlarda ekstra kontrollerin (yeni veya ek sertifikalar) devreye alınması ve sınırlarda çalışan yetkili personel sayılarının sosyal mesafe nedeniyle azaltılması nedeniyle meydana gelen gecikmeler ürünlerin bozulmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda bazı ülkelerin, sürücülerini karantinaya alması iş gücünü daha da azaltmaktadır (OECD, 2020).

Sorunları çözmek adına ABD’de şoförler elzem çalışan sınıflandırmasına tabi tutularak, Kanada ve Meksika gibi sınırlar arasında normal insanlara uygulanan hareket kısıtlamalarından muaf tutulmuştur. Ayrıca 14 günlük kendi kendini karantinaya alma uygulamasının da şoförler için geçerli olmadığı açıklanmıştır (Walters ve ark., 2020). Bu uygulamaların dışında, sevkiyat sektöründe çalışan kişilerin hasta olması durumunda işlerin planlanması gerekmektedir. Buna bağlı olarak ek kişilerin bu alanlarda yetiştirilmesi ve işe alınması lazımdır (Gray, 2020). Ayrıca uzun yol şoförlerinin kullandığı dinlenme alanlarının kapatılması durumunda özellikle portatif tuvaletlerin bazı noktalara yerleştirilmesi gibi çözümler düşünülmelidir. Buna ek olarak, aynı aracı kullanan şoför sayısının düşürülmesi ve araç kullanma sürelerinin yeniden düzenlenmesi de gerekmektedir (McKeen ve McGran, 2020; Tabak, 2020).

5. TÜKETİCİ TERCİHLERİNİN DEĞİŞMESİ VE ÖNERİLER

Tüketici tercihleri; satın alma öncesi ve sonrasına göre değişen zihinsel bir süreçtir. Bu nedenle tüketici tercihleri oldukça karmaşık bir yapıda olup, aile geliri dahil olmak üzere, bölgesel farklılıklar ve sosyo-demografik yapı gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Normal zamanlarda (salgın gibi önemli durumların olmadığı), tüketici davranışını kalite, tat, tazelik, fiyat, besin değeri ve gıda maddelerinin üretim yöntemi gibi parametreler etkilerken; kriz zamanlarında ise bu faktörlerin nispi önemleri değişmektedir (Matkovski ve ark., 2020).

Tüketici davranışındaki değişikliklerin incelenmesi gıda endüstrisindeki olası değişimlerin tespit edilmesi açısından da gereklidir. Bu davranışa neden olan temel süreçleri ve nedenleri anlamak üç konudan dolayı önemlidir: birincisi, gelecekte benzer durumlara daha iyi tepki verebilmek; ikincisi, tedarikte problem yaşanan bazı ürün gruplarının sorunlarını çözmede yardımcı olmak; ve son olarak, COVID-19 salgını durdurulduğunda ortaya çıkması beklenen tüketici ve perakende hizmetlerinin yeni statükosuna optimal bir geçiş için bilgi sağlamak (Laato ve ark., 2020).

Salgının başlangıcında, virüsü anlama ve potansiyel ciddiyetini kavrama sınırlı olduğundan, tüketiciler gelecekte meydana gelebilecek kıtlık riskini azaltmak için panikleyerek satın almaya odaklanmıştır. Bu davranış, korku ve belirsizliğin bir sonucu olup, rasyonel (elzem malzemelerin stokçuluğu) veya irrasyonel (elzem olmayan malzemelerin stokçuluğu) olarak ikiye ayrılmaktadır (Martin-Neuninger ve Ruby, 2020). Gıdalar insan hayatı için elzem bileşenler

olduğundan salgında tüm dünyada raf ömrü uzun gıda maddelerinin (örneğin makarna, pirinç, konserve ürünler, un, donmuş yiyecekler) daha fazla satın alındığı gözlemlenmiştir. Paniğe kapılan insanlar stokçuluğu artırmakta ve bu durumu gören tüketicilerde de domino etkisi yaratarak gıdaların hızla tükenmesine yol açmaktadır (Ben Hassen ve ark., 2020).

Salgınla birlikte alınan tedbirler neticesinde, bireylerin gıda satın alımlarına bakışı da değişmiştir. Her şeyden önce, herkes (hem çocuklar hem de yetişkinler) eve kapanmıştır. İkincisi, insanlar kişisel olarak savunmasız olduklarını, hastalıklara ve işsizliğe açık olduklarını ve yemek alışkanlıklarının değişmesi gerektiğini fark etmişlerdir. Üçüncü olarak ise müthiş bir hızla, gıda perakende ve paket servisi sisteminde değişimler meydana gelmiştir (Goddard, 2020).

Tüketiciler bu dönemde yaşadığı stres ve depresyon nedeniyle aşırı yemeye yönelmiş ve özellikle tuz, yağ ve şeker bakımından yüksek içeriğe sahip gıdaları tüketmişlerdir. Salgın ayrıca insanların yemek alışkanlıklarını da değiştirmiş olup, kontrol dışı yeme davranışını artırmıştır (Muscogiuri ve ark., 2020). Bu davranışın tam tersi olarak, tüketicilerin daha sağlıklı bir yaşam için meyve ve protein alımını artırıp, şeker alımını azalttığı anket sonuçları da bulunmaktadır (Hughes, 2020).

Ayrıca COVID-19, tüketicilerin yiyeceklerini nereden ve nasıl satın alacaklarını da etkilemiştir. Restoran ve kafelerin kapanmasıyla gıda alımları marketlere kaymış, daha sonralarında ise fiziksel alışverişin

COVID-19 olma riski taşımasından dolayı, tüketici satın alma modelleri hızla çevrimiçi alışverişe kaymıştır (Ben Hassen ve ark., 2020).

Tüketicilerin panik davranışlarını ortadan kaldırma veya streslerini azaltmada kitle iletişim araçları, kamuoyunu şekillendirme ve yönlendirme yönünden çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu ilişki, medyanın haber verme ve yanlış bilgileri ortadan kaldırma yeteneğine sahip olduğu kriz durumlarında daha da belirgin hale gelmektedir. Bu nedenle, medyadan yararlanıp doğru ve güvenilir bilgiler paylaşarak, tüketici davranış değişikliklerinde değişimler oluşturulabilir (Loxton ve ark., 2020).

SONUÇ

COVID-19 salgını dünyadaki tüm sektörleri olduğu gibi gıda endüstrisini de etkilemeye devam etmektedir. Salgının durdurulması için alınan önlemler neticesinde iş gücü bulma konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır. Ayrıca gıda işletmelerinde çalışan kişilerin de, çalışma ortamının müsait olması nedeniyle hastalığa yakalanması, üretim faaliyetlerini sekteye uğratmaktadır. Gıda sevkiyatları konusunda da gecikmeler yaşanmakta olup, belirli raf ömürlerine sahip gıdalar bu sıkıntılar nedeniyle kalitelerini kaybetmekte veya bozulmaktadır. Gıda tedarik zincirinde yaşanan bu sıkıntılardan kurtulmak için risklerin tespit edilmesi, önceliklerin belirlenmesi ve işlemlerin bu faktörler altında planlanması gerekmektedir. Değişen şartlara uyum sağlayacak esnek planlar oluşturulmalı ve tüketicilerin de güveninin sağlanması amacıyla bilgilendirme platformları meydana getirilmelidir. Sonuç

olarak, bu salgından da firmaların öğrenebileceği dersler bulunmakta olup, edinilen bilgiler ışığında şirketlerin gelecekte tahmin edilemeyen risklere karşı hazırlıklı olmaları sağlanabilecektir.

KAYNAKÇA

- Aday, M. S., & Yener, U. (2015). Assessing consumers' adoption of active and intelligent packaging. *British Food Journal*, 117(1), 157-177.
- Aday, S., & Aday, M. S. (2020). Impact of COVID-19 on the food supply chain. *Food Quality and Safety*, 4(4), 167-180.
- Alexia, E. R. (2020). Higher prices, fewer options for meat lovers as coronavirus closes more Illinois meatpacking plants. Erişim Tarihi 15 Aralık 2020, <https://www.chicagotribune.com/coronavirus/ct-coronavirus-meat-processing-plants-close-supply-chain-20200424-zjod6ww76vcdjml23rp2wm2ue-story.html>
- Altieri, M. A., & Nicholls, C. I. (2020). Agroecology and the reconstruction of a post-COVID-19 agriculture. *The Journal of Peasant Studies*, 47(5), 881-898.
- Artiga, S., & Rae, M. (2020). The COVID-19 Outbreak and Food Production Workers: Who is at Risk? Erişim Tarihi 12 Aralık 2020, <https://www.kff.org/coronavirus-covid-19/issue-brief/the-covid-19-outbreak-and-food-production-workers-who-is-at-risk/>
- Ben Hassen, T., El Bilali, H., & Allahyari, M. (2020). Impact of COVID-19 on Food Behavior and Consumption in Qatar. *Sustainability*, 12(17), 6973.
- Carnevale, J. B., & Hatak, I. (2020). Employee adjustment and well-being in the era of COVID-19: Implications for human resource management. *Journal of Business Research*, 116, 183-187.
- CDC. (2020). Manufacturing Workers and Employers. Erişim Tarihi 10 Aralık 2020, <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/community/guidance-manufacturing-workers-employers.html>
- Che, L., Du, H., & Chan, K. W. (2020). Unequal pain: a sketch of the impact of the COVID-19 pandemic on migrants' employment in China. *Eurasian Geography and Economics*, 61(4-5), 448-463.

- Chin, A., Chu, J., Perera, M., Hui, K., Yen, H. L., Chan, M. C. V, Peiris, M., & Poon, L. (2020). Stability of SARS-CoV-2 in different environmental conditions. *The Lancet Microbe*, 1(1), E10.
- Chowdhury, M. T., Sarkar, A., Paul, S. K., & Muktadir, M. A. (2020). A case study on strategies to deal with the impacts of COVID-19 pandemic in the food and beverage industry. *Operations Management Research*, <https://doi.org/10.1007/s12063-020-00166-9>.
- Çetin, M. (2020). Popülizm ve salgınla ulus devlete geçiş, gıda tedarik zinciri ile birliğe dönüş. *EURO Politika*, 4(2): 163-186.
- Dani, S. (2015). *Food supply chain management and logistics: From farm to fork*: Kogan Page Publishers.
- Deaton, B. J., & Deaton, B. J. (2020). Food security and Canada's agricultural system challenged by COVID-19. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 68, 143-149.
- Del Rio-Chanona, R. M., Mealy, P., Pichler, A., Lafond, F., & Farmer, D. (2020). Supply and demand shocks in the COVID-19 pandemic: An industry and occupation perspective. *Oxford Review of Economic Policy*, 36, 94-137.
- Dev, S. M. (2020). Addressing COVID-19 impacts on agriculture, food security, and livelihoods in India. *IFPRI book chapters*, 33-35.
- Devereux, S., Béné, C., & Hoddinott, J. (2020). Conceptualising COVID-19's impacts on household food security. *Food Security*, 12(4), 769-772.
- Douglas, L. (2020). Mapping Covid-19 outbreaks in the food system. Erişim Tarihi 1 Aralık 2020, <https://thefern.org/2020/04/mapping-covid-19-in-meat-and-food-processing-plants/>
- Engelmann, M. (2020). How is COVID-19 affecting plastic packaging manufacturers? Erişim Tarihi 4 Aralık 2020, <https://packagingeurope.com/how-is-covid-19-affecting-plastic-packaging-manufacturers/>
- EPDA. (2020). European Brand & Packaging Design Association. Packaging and COVID-19: What's happening? Erişim Tarihi 28 Kasım 2020, <https://www.epda-design.com/packaging-and-covid-19-whats-happening/>

- FAO, & WHO. (2020). COVID-19 and Food Safety: Guidance for food businesses: Interim guidance (Publication no. 10.4060/ca8660en). Erişim Tarihi 17 Nisan 2020, <http://www.fao.org/3/ca8660en/CA8660EN.pdf>
- FDA. (2020). Food and Drug Administration. FDA Provides temporary flexibility regarding packaging and labeling of shell eggs sold to consumers by retail food establishments during COVID-19 pandemic. Erişim Tarihi 2 Aralık 2020, <https://www.fda.gov/food/cfsan-constituent-updates/fda-provides-temporary-flexibility-regarding-packaging-and-labeling-shell-eggs-sold-consumers-retail>
- Feber, D., Kobeli, L., Lingqvist, O., & Nordigarden, D. (2020). Beyond COVID-19: The next normal for packaging design. Erişim Tarihi 29 Kasım 2020, <https://www.mckinsey.com/industries/paper-forest-products-and-packaging/our-insights/beyond-covid-19-the-next-normal-for-packaging-design>
- Flynn, D. (2020). CDC provides first guidance to a specific meat plant for combating COVID-19 among employees. Erişim Tarihi 1 Mayıs 2020 <https://www.foodsafetynews.com/2020/04/cdc-provides-first-guidance-to-a-specific-meat-plant-for-combating-covid-19-among-employees/>
- Foot, P. (2020). Has COVID-19 tipped the packaging scales? Erişim Tarihi 28 Kasım 2020, <https://packagingeurope.com/has-covid-19-tipped-the-packaging-scales/>
- Galanakis, C. M. (2020). The food systems in the era of the coronavirus (COVID-19) Pandemic Crisis. *Foods*, 9(4), 523.
- GGD. (2020). Gıda Güvenliği Derneği. Gıda üretim tesisleri için COVID-19 ile mücadele ve hijyen rehberi. Erişim Tarihi 7 Aralık 2020, http://www.ggd.org.tr/resim2/ggd_covid19_gida_uretimi_rehberi.pdf
- GMO. (2020). Gıda Mühendisleri Odası. COVID-19 salgını ile mücadele sürecinde işletmeler için öneriler. Erişim Tarihi 9 Aralık 2020, http://www.gidamo.org.tr/resimler/ekler/c4cddd9589c6f93_ek.pdf

- Goddard, E. (2020). The impact of COVID-19 on food retail and food service in Canada: Preliminary assessment. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 68, 157-161.
- Grashuis, J., Skevas, T., & Segovia, M. S. (2020). Grocery shopping preferences during the COVID-19 pandemic. *Sustainability*, 12(13), 5369.
- Gray, R. S. (2020). Agriculture, transportation, and the COVID-19 crisis. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 68(2), 239-243.
- Grylls, B. (2020). Over 1,500 workers in German meat factory infected with COVID. Erişim Tarihi 11 Aralık 2020, <https://www.newfoodmagazine.com/news/112432/covid-19-3/>
- Gu, H. Y., & Wang, C. W. (2020). Impacts of the COVID-19 pandemic on vegetable production and countermeasures from an agricultural insurance perspective. *Journal of Integrative Agriculture*, 19(12), 2866-2876.
- Hashem, N. M., González-Bulnes, A., & Rodriguez-Morales, A. J. (2020). Animal welfare and livestock supply chain sustainability under the COVID-19 outbreak: An overview. *Frontiers in Veterinary Science*, <https://doi.org/10.3389/fvets.2020.582528>.
- Hobbs, J. E. (2020). Food supply chains during the COVID-19 pandemic. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 68, 171-176.
- Holiday, J. (2020). Over 450 COVID-19 cases reported at food factories in England and Wales. Erişim Tarihi 1 Aralık 2020, <https://www.theguardian.com/uk-news/2020/jun/25/over-450-covid-19-cases-reported-at-food-factories-in-england-and-wales>
- Hughes, M. (2020). Evolving eating habits as a result of COVID-19. Erişim Tarihi 15 Mayıs 2020, <https://www.newfoodmagazine.com/article/109890/evolving-eating-habits-as-a-result-of-covid-19/>
- James, S. J., James, C., & Evans, J. A. (2006). Modelling of food transportation systems—a review. *International Journal of Refrigeration*, 29(6), 947-957.
- Kevany, S. (2020). Millions of farm animals culled as US food supply chain chokes up. Erişim Tarihi 16 Aralık 2020, <https://www.theguardian.com>

/environment/2020/apr/29/millions-of-farm-animals-culled-as-us-food-supply-chain-chokes-up-coronavirus

- Kumar, A., Padhee, A. K., & Kumar, S. (2020). How Indian agriculture should change after COVID-19. *Food Security*, 12(4), 837-840.
- Laato, S., Islam, A. K. M. N., Farooq, A., & Dhir, A. (2020). Unusual purchasing behavior during the early stages of the COVID-19 pandemic: The stimulus-organism-response approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57, 102224.
- Loxton, M., Truskett, R., Scarf, B., Sindone, L., Baldry, G., & Zhao, Y. (2020). Consumer behaviour during crises: Preliminary research on how coronavirus has manifested consumer panic buying, herd mentality, changing discretionary spending and the role of the media in influencing behaviour. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(8), 166.
- Marchant-Forde, J. N., & Boyle, L. A. (2020). COVID-19 effects on livestock production: A One Welfare issue. *Frontiers in Veterinary Science*, 7, 582528.
- Martin-Neuninger, R., & Ruby, M. B. (2020). What does food retail research tell us about the implications of coronavirus (COVID-19) for grocery purchasing habits? *Frontiers in Psychology*, 11, 1448.
- Matkovski, B., Đokić, D., Zekić, S., & Jurjević, Ž. (2020). Determining food security in crisis conditions: a comparative analysis of the Western Balkans and the EU. *Sustainability*, 12(23), 9924.
- McKeen, A., & McGran, K. (2020). Missing home, with few places for rest, Canada's truckers embrace their "essential" work amid the pandemic. *Erişim Tarihi 3 Aralık 2020*, <https://www.thestar.com/news/canada/2020/04/04/missing-home-with-few-places-for-rest-canadas-truckers-embrace-their-essential-work-amid-the-pandemic.html>
- Middleton, J., Reintjes, R., & Lopes, H. (2020). Meat plants—a new front line in the COVID-19 pandemic. *British Medical Journal*, <https://doi.org/10.1136/bmj.m2716>

- Mukherjee, A., Kumar, U., Shubha, K., & Anand, S. J. F. (2020). Implications of COVID-19 on agriculture in eastern region. *Food and Scientific Reports*, 1(5), 63-66.
- Muscogiuri, G., Barrea, L., Savastano, S., & Colao, A. (2020). Nutritional recommendations for COVID-19 quarantine. *European Journal of Clinical Nutrition*, 74, 850-851.
- Nakandala, D., Lau, H., & Zhang, J. (2016). Cost-optimization modelling for fresh food quality and transportation. *Industrial Management & Data Systems*, 116, 564-583.
- Nakıboğlu, G. (2020). COVID-19 döneminde küresel tedarik zincirlerinde yaşananlar ve dönüşüm. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 1-16.
- OECD. (2020). Organisation for Economic Co-operation and Development. OECD scheme for the application of international standards for fruit and vegetables. Erişim Tarihi 8 Aralık 2020, <https://www.oecd.org/agriculture/fruit-vegetables/oecd-covid-19-impact-on-fruit-and-vegetables-trade.pdf>
- Pu, M., & Zhong, Y. (2020). Rising concerns over agricultural production as COVID-19 spreads: Lessons from China. *Global Food Security*, 26, 100409.
- Sabo, B. B., Isah, S. D., Chamo, A. M., & Rabi, M. A. (2017). Role of smallholder farmers in Nigeria's food security. *Scholarly Journal of Agricultural Science*, 7(1), 1-5.
- Sağdıç, O., Kayacan, S., Dertli, E., & Arıcı, M. (2020). Gıda güvenliği açısından COVID-19 etmeni SARS-CoV-2'nin değerlendirilmesi ve korunma yöntemleri. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 18, 927-933.
- Scaraboto, D., Joubert, A. M., & Gonzalez-Arcos, C. (2020). Using lots of plastic packaging during the coronavirus crisis? You're not alone. *The Conversation*, 668, 1077-1093.
- Shahbaz, M., Bilal, M., Akhlaq, M., Moiz, A., Zubair, S., & Iqbal, H. M. N. (2020). Strategic measures for food processing and manufacturing facilities to

- combat coronavirus pandemic (COVID-19). *Journal of Pure and Applied Microbiology*, <https://doi.org/10.22207/JPAM.14.2.01>.
- Sharma, R., Shishodia, A., Kamble, S., Gunasekaran, A., & Belhadi, A. (2020). Agriculture supply chain risks and COVID-19: mitigation strategies and implications for the practitioners. *International Journal of Logistics Research and Applications*, <https://doi.org/10.1080/13675567.2020.1830049>.
- Siche, R. (2020). What is the impact of COVID-19 disease on agriculture? *Scientia Agropecuaria*, 11(1), 3-6.
- Sportelli, M. C., Izzi, M., Kukushkina, E. A., Hossain, S. I., Picca, R. A., Ditaranto, N., & Cioffi, N. (2020). Can nanotechnology and materials science help the fight against SARS-CoV-2? *Nanomaterials*, 10(4), 802.
- Şengün, İ. Y., Kırmızıgül, A., Kılıç, G., & Öztürk, B. (2020). Gıda işletmelerinde COVID-19 salgınına yönelik alınması gereken önlemler ve etkin dezenfeksiyon uygulamaları. *GIDA/The Journal of FOOD*, 45(4), 646-664.
- Tabak, N. (2020). Canada issues hours-of-service exemption for COVID-19 relief. *Freight Waves*. Erişim Tarihi 2 Aralık 2020, <https://www.freightwaves.com/news/canada-issues-hours-of-service-exemption-for-covid-19-relief>
- TRT. (2020). Türkiye Radyon Televizyon Kurumu. 2021'de 24 milyar lira tarımsal destek ödemesi yapılacaktır. Erişim Tarihi 31 Aralık 2020, <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/2021de-24-milyar-lira-tarimsal-destek-odemesi-yapilacak-542944.html>
- Van Doremalen, N., Bushmaker, T., Morris, D. H., Holbrook, M. G., Gamble, A., Williamson, B. N., Tamin, A., Harcourt, J. L., Thornburg, N. J., Gerber, S. I., Lloyd-Smith, J. O., Wit, E., & Munster, V. J. (2020). Aerosol and surface stability of SARS-CoV-2 as compared with SARS-CoV-1. *New England Journal of Medicine*, 382(16), 1564-1567.
- Vanapalli, K. R., Sharma, H. B., Ranjan, V. P., Samal, B., Bhattacharya, J., Dubey, B. K., & Goel, S. (2020). Challenges and strategies for effective plastic waste management during and post COVID-19 pandemic. *Science of The Total Environment*, 750, 141514.

- Vanderroost, M., Ragaert, P., Verwaeren, J., De Meulenaer, B., De Baets, B., & Devlieghere, F. (2017). The digitization of a food package's life cycle: Existing and emerging computer systems in the logistics and post-logistics phase. *Computers in Industry*, 87, 15-30.
- Walters, L., Wade, T., & Suttles, S. (2020). Food and agricultural transportation challenges amid the COVID-19 pandemic. *Choices*, 35(3), 1-8.
- Wang, E., An, N., Gao, Z., Kiprop, E., & Geng, X. (2020). Consumer food stockpiling behavior and willingness to pay for food reserves in COVID-19. *Food Security*, 12(4), 739-747.
- Wayne, L. (2020). How robots help processors navigate the COVID-19 pandemic. Erişim Tarihi 1 Aralık 2020, <https://www.foodengineeringmag.com/articles/99061-how-robots-help-processors-navigate-the-covid-19-pandemic>
- WHO. (2020). 2019 Novel Coronavirus (2019-nCoV): Strategic preparedness and response plan. Erişim Tarihi 13 Mart 2020, https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/srp-04022020.pdf?sfvrsn=7ff55ec0_4&download=true
- Yaffe-Bellany, D., & Corkery, M. (2020). Dumped milk, smashed eggs, plowed vegetables: Food waste of the pandemic. Erişim Tarihi 1 Aralık 2020, <https://www.nytimes.com/2020/04/11/business/coronavirus-destroying-food.html>

BÖLÜM 6

OLUŞTURMA YÖNTEMLERİNE GÖRE YALAN HABERİN İNCELENMESİ: TWITTER’DA COVID-19

Doç. Dr. Mete KAZAZ¹
Arş. Gör. Nihal ACAR²

¹Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo-TV Sinema Anabilim Dalı, kazazmete@gmail.com, ORCID-ID: 0000-0002-0367-1091

²Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, nihalacar@cumhuriyet.edu.tr, ORCID-ID: 0000-0003-1552-5654

GİRİŞ

Haber, insanoğlunun varlığından bu yana toplumsal yaşamda olubiteni bilme isteğinin bir sonucu olarak, herkesin gündeminde az ya da çok bir şekilde yer almaktadır. Haber, iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile bir dönüşüm yaşamıştır. Gelenekselden yeni medyaya ve son olarak da sosyal medyada geniş kullanıcı kitlelerine sahip olmuştur. Yeni iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmeler haberin bütün aşamalarında hem gazeteci hem de okuyucu için farklı bir süreci başlatmıştır. 1920’lerde kısıtlı gün ve saatlerde verilen radyo haberleri ile başlayan süreç artık günümüzde sosyal medya ağları üzerinden her an yapılmakta ve kullanıcılar tarafından takip edilebilmektedir. Bunun yanında yeni medyanın bir uzantısı olan sosyal medya ağları, ayırım yapmadan bütün bireylerin bir gazeteci olarak haber paylaşmasına imkân tanımaktadır. Sosyal medya ağlarının fiziki özellikleri bu durumu beslemektedir.

Haber olgusunun özellikle olağanüstü dönemlerde sosyal medya ağlarında daha fazla takip edilmesi ile haber üretme, yayma ve tüketme davranışlarının da değiştiği gözlemlenmiştir. Arap Baharı, Gezi Parkı ve son olarak ise 15 Temmuz Darbe Girişimi’nde sosyal medya kullanıcıları platformları haber kanalı olarak kullanmıştır. Özellikle Twitter’in, başlangıcından beri neredeyse haber sosyal medyası olduğu savunulmaktadır (Kwak vd., 2010: 591).

2016 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanlık seçimleri sırasında, haber literatürüne yeni bir kavram eklenmiştir: “Fake

News”. Seçim sürecinde Clinton, Trump’ı karalamaya yönelik yalan haberleri Twitter üzerinden dolaşıma vermiştir. Milyonlarca sosyal medya kullanıcısı haberin gerçekliğini sorgulamadan paylaşım yapmıştır. Sosyal medya ağlarının sunduğu; paylaşım ve yayılım hızı, kullanım ücretinin uygun olması, dünyanın hemen hemen her noktasından erişim sağlanması gibi nedenler yalan haberlerin çok kısa süreler içinde milyonlarca kullanıcıya ulaşmasını sağlamıştır. Bu açıdan sosyal medya platformlarının haber kavramına yönelik en büyük olumsuz etkisinin yalan haberin dolaşımına verdiği fırsat olduğu düşünülmektedir.

Küresel bir salgın olarak ortaya çıkan Covid-19 süreci bu yargıya verilebilecek örneklerin başında gelmektedir. Covid-19 daha Türkiye’de görülmeden önce, ülkemizde bulunduğu iddiası ile başlayan süreçte ortaya çıkan yalan haberleri kullanıcılar paylaşmış, nitekim 11.03.2020 tarihinde görülen ilk pozitif vaka itibari ile de konuya ilişkin sahte haberler hızlı bir şekilde yayılmıştır. Sosyal medya kullanıcıları; Sağlık Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, İçişleri Bakanlığı, İletişim Başkanlığı ve Bilim Kurulu üyeleri tarafından sık sık uyarılsa da yalan haberlerin üretilmesi, yayılması ve tüketilmesi durdurulamamıştır. Devam eden süreçte de yalan haberlerin çeşitli içerik tiplerinde dolaşıma verildiği görülmektedir. Buradan hareket ile araştırmada; Türkiye’de Covid-19 sürecinde Twitter’da dolaşıma verilen yalan haberlerin; neler olduğu, hangi içerik tipleri ile yapıldığı, kimler tarafından üretildiği ve son olarak ise hangi kurum ya da kuruluş tarafından teyit edildiği araştırılacaktır.

1. Haberin Dönüşümü: Geleneksel-Yeni ve Sosyal Medya

Arapça bir sözcük olan haber: en basit tanımı ile bir olaya ait bilgi olarak açıklanmaktadır (Genel, 2014: 151). İngilizce “news”, Fransızca “information” olarak kullanılan kavrama ait literatürde birden fazla tanımlamanın olduğu görülmektedir. Bazı haber tanımlamaları aşağıdaki gibi sıralanmıştır. Haber:

- Dil aracılığıyla aktarılan bir kurgu (Yağlı, 2007: 356),
- Egemen yaklaşımın elinde şekil alan, kitlelerin neleri görmesi gerektiğini belirleyen bir araç (Herman & Chomsky: 2006: 75),
- Gerçekleşen olayları değerlendiren ve toplumların algı/hafızasını etkileyen bir süreç (Atan & Öztürkci, 2019: 360),
- Yaşanan gerçekliğin kurgulanmış ve yeniden üretilmiş hali (Lippmann, 1945: 213-214),
- 5N+K (Kim? Ne?, Ne zaman?, Nerede?, Nasıl?, Neden?) formülüne bağlı olarak ilgi çekici, objektif ve tarafsız olarak sunulması gereken bilgi (Genel, 2014: 151) olarak açıklanabilmektedir

Haber kavramı hem alan literatüründe çok çalışılan hem de dönemin şartlarına göre yeniden tanımlanma ihtiyacı duyulan ve buna bağlı olarak üzerinde sabit bir açıklamanın yapılamayacağı kadar dinamik bir yapıya sahiptir. Haberin fiziksel ve düşünsel açıdan, birden çok değişim geçirmesi bu durumun nedeni olarak yorumlanabilmektedir

(Kazaz ve Seher, 2018: 187). Literatür incelendiğinde kavrama ait belirli uzlaşımların olduğu ve bazı özelliklere göre açıklanmasının daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Bunun temel nedeni günlük hayatta olan her şeyi haber olarak atfetmenin doğru olamayacağı görüşünün ağırlık kazanmasıdır (Yüksel ve Gürcan, 2005: 55).

Bir olayın haber olup-olmayacağı haber değer etmenleri ile belirlenmektedir. 1965 yılında ilk kez Steiler tarafından kullanılan haber değer etmenleri, Galtung-Ruge ve Lippmann tarafından geliştirmiştir (Kavaoğlu, 2018: 5328). Haber değer etmenleri; ritm, eşik, şüphesizlik, anlamlılık, uyumluluk, beklenmediklik, devamlılık, düzenleme, seçkin uluslarla bağlantılılık, seçkin kişilerle bağlantılılık, insanlarla bağlantılılık ve negatif bir şeylerle bağlantılılık olarak sıralanmaktadır (Şeker, 2004: 739).

Haber olgusu insanlığın çağdaşlaşması ve teknolojik gelişmeler ile paralel olarak ilerleme göstermiştir. Haberleşme eylemi; ilk insanlarda sesler ve işaretler ile gerçekleşmiş, yazının bulunması ile yeni bir döneme girilmiş, haber mektupları kullanılmıştır. Telsiz, telgraf, radyo-televizyon gibi elektronik sistemlerin kullanımı ile de ilerleme sağlanmıştır. Günümüzde ise süreç, yeni bir iletişim teknolojisi olan internet üzerinden ve Web 2.0 tabanlı uygulamalardan devam etmektedir. Haber ve haberciliğin gelişimi ve geçirdiği dönüşüm 3 aşamada geleneksel, yeni ve sosyal medya özelinde meydana gelmiştir.

1.1. Geleneksel Medyada Haber

Geleneksel medya; basılı ve analog iletişim araçlarının tümüne gönderme yapmaktadır (Kılıç, 2019: 230). Haberin ve bilgilerin; gazete, dergi, televizyon gibi yazılı ve görsel araçlar ile kitlelere duyurulduğu, yine iletişimin de bu kanallar üzerinden sağlandığı ortamlar geleneksel medya olarak bilinmektedir (Kazaz ve Akyüz, 2019: 24).

Haber, ilk olarak XVII. yüzyılda Avrupa’da gazetelerde yer almaya başlamıştır. XVIII. yüzyılda yaşanan Fransız İhtilali ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı ile haber ve gazetelerde büyük yenilikler yaşanmış; özgür basın düşüncesi ortaya çıkmıştır (Çilek, 2019: 21). XX. yüzyıla gelindiğinde, XIV. ve XV. yüzyılda aristokrasi ve burjuva sınıfının kullandığı haber kağıtları, haber mektupları yerini toplumun bütün katmanlarına hitap eden gazetelerin seri üretimine bırakmıştır (Kazaz, 2017: 221). Bu yüzden XX. yüzyıl “Kitle İletişim Araçları Çağı” olarak nitelendirilmiştir (Kazaz ve Akyüz, 2019: 23). Radyodaki ilk haber yayınları I. Dünya Savaşı’ndan sonra, 1920’de Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) tecimsel bir kuruluş olan KDKA adlı radyo istasyonunda yapılmıştır (Kuyucu, 2013: 374). 1929 Ekonomik Buhranı ile beraber radyo haberlerine duyulan ilgi artmaya başlamıştır. Türkiye’de ise ilk radyo haberleri, 6 Mayıs 1927’de verilmeye başlanmıştır.

II. Dünya Savaşı (1939-1945) sonrasında televizyonun icadı ile haber farklı bir süreç yaşamaya başlamıştır. Tıpkı radyo yayınları gibi ilk

televizyon yayınları da ABD’de başlamıştır. ABD’de ilk televizyon haber yayını 1948’te CBS kuruluşu tarafından yapılmış, arkasından ise NBC ve ABC başlamıştır (Şeker, 2007: 37). Türkiye’de ise 1952 yılından itibaren ilk deneme yayınları yapılmaya başlamıştır (Yalın ve Ak, 2019: 70). 1961 Anayasası ile Türkiye Radyo ve Televizyonu (TRT) kurulmuş fakat düzenli yayınlara ancak 1968’te geçilmiştir. Türkiye’nin siyasal yaşamı, yayınların uzun dönemler tek kanaldan (TRT) yapılması, teknolojik olarak yetersiz oluşu televizyon yayıncılığının gecikmeli olarak başlamasına neden olmuştur (Özçağlayan, 2000: 50). 1990’lı yıllarla birlikte yayınlarına başlayan özel televizyon kanallarında televizyon haberleri artık daha fazla ilgi çekmeye yönelik olarak yapılmaya başlanmıştır (Bal, 2007: 26).

Geleneksel medya araçları ilk olarak devletlerin elinde şekil almıştır. Bu açıdan geleneksel medya araçlarının en önemli işlevinin propaganda olduğu bilinmektedir. Öyle ki, I. ve II. Dünya savaşları sırasında yapılan radyo yayınlarında propaganda çalışmalarının kitleler üzerindeki etkisi ortaya çıkarılmak istenmiştir. Haber mektuplarından-telgraf ve-telsiz, gazetelere, televizyona kadar bütün geleneksel medya araçlarının benzer şekilde bir ideolojiye hizmet etmiştir.

1.2. Yeni Medyada Haber

1970’lerde ortaya çıkan yeni medya kavramı temelde bilgisayarlara ait bilgi-işlem ile iletişim bilimine ait haberleşme, yayıncılık ve telekomünikasyon işlemlerini kapsayan iki yönlü karmaşık bir

medyaya gönderme yapmaktadır (Çilek, 2019: 50). Bu açıdan iletişim sürecine ait olan teknoloji ve dijitalleşme ile şekillenen, her türlü aracı yeni medya olarak tanımlamak olası görülmektedir. Yeni medya tek tip bir iletişim aracını ya da tek bir teknolojiyi temsil etmemektedir (Derindağ, 2020: 36). Yeni medyanın araçları; internet, akıllı telefonlar, CD, VCD, DVD'ler, bilgisayar, tablet, uydu sistemleri, telekomünikasyon olarak sıralanabilmektedir (Şahin, 2016: 52). Ayrıca sosyal medya platformları³ da yeni medya uygulanmasıdır. Dinleyici ve izleyiciyi iletişim sürecinin bütün aşamalarına dahil eden yeni medyanın bazı karakteristik özellikleri bulunmaktadır. Bunlar; ulaşılabilirlik, etkileşim, erişim, kullanım kolaylığı ve kaynak çeşitliliği, etkinlik, kalıcılık/düzenlenebilirlik, geçişkenliktir (Kazaz ve Akyüz, 2019:29-31).

İletişim teknolojisi, özellikle 1960'larda internet ile yeni bir sürece girmiştir. İlk başlarda askeri ve akademik çalışmalar için kullanılan internet, daha sonra ise Web 2.0'ın gelişimi ile farklı alanlarda da tercih edilmeye başlamıştır. İletişim kanallarının farklılaşması ve teknolojinin dijitalleşmesi, kitlelerin haber alma pratikleri ile bilginin halka yayılmasının biçimini de değiştirmeye başlamıştır (Yılar, 2020: 393-394). Günlük basılı gazeteler ile sanal gazetecilik uygulamaları da internet ortamında yer edinmiştir. Türkiye'de ilk internet gazeteciliği 2 Aralık 1995 yılında Zaman gazetesi tarafından ağlarda yer edinmiştir (Korkmaz, 2009: 11). 1995'te ise Aktüel Dergisi ile Leman Dergisi içeriklerini internete taşıyan ilk sanal dergiler olmuştur (Çilek,

³ Araştırma, sosyal medya platformları üzerine temellendirildiği için alt başlıkta detaylı olarak açıklanacaktır.

2019: 95-96). 1996 yılının Ocak ayında internet üzerinden yayın yapmaya başlayan Xn isimli sanal gazetenin genel yayın Müdürü Behiç Gürcihan online gazeteciliğin önemini şu şekilde vurgulamıştır;

“Klasik gazete birkaç baskı yapabilir ama internetteki bir gazete her an ve sürekli yenilebilir. Ayrıca klasik gazetede sadece o sıradaki yazılı olan haber-makale okunur. İnternet gazetesinde ise okuyucu bazı komutlarla haber, fotoğraf, makaleye ilişkin yan konulara ve referanslara kolayca erişim sağlayabilir.” (Özgen, 2000: 60).

Yeni medyanın bu özellikleri onun daha kısa sürede, daha fazla kişi tarafından kullanılmasını sağlamıştır. Örneğin, haber takibinin internette yer alan sanal gazeteler üzerinden yapılması okuyucuya; kolay erişim, sınırsız haber tüketimi, aktif okuyuculuk gibi bazı avantajlar sağlamıştır (Çetin, 2019: 870). Yeni medyanın bu olumlu özelliklerine karşın bazı olumsuz durumlar da ortaya çıkarttığı bilinmektedir. Bunlar; kontrolsüzlük, terör ve şiddet eylemlerine kolaylık sağlaması, gizliliğin ifşa edilmesi ile bilgi güvenliğinin sarsılmasıdır (Kazaz ve Akyüz, 2019: 31-34).

1.3. Sosyal Medyada Haber: Twitter

Sosyal medya, kavram olarak ilk kez Chris Shipley tarafından kullanılmış ve online iletişim-enformasyon sağlayan tüm çevrimiçi platformları karşılayacak şekilde vurgulanmıştır (Hayta, 2013: 67).

We Are Social'ın “Dijital in 2020” raporuna göre dünyanın %59'u internet; %49'u ise aktif sosyal medya kullanıcısıdır (Kemp, 2020: 77). Türkiye özelinde bakıldığında ise nüfusun %74'ünün internet;

%64'ünün ise aktif sosyal medya kullanıcısı olduğu görülmektedir (Kemp, 2020: 17-40). Dijital in 2020'ye göre Türkiye'deki internet kullanıcılarının haberleri sıklıkla çevrimiçi hizmet veren Hürriyet, Sabah ve Sözcü gazetelerinden takip ettikleri söylenebilmektedir (Kemp, 2020: 28-30). Ayrıca bu veri internet kullanıcılarının haber takip etme davranışlarının da değiştiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir.

21. yüzyılda toplumsal alanda birçok alanda değişim olduğu gibi habercilik alanında da değişimlerin olduğu aşıkardır. Yukarıdaki veri bu yargının destekleyicilerinden birisidir. Ayrıca son 20-25 yıldaki iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler gazetecilik pratiklerinin de değişmesine neden olmuştur (Kurt, 2017: 822). Haberler anlık olarak üretilmeye başlanmış ve çok kısa sürelerde okuyucular tarafından tüketilmiştir (Kalender, 2019: 4). Oxford Üniversitesi Reuters Gazetecilik Çalışmaları Enstitüsü'nün 2018 yılında Türkiye'de yaptığı "Dijital Haber Raporu"'na göre araştırmaya katılan kişilerin %66'sı sosyal medyayı haber almak için kullanmaktadır (Filibeli, 2018: 453).

Gazetecilik alanındaki değişimlerin çoğunluğu sosyal medya ağlarının kullanım oranlarının arttığı dönemde meydana gelmiştir (Duman, 2019: 1637). Sosyal medya haber ilişkisinin 2004'te kurulup, 2006'da küresel kullanıma sunulan Facebook ile başladığı söylenebilmektedir. Yine 2006'da Jek Dorsey tarafından siyasi kararları eleştirmek ve protesto etmek amacı ile Twitter kurulmuştur (Öztürk, 2014: 48). Diğer taraftan ise özellikle Twitter'in sosyal medya haberciliğine daha

uygun olduğu, bir sosyal medya ağından ziyade haber medyası platformu olduğunu savunan görüşler bulunmaktadır (Kwak vd., 2010: 591). Tarafımızca da ilgili literatürde bulunan araştırmaların bulguları (Kuyucu, 2014; Kıyan ve Törenli, 2018) ve gözlemlerimiz sonucu Twitter’in sosyal bir haber platformu olarak ele alınmasının daha doğru olacağı düşüncesi ağır basmaktadır.

İnternetin hayatın önemli bir parçası olması ile sosyal medya platformlarına haber açısından da önem atfedilmeye başlanmıştır (Kalender, 2019: 11). Özellikle literatür incelendiğinde haber-sosyal medya ilişkisinin Twitter  zeline yoğunlaştığı ve habercilik anlayışında yenilikler ortaya çıkarttığı dikkat çekmektedir (Kuyucu, 2014: 158). Amerikan Basın Enstitüsü ve Twitter ortaklığı ile 23 Kasım-15 Aralık 2014 tarihinde 4700 katılımcı ile yürütülen “Twitter and The News: How People Use The Social Network to Learn About The World” isimli araştırma doğrudan, bu platformun haber ile olan ilişkisini ortaya çıkartmak amacı ile yapılmıştır. Araştırma sonucunda, Twitter ile online habercilikte bir kırılma yaşandığına yönelik veriler elde edilmiştir. Buna göre katılımcıların;

- %86’sı Twitter’ı haber almak için kullanmakta,
- %74’ her gün düzenli olarak haberleri Twitter’dan takip etmekte,
- %73’  haber kaynağı olarak bireysel gazeteci-yazarları, yorumcuları; %62’si kurumsal hesapları takip etmekte,
- %94’  ise diğer kullanıcıların Twitlerine haber amaçlı bakmaktadır.

Yukarıda verilere ek olarak raporda; kullanıcıların sıklıkla siyaset, sağlık, iş, eğitim ve bilime yönelik haberleri takip ettikleri; Twitter'ı bir haber kaynağı olarak kullanmasında ise ağıın şu özelliklerinin etkili olduğu saptanmıştır; güncellik, kolaylık, haber kaynağına erişim, hız, doğrudan iletişim kurma, düşünceleri daha özgür açıklama (Amerikan Basın Enstitüsü, 2014).

Sosyal medya ağları hem haber kaynağı olan hem de haber veren bir platform olarak kullanılmaktadır (Kıyan ve Törenli, 2018: 36). Sosyal medya ağlarında bir haberin kısa bir sürede yayılabilmesi (Durmuş, 2020: 219), gazeteciler aynı anda haberi geniş kitlelere ulaştırılabilmesi (Sine ve Sarı, 2018: 375), platform kullanım ücretlerinin düşük seviyelerde olması ve kullanıcıların kolay erişim sağlanması (Eser, 2020: 92) kullanıcıların fikirlerini daha rahat söyleyebilmesi (Lasorsa vd., 2012: 19) bu durumun temelini hazırlamıştır. Bunlar sosyal medya haberciliğinin olumlu yanına gönderme yapar iken ortaya çıkan hız yarışı sahte haberlerin ağlarda dolaşmasına neden olabilmektedir (Filibeli, 2018: 460). Bu durum tarafımızca yeni medyanın uzantısı olan sosyal medya haberciliğinin olumsuz bir çıktısı olarak yorumlanabilmektedir. Öte taraftan sosyal medya ağlarına gelen son teknik özellikler ile her ağ kullanıcısının bir gazeteci olduğunu söylenebilmektedir. Birey haber değeri taşıdığını düşündüğü bir olayı kendi sayfasından paylaşabilmektedir. Bu durum ise “yurttaş gazeteciliği” kavramını ortaya çıkartmıştır. Yurttaş gazeteciliği, haber toplama-üretme-dolaşıma sokma gibi haber pratiklerinin, gazeteci olmayan kişilerce teknolojik imkanlar dahilinde

aktarılması olarak tanımlanabilmektedir (Devran ve Özcan, 2017:154). Yurttaş gazeteciliği; özellikle web 2.0 teknolojisi ile popüler olmuş, sıradan bir vatandaşın da haber üretim sürecine dahil olabilmesine fırsat sunmuştur (Sine ve Sarı, 2018: 378). Bu kavram, olumsuz bazı durumları ortaya çıkartmıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Haberin doğruluğu ve güvenilirliğinde şüphe,
- Haber değeri taşımayan olayların ağlarda gezmesi,
- Haberin yetersiz sunumu,
- Haber dilinin olmaması,
- Haberde deformasyon,
- Haberin editoryal sürecinde eksiklik.

Sosyal medya ağlarının; vatandaşın kendi haberini yapması, bir başka kullanıcı tarafından tüketilmesi, çok kısa bir süre içerisinde haberin geniş bir kullanıcı kitlesine yayılımı, doğrulanma ihtiyacına gerek duyulmaması gibi sunduğu olanaklar bu habercilik türünde en önemli sorun olarak kabul edilen yalan haberi ortaya çıkartmıştır (Kazaz ve Akyüz, 2019: 34-40). Bu bağlamda ikinci bölümde sahte haberin kavramsal çerçevesi ve sosyal medya ile olan ilişkisi üzerinde durulacaktır.

2. Yalan Haberin Kavramsal Çerçevesi

Yalan haber: kaynağını sözlü ortamdaki dedikodulardan alan, resmi ya da kurumsal haber kanallarında veya sosyal medya platformlarında

paylaşılan haber içeren metinler olarak tanımlanabilmektedir (Duman, 2019: 973).

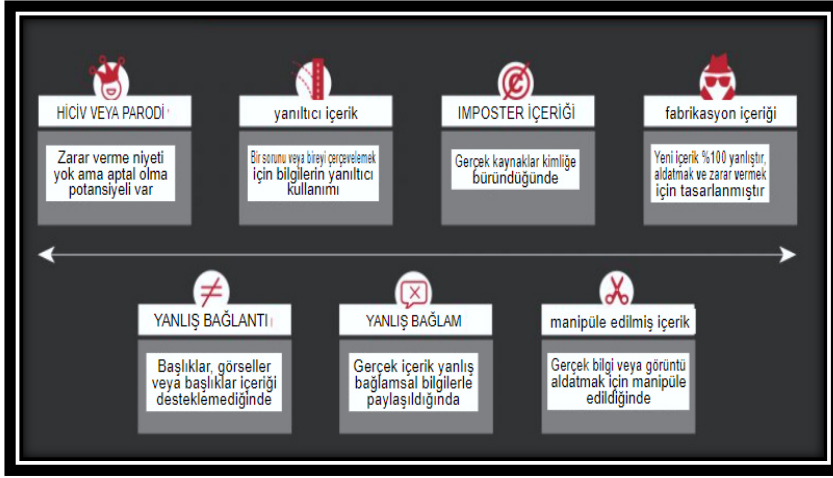
Journal of American Folklore Society'nin (JAF) "Fake News" isimli sayısında yalan haber; gerçek olmadığı bilindiği halde kasıtlı olarak verilen ve okuyucuyu yanlış yönlendiren haber olarak tanımlanmaktadır (Mould, 2018: 371). 2017 yılında Collins sözlüğünde yer alan yalan haber: haber sunma kisvesi altında dağıtılan, yanlış olan sansasyonel bilgi olarak tanımlanmaktadır (<https://www.collinsdictionary.com>).

İngilizce "Fake News" olarak ifade edilen kavram Türkçe'ye yalan haber, sahte haber olarak çevrilmiştir. Kavram, yanlış haber olarak da sıklıkla kullanılmaktadır (Vosoughi vd., 2018: 1). Yalan haber, gazetecilik pratikleri altında elde edilen bilginin yanlış veya yanıltıcı bir şekilde sunumu olarak da açıklanabilmektedir. Yalan haberler, finansal, politik ya da sosyal bir amaca hizmet etmek amacı ile üretilmektedir (Bıçakcı, 2019: 61).

Haber üretiminin başlangıç dönemleri ele alındığında ilk yalan haberlerin 1529'da Fransa'da ortaya çıkan süresiz gazete türü olan "Occasionnel" ile yapıldığı söylenebilmektedir. Bu gazetelerde magazin temelli sahte bilgilerden oluşan, kurmaca ve abartının göze çarptığı içerikler yer almış ve "Canard"ler olarak da bilinen cemiyet kitlesini bilgilendirmek üzere hazırlanmıştır (Kazaz, 2018: Ders Notu). Yalan haber bu açıdan ilk haber üretimleri ile var olmuştur. Kavramın popülerleşmesi 2016 yılında başlamış, ana akım medyanın

etkisi ile yeni bir farkındalık alanı oluşturulmuştur (Duman, 2019: 971). ABD’de 2016 yılında yapılan Başkanlık seçimlerinde ana akım medyası Hillary Clinton’ı desteklemiş ve Cumhuriyetçi aday Donald Trump aleyhine haber yapmaya başlamıştır. Trump’ın mitinglerindeki kalabalık gösterilmemiş ya da yine Trump özel hayatı ile gerçek olmayan bilgiler ile gündeme getirilmiştir (Kazaz ve Akyüz, 2019: 35). Trump, seçimi kazandıktan sonra ana akım ülkeyi zor günlerin beklediğine yönelik aslı olmayan haberler yayınlarak tarafsızlığına devam etmiştir. Yalan haberlere özellikle seçim dönemlerinde ilginin arttığı dikkat çekmektedir.

Vosoughi ve arkadaşları “The Spread of True and False News Online” isimli araştırmasında 2006-2017 yıllarına ait doğru ve yalan haberlerin dolaşım şeklini ölçmek üzere bir araştırma yapmıştır. Veri setinde yer alan 3 milyon kişinin haftada 4,5 milyondan fazla Twett attığı, belirtilen yıllarda yalan haberlerin platformlarda paylaşılma ihtimalinin doğru haberlere göre %70 daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır.

Görsel 1: İçerik Türüne Göre Yalan Haber Sınıflandırması (Wardle, C. (2017) “Fake News. It’s Complicated”, First Draft News, <https://firstdraftnews.com/fake-news-complicated/> Erişim tarihi: 2020)

Wardle’a (2017) yalan haberinin içerik türüne göre 7 ayrı grupta toplandığı belirtmektedir (<https://firstdraftnews.com/fake-news-complicated/> Erişim tarihi: 24.09.2020). Bunlar sırası ile şu şekilde açıklanabilmektedir;

Hiciv veya parodi şeklinde içeriğe sahip olan yalan haberlerde; zarar verme niyeti bulunmamaktadır. Haberler, bilginin mizahi bir şekilde yorumlanması ile yapılmaktadır. Hiciv haberciliğinde; haberin bir yere gönderme yaptığı izleyici tarafından bilinmektedir. İzleyicinin haberin doğruluğunu araştırma gibi bir amacı bulunmamaktadır.

Göçmenlere kapılarını açan manastırda 9 rahibe hamile kaldı

Milano'da bir kadın manastırı geçtiğimi yıl 5 göçmene kapılarını açtı. Aradan 6 ay geçtikten sonra 9 rahibenin hamile olduğu ortaya çıktı.

23:34 - 1 Şubat 2017

Haberler | Dünya

teyit

Görsel 2: Hiciv veya Parodi Şeklinde Yapılan Yalan Haber (Foça, M. A. (2020). “Sözlük: Yanlış bilginin en yaygın yedi türü”, “<https://teyit.org/sozluk-yanlis-bilginin-en-yaygin-7-turu>” Erişim tarihi: 2020)

Görsel 2’de⁴ görüldüğü üzere İtalya’da göçmenlerin kaldığı manastırda 9 rahibenin hamile kaldığı iddiası haber olarak yapılmıştır. Türkiye’de Sözcü gazetesi bu olayı 01.02.2017 tarihinde gerçek bir haber gibi Sputnik’i kaynak göstererek internet üzerinden yayınlamıştır (<https://www.sozcu.com.tr/2017/dunya/gocmenlere-kapilarini-acan-manastirda-9-rahibe-hamile-kaldi-1655680/>).

30.09.2020 tarihinde tarafımızca yapılan arşiv araştırmasında ise Sputnik’in haber kaynağında;

⁴Araştırmanın bu bölümünde kullanılan yalan haberlere ait görsellerin tümü teyit edildiği için “<https://teyit.org/sozluk-yanlis-bilginin-en-yaygin-7-turu>” isimli siteden alınmış ve kaynakçada gösterilmiştir.

“5 Kuzey Afrikalı göçmene kapılarını açan Milano'daki kadın manastırının 9 rahibesinin hamile kaldığı' iddiasına yer verilen bu haberde yer alan içerik, asıl kaynağından doğrulanamadığı için yayından kaldırılmıştır” ibaresinin yazdığı tespit edilmiştir. Yine aynı tarihli araştırmamızda Sözcü Gazetesi'nin sitesinde bu haberin teyit. org tarafından yalan haber olduğunun duyurulmasına rağmen, gerçek bir haber olarak sitede var olduğu görülmüştür (<https://www.sozcu.com.tr/2017/dunya/gocmenlere-kapilarini-acan-manastirda-9-rahibe-hamile-kaldi-1655680/>)

Yanılıcı içerik ile yapılan yalan haberlerde; ele alınan içeriğin zamanla yok edilmesi amaçlanmaktadır.

teyit

Görsel 3: Yanılıcı içerik ile Yapılan Yalan Haber (Foça, M. A. (2020). “Sözlük: Yanlış bilginin en yaygın yedi türü”, “<https://teyit.org/sozluk-yanlis-bilginin-en-yaygin-7-turu>” Erişim tarihi: 2020)

Çarpıtma olarak da bilinen yanılıcı yalan haber, başlangıçta doğru olan ancak çarpıtılarak yanlış bilginin ortaya çıktığı haber olarak bilinmektedir. “Zorkı” isimli sayfa tarafından 11 Ekim 2018’de Facebook’ta 5 bin kişi tarafından paylaşılan fotoğrafta Fethullah

Gülen ile Sanayi ve Teknoloji Bakanı Mustafa Varank'ın aynı karede olduğu iddia edilmiş, Varank'ın örgüt liderinin yanında el pençe durduğu vurgulanmıştır. teyit.org sitesinin 13.10.2018 tarihli araştırmasına göre fotoğraftaki kişinin tiyatro oyuncusu Vural Arısoy olduğu belirtilmiştir (<https://teyit.org/fotografta-fethullah-gulenin-yanindaki-kisi-sanayi-ve-teknoloji-bakani-mustafa-varank-mi>).

Tarafımızca da 24.09.2020-27.02.2020 tarihli internet gazeteleri arşiv araştırması yapılmış, araştırmada söz konusu fotoğrafın haber sitelerinde yer almadığı görülmüştür.

İmposter (Taklitçi) içeriği ile yapılan yalan haberde; gerçek kaynakların (kurum, kuruluş, gerçek sosyal medya hesapları) isimleri kullanılarak ütopik olan bilgiler dolaşıma verilmektedir.

Devlet kurumları ya da gerçek bir profile sahip olan hesaplardan yapılan bu tür içerikli yalan haberlere, insanların inanma oranları daha yüksektir.

Görsel 4'te görüldüğü üzere sosyal medyada fake (sahte) olarak yer alan bir kullanıcı, CNN Türk isimli sahte sosyal medya hesabı açmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapıldığı iddia edilen bir açıklama yayınlamıştır.

haber Kadir Çini isimli kişi tarafından halkarena.com internet sayfasında paylaşılmıştır. teyit.org çalışanları İstanbul Emniyeti Asayiş ve Gasp Büro Amirlikleri ile görüşerek olayı teyit ettirmiş ve böyle bir durumun olmadığı anlaşılmıştır (<https://teyit.org/hayatini-kaybeden-genc-kiza-cenaze-araci-soforunun-tecavuz-ettigi-iddiasi>). Haber, Kadir Çini tarafından tamamen kasıtlı olarak yanlış bir şekilde üretilmiş toplum kışkırılmaya çalışılmıştır.

Görsel 5: Fabrikasyon İçerik ile Yapılan Yalan Haber (Foça, M. A. (2020). “Sözlük: Yanlış bilginin en yaygın yedi türü”, “<https://teyit.org/sozluk-yanlis-bilginin-en-yaygin-7-turu>” Erişim tarihi: 2020)

Yanlış bağlantı ile yapılan yalan haberde; başka bir olaya ait olan görsellerin ya da metinlerin verilen habere aitmiş gibi kullanılarak yapılmaktadır.

Görsel ya da metinler doğru olsa da ilişkilendirildiği haber ilgisiz olduğu için bağlantı yanlış kurulmakta ve yalan haberin oluşmasına neden olmaktadır. Görsel 6’da 2003 yılında Endonezya’da çekilen bu

fotoğraf Arakan'da yaşanan durumun önemini göstermek için kullanılmıştır.

Görsel 6: Yanlış Bağlantı ile Yapılan Yalan Haber

teyit

Görsel 6: Yanlış Bağlantı ile Yapılan Yalan Haber (Foça, M. A. (2020). “Sözlük: Yanlış bilginin en yaygın yedi türü”, “<https://teyit.org/sozluk-yanlis-bilginin-en-yaygin-7-turu>” Erişim tarihi: 2020)

Özgür Aceh Hareketi ile devlet arasındaki çatışmada öldürülen bir sivili ve annesini gösteren bu fotoğrafın doğru olmadığı teyit.org tarafından araştırılmış ve yanlış bağlantı ile yapılan yalan haber olduğu anlaşılmıştır (<https://teyit.org/arakandaki-musluman-katliamindan-oldugu-iddiasıyla-paylasilan-18-yanlis-goruntu>).

Yanlış bağlam ile yapılan yalan haberde; gerçek olan bir içeriğin bulunduğu yapıdan çıkarılıp yeni bir olayda kullanılmasıdır. Yeni anlam farklı bir olay örgüsünde sunulmaktadır.

Görsel 7’de Play Station 4’teki “Marvel’s oyununda Örümcek adamın türbanlı bir kadına sarılmak-tokalaşmak istediği fakat kadının bunu kabul etmediği “Tajbik” isimli bir Twitter kullanıcısı tarafından paylaşılmış, twett çok kısa bir sürede 13 binden fazla retweet almıştır.

Görsel 7: Yanlış Bağlam ile Yapılan Yalan Haber

Görsel 7: Yanlış Bağlam ile Yapılan Yalan Haber (Foça, M. A. (2020). “Sözlük: Yanlış bilginin en yaygın yedi türü”, “<https://teyit.org/sozluk-yanlis-bilginin-en-yaygin-7-turu>” Erişim tarihi: 2020)

teyit.org tarafından yapılan incelemede oyunun devamında türbansız kadınların hatta erkeklerin de Örümcek Adam ile tokalaşmadığı ya da sarılmadığı ortaya çıkarılmıştır (<https://teyit.org/spider-man-oyununda-turbanli-kadinin-spider-mane-sarilmadigi-iddiasi>)

Manipüle edilmiş içerik ile yapılan yalan haberde; gerçek olan haberin kasıtlı olarak belirli bir çıkarı karşılayacak şekilde dönüşümü söz konusudur.

Görsel 8: Manipüle edilmiş içerik ile Yapılan Yalan Haber

Görsel 8: Manipüle edilmiş içerik ile Yapılan Yalan Haber (Foça, M. A. (2020).

“Sözlük: Yanlış bilginin en yaygın yedi türü”, “<https://teyit.org/sozluk-yanlis-bilginin-en-yaygin-7-turu>” Erişim tarihi: 2020)

Haberdeki bilginin; seçimi, eklenmesi, oluşumu bütün aşamalarda bilinçli olarak yapılmaktadır.

3. Covid-19 Sürecinde Twitter’da Sahte Haber

Araştırmanın bu bölümünde ilk olarak 2019 yılının son aylarında Çin’de ortaya çıkan Corona virüs ve bu salgının sosyal medya ile olan ilişkisi hakkında bilgi verilecektir.

3.1. COVID-19 Hakkında Genel Bir Bilgi

Corona virüs ya da COVID-19; ilk olarak Çin’in Vuhan kentinde Aralık ayının sonlarına doğru ortaya çıkan; ateş, öksürük, nefes darlığı belirtileri ile işaret veren bir hastalık türü olarak tanımlanmaktadır (<https://covid19.saglik.gov.tr>). Hastalık, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından 11 Şubat 2020’de tanımlanmış ve küresel salgın olarak ilan edilmiştir (Aydın, 2020: 81).

Virüsün, ilk başlarda Vuhan’da hayvan pazarında bulunan canlılardan bulaştığı düşünülmüştür (Kutlu, 2020: 330). Corono virüsün kaynağı henüz net olarak belirlenememiştir. Bu konu da iki ayrı iddia bulunmaktadır. İlk görüşte virüsün laboratuvar ortamında yapay olarak üretildiği, ikinci görüşte ise doğal olarak ortamda kendiliğinde çıktığıdır (Şahin, 2020: 74). Virüs aynı ortamda bulunan kişilerin; aksırma, öksürme sırasında ortama bıraktığı damlacıklar ile insanlara bulaşmaktadır.

3.2. Sosyal Medyada “COVID-19 Virüsü” ve Alınan Önlemler

Oxford Üniversitesi Reuters Gazetecilik Çalışmaları Enstitüsü’nün, son yayınladığı “Dijital Haber Raporu”na (2020: 85) göre; Türk halkının %85’i haberleri sosyal medya ve internet tabanlı uygulamalardan takip etmektedir. Sadece sosyal medya ağlarından haber takip edenler ise 2005 yılında %67; 2020 yılının ilk yarısında ise %58’tir. Sadece sosyal medya ağlarından haber takip edenlerin toplam yüzdesinde (son 5 yılda) %9 gibi bir düşüş olduğu gözlemlenmiştir. Tarafımızca bu durumun ağlardaki yalan haberlerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Habere güven konusunda ise Türk halkının %51’inin sosyal medya haberlerine güvendiği görülmektedir (Fletcher vd., 2020: 85).

Haberlere atfedilen değerler olağanüstü dönemlerde daha fazla olmaktadır. İnsanlar çevresinde olup-bitenlerden en kısa sürede ve doğru olarak haberdar olmak istemektedir. Sosyal medya ağları haberin kısa sürede yayılmasında, geleneksel kitle iletişim araçlarına

göre daha avantajlıdır fakat aynı durumu haberin doğruluğu açısından kesin yargılar ile söylemek oldukça güç görünmektedir. Sosyal medya ağları günlük rutin haberler dışında özellikle yalan haberin inandırıcılığında ve hızlı bir şekilde yayılmasında en uygun medya olarak değerlendirilmektedir. Türkiye Bilimler Akademisi (2020: 47) sosyal medya ağlarının bütünü (Facebook, Twitter, YouTube, WhatsApp, Snapchat vs.) COVID-19 sürecinde yalan haberin yayıldığı tehlikeli bir kanal olarak görülmüştür. Bunu önlemek amacı Sağlık Bakanlığı hem güncel vaka sayılarını hem de COVID-19 ile ilgili vatandaşları bilgilendirmek amacı ile resmi bir site açmıştır (<https://covid19.saglik.gov.tr/>). Dünyadaki ve ülke genelindeki hasta sayıları güncel olarak yayınlanmakta, devlet tarafından hazırlanmış makaleler, hastalık hakkında merak edilenler, sıkça sorulan sorular ile temizlik, mesafe ve maskenin önemini anlatan kaynaklar ile görsellerin bulunduğu paylaşımlar yapılmaktadır.

COVID-19 sürecinde ağlarda dolaşan yalan haberlere karşılık ilk hamle Twitter'dan gelmiştir. Twitter COVID-19 sürecinde kendi platformunda yer alan yalan haberleri ifşa edeceğini ve bu yalan haberleri yayan kullanıcı gönderiyi kaldırana kadar yeni bir tweet atamayacağını, bilimsel gerçekler ile uyuşmayan haberleri “Yalan Haber” olarak işaretleyeceğini duyurmuştur (<https://www.bbc.com/news/technology-52632909>). Twitter'in içerik başkanı Yoel Roth, 11 Mayıs 2020'de attığı bir tweet'te , yalan haber olduğu tespit edilen paylaşımların dünya liderleri de olsa politikalarına uymayan yalan

bilgileri paylaştığı için işaretlemeyen kaçamayacağını duyurmuştur (<https://twitter.com/yoyoel/status/1259923758522855426>).

19 Mart 2020’de Twitter’in müşteri/hukuk, politika/güvenlik şefleri olan Matt Derella ve Vijaya Gadde göre de COVID-19 süreç içerisinde bilimsel bir yanı olmayan bütün yalan haberlerin Twitter’den otomatik olarak kaldırılacağını belirtmiştir (<https://www.theguardian.com/world/2020/mar/19/twitter-to-remove-harmful-fake-news-about-coronavirus>).

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) Genel Direktörü Tedros Adhanom, süreçte yetkili olan tüm kurumlar ile sosyal medya yöneticilerine “Yalan haberle mücadele etme” duyurusunda bulunmuş ve “*Sadece bir pandemiyle değil, enfo-demi ile de karşı karşıyayız*” cümlesi ile Corona virüsten çok, yalan haberin dağıldığına ve tehlikeli bir durum olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır (<https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/immunizing-the-public-against-misinformation>).

Pandemi sürecinde hem ülkemizde hem de küresel olarak çeşitli gerçek dışı bilgilerin yayıldığı ve komple teorilerinin kurulduğu, toplumda panik havası oluşturulmaya çalışıldığı görülmüştür (Aydın, 2020: 81). Doğası gereği yalan haberlerin küçük bir kısmı zarar verme amacıyla olmadan, büyük kısmı ise aksine kitleleri olumsuz yönden etkilemek amacı ile yapılmaktadır. Her iki durumda da gerçeklik algısı oluşturulmaktadır. Genel olarak toplumsal yaşamda herkesin paylaştığı bir olay kişilere doğru olarak görünmekte, insanlar

araştırma gereği duymamaktadır. Bu durum pandemi durumlarında tahmin edilemeyecek zararlar ortaya çıkarabilmektedir. Nitekim süreçte Trump'un doktorlara *"Hastalara çamaşır suyu enjekte edin"* tavsiyesine insanlar korunmak ve iyileşmek için "panikle" sıcak bakabilir (<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52407177>).

Yalan haberi üretmek ve yaymak kanunlar önünde de bir suç olarak kabul görmektedir. Ülkemiz, Anadolu Üniversitesi'ne ait olan "e-gazete" 'de yalan ve asılsız haber üretilip, yaymanın cezasının Türk Ceza Kanunu'nun 213. maddesinde yer alan "Halkı Kin ve Düşmanlığa Tahrik veya Aşağılama" suçuna girdiği vurgulanmıştır (<http://egazete.anadolu.edu.tr/kampus/39634/koronavirus-hakkinda-sosyal-medyada-paylasilan-asilsiz-goruntulere-dikkat>). Corona virüs sürecinde bilimsel veriler ile uyuşmayan bilgileri yayanlar hakkında 2 yıldan 4 yıla kadar hapis cezası ilgili kanunda yer edinmektedir (<https://www.sabah.com.tr/video/haber/son-dakika-whatsapp-twitter-facebooktan-gelen-o-tip-mesajlara-4-yil-hapis-cezasi-video>).

26.03.2020 tarihinde Corona virüs hakkında bilgi ve belge içermeyen şekilde sosyal medya platformlarında yalan haber yapan 11 kişiye TCK'nın 213 sayılı kanununa göre ceza kesilmiştir (<https://www.ensonhaber.com/ic-haber/muglada-yalan-korona-paylasimi-yapan-11-kisiye-ceza>).

COVID-19 sürecinde sahte haberin yayılmasını önlemek ve kullanıcıları doğru, gerçek, tarafsız habere ulaşmasını sağlamak amacı ile Twitter Türk kullanıcıları için takip edebilecekleri sayfaları listelemiş, kullanıcıların gerçek ve doğru habere ulaşması için Türk

resmi makamları ile medya kuruluşlarının paylaşacağı Corona virüs haberlerine erişim olanağı sağlamıştır (<https://twitter.com/i/events/1243513072792113152>).

Twitter tarafından doğru habere ulaşılacak kurum ve kuruluşların sayfaları şunlardır;

- Anadolu Ajansı (<https://twitter.com/anadoluajansi>),
- Türk Tabipler Birliği (<https://twitter.com/ttborgtr>),
- Dünya Sağlık Kuruluşu/Türkiye (https://twitter.com/WHO_Turkey/status/1312136099389607937),
- Dr. Fahrettin Hoca (<https://twitter.com/drffahrettinkoca>),
- T.C. Sağlık Bakanlığı (<https://twitter.com/saglikbakanligi>)
- TRT Haber (<https://twitter.com/trthaber>).

4. COVID-19 Sürecindeki Yalan Haberlerin İncelenmesi

Bu bölümün alt başlığında araştırmanın metodolojisi ile Corona virüs sürecinde Twitter'da yayılan sahte haberlerin varlığı, hangi içerik türü ile oluşturulduğu, kimler tarafından dolaşıma verildiği, nasıl yayıldığı, son olarak ise kimler tarafından teyit edildiği incelenecektir.

4.1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma nitel desende, betimsel araştırma ile inşa edilmiştir. Araştırma sorularına cevap alabilmek için doküman araştırması yapılmıştır. Dokümanlar; kitaplar, dergiler, haritalar, çizelgeler, istatistikler, anayasa ve yönetmelikler, yasal metinler, gazeteler, fotoğraflar ile sağlık ve kamu kayıtlarını; doküman analizi ise basılı ve elektronik

malzemeleri içeren belgeleri araştırmak ve yorumlamak için tercih edilen nitel bir araştırma deseni olarak tanımlanmaktadır (Kıral, 2020:170-173).

4.2. Araştırmanın Amacı ve Sınırlılıkları

Araştırma, Twitter’da Corona virüs ile ilgili yer alan yalan haberlerin neler olduğunu ortaya çıkartmak amacı ile ele alınmıştır. Bunun içinde yalan haberleri doğrulama platformu olan teyit.org’un, WHO’nun, Sağlık Bakanlığı’nın ve kişisel Twitter hesaplarının verileri baz alınmıştır. Araştırma, Türkiye’de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020 ile 05.10.2020 aralığında sınırlandırılmıştır.

4.3. Covid-19 Sürecinde Twitter’da Yayılan Yalan Haberlerin Wardle’nin Sınıflandırmasına Göre İncelenmesi

Sahte haberlerin nasıl üretildiği ve içerik türlerinin nasıl oluşturulduğuna yönelik literatür incelendiğinde sıklıkla araştırmaların Allcott ve Gentzkow (2017) ile Wardle’nin (2017) sınıflandırmasına göre ele alındığı görülmektedir (Kazaz ve Akyüz, 2019; Bıçakcı, 2019; teyit.org, 2020). Bu araştırmada da Wardle’nin (2017) sınıflandırılması kullanılmış ve Covid-19’un sürecinde Twitter’da dolaşıma verilen yalan haberlerin üretim yöntemleri açıklanmaya çalışılmıştır.

4.3.1. Covid-19 Sürecinde Twitter’da Yayılan Hiciv/Parodi Şeklinde Üretilen Yalan Haberler

Araştırmanın yukarı başlıklarında yer verildiği üzere hiciv ya da parodi şeklinde üretilen sahte haberde okuyucuya zarar verme amacı güdülmemektedir. Bu içerik türünde üretilen haberlerde; haberi veren kişi, olay ya da kurumun ciddiye alınmadığı bilinmektedir. Hem okuyucu hem de haberi üreten kişi ya da kurum haberin asılsız olduğunu bilmektedir.

Covid-19 sürecinde hiciv/parodi şeklinde üretilen en yaygın yalan haberin Trump’un açıklamaları üzerine yayıldığı görülmektedir. Nitekim Trump’ın doktorlara ve sağlık çalışanlarına *“Corona pozitif hastalarına dezenfektan enjekte edin”* çağrısı üzerine Twitter’da bir akım başlamıştır (<https://twitter.com/business/status/1253637087645097984>). Twitter kullanıcıları kısa süre içerisinde dezenfektanlar ile paylaşımlar yapmıştır.

Görsel 9: Covid-19 Sürecinde Üretilen Hiciv/Parodi Yalan Haberleri (<https://twitter.com/pizopop>, Erişim tarihi: 2020)

Trump'ın açıklaması üzerine ABD'de pek çok vatandaş dezenfektan içmiş, temizlik ürünlerinin satışında %40'lık bir artış görülmüştür (<https://whdh.com/news/health-officials-man-drank-toxic-cleaning-product-after-trumps-comments-on-disinfectants>). Bu duyuruya inanmayan Twitter kullanıcıları ise Trump'ım bilimsel olmayan sözlerini eleştirmek ve ciddiye almadığını göstermek üzere aşağıda verilen twettleri atmıştır. Twetter'da yayılan ve Trump'ı cahil olması açısından eleştiren bu paylaşımlar sonucunda Trump, espiri yaptığını bildirmiştir. Trump, medyayı açıklamalarını yanlış anladığı için suçlamıştır (<https://whdh.com/news/dont-inject-disinfectants-lysol-warns-as-trump-raises-idea>). Dezenfektan içenlerin sayısının artması üzerine sağlık kuruluşları ile WHO harekete geçmiş, Twitter üzerinden de salgınla mücadele eden doktorlar bunun doğru olmadığını ve kesinlikle yapılmaması gerektiği üzerine paylaşımlarda bulunmuştur (https://twitter.com/search?q=%20trump%20bleach&src=typed_query).

Bir başka hiciv/parodi içeriğinde üretilen yalan haber ise @KodParcasi isimli Twitter kullanıcısının 29,90 TL karşılığında muska yazarak, Corona virüsten insanları koruduğu paylaşımıdır. Kullanıcı aşağıda görsel 10'da yer alan twittinde paylaşımı espri amaçlı yaptığını bildirmesine rağmen bu durum Cumhuriyet ve Sözcü gazetesinde bir iddia olarak yer almıştır (<https://teyit.org/koronavirusten-korunma-muskasi-gorseli-parodi>).

Görsel 10: Covid-19 Sürecinde Üretilen Hiciv/Parodi Yalan Haberleri (https://twitter.com/search?q=kodparcasi%20muskas&src=typed_query, Erişim tarihi: 2020)

4.3.2. Covid-19 Sürecinde Twitter’da Yanıltıcı İçerik Şeklinde Üretilen Yalan Haberler

Yanıltıcı içerik ile yapılan yalan haber gerçek anlamından koparılarak ve kasıtlı olarak okuyucuyu yanlış yönlendirme amacı taşıyan haber olarak bilinmektedir. Bu tür haberde metin ya da görsel verdiği ilk anlamından uzaklaştırılmakta ve bir panik havası oluşturmak için anlam farklı şekilde yeniden üretilmektedir.

Korkulog
@korkulog

Romalıların Asterix' e karşı at yarışında arabayı yönlendiren şahısın adını biliyor musunuz?
Adı CORONAVIRUS ve maske de takıyordu.
İnanılmaz, değil mi?
Bu kitap 1981 yılında piyasaya çıkartıldı.

Görsel 11: Covid-19 Sürecinde Üretilen Yanıltıcı İçerik Yalan Haberleri (<https://twitter.com/korkulog>, Erişim Tarihi: 2020)

Twitter'da @korkulog kullanıcısı tarafından yapılan paylaşımda, 1981 tarihli Asterix çizgi romanında Covid-19 salgınından bahsedildiği iddiası yayılmaya başlamıştır (<https://twitter.com/korkulog>). Twit kısa sürede diğer kullanıcılar tarafından hızla yayılmıştır (https://twitter.com/search?q=asterix%20corona&src=typed_query). Bir kullanıcı tarafından haber teyit.org'a gönderilmiş ve kurum, bu bilginin yanıltıcı içerik ile yapılan bir yalan haber olduğunu bildirmiştir (<https://teyit.org/1981-tarihli-asterix-cizgi-romaninda-koronavirusten-bahsedildi-iddiasi>).

Covid-19 sürecinde yanıltıcı içerik ile yapılan bir başka yalan haberde ise Nihat Hatipoğlu'nun testinin pozitif olduğu ve yoğun bakımda iken vefat ettiği iddia edilmiştir. (<https://twitter.com/jsawpacman/>

status/1309606464231800832). watan@jsawpacman isimli Twitter kullanıcısı görsel 12’de yer alan twetti paylaşmıştır;

Görsel 12: Covid-19 Sürecinde Üretilen Yanıltıcı İçerik Yalan Haberleri (<https://twitter.com/jsawpacman/status/1309606464231800832> Erişim Tarihi: 2020)

Nihat Hatipoğlu kısa sürede yayılan bu paylaşımın ardından resmi Twitter sitesinden Covid pozitif olduğunu doğrulamış fakat yoğun bakımda olmadığını, evinde dinlendiğini bildirmiştir (<https://twitter.com/nihatipoglu/status/1298237576848052224>). Böylece haberin çarpıtıldığı bizzat Nihat Hatipoğlu tarafından doğrulanmıştır.

4.3.3.Covid-19 Sürecinde Twitter’da İmposter (Taklitçi) Şeklinde Üretilen Yalan Haberler

Taklitçi yalan haber; gerçek kurum ya da kişilerin resmi profilleri kullanılarak ve onların haber yapmaz tarzları öne çıkarılarak yapılan yalan haber türüdür. Covid-19 sürecinde en çok resmi kurumların evrakları üzerinde oynama yapılarak taklitçi haber üretildiği görülmektedir. Görsel 13’te, 13.03.2020 tarihinde Sağlık Bakanlığı’nın Covid-19 ile ilgili ek kararlar aldığını gösteren sahte bir evrak Twitter’da dolaşıma verilmiştir. Hemen ardından ise

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın danışmanlığı yapan İsmail Cesur, bir twett paylaşarak evrakın sahte olduğunu ve Bakanlığın yalan haberi ağlarda yayan kişiler hakkında takip başlattığını bildirmiştir (<https://twitter.com/icesur>). İçişleri Bakanlığı da twetter'da bu evrakın doğru olmadığını duyurmuştur (https://twitter.com/TC_icisleri?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7Ctwgr%5Eauthor).

Görsel 13: Covid-19 Sürecinde Taklitçi İçerik Yalan Haberleri
(<https://twitter.com/icesur>, Erişim Tarihi: 2020)

Araştırmamızda görsel 13'te yer alan sahte evrakın Twitter'da yalan haber olduğuna dair uyarı paylaşımlarının hala bulunduğu (https://twitter.com/search?q=sahte%20evrak%20corona&src=typed_query) görülmüş fakat paylaşımı gerçek gibi ilk olarak kimin yaydığı

tespit edilememiştir. Haberi üreten kullanıcının, İç İşleri Bakanlığı tarafından cezalandırıldığı ya da hesap sahibinin adresini pasif duruma geçirdiği düşünülmüştür.

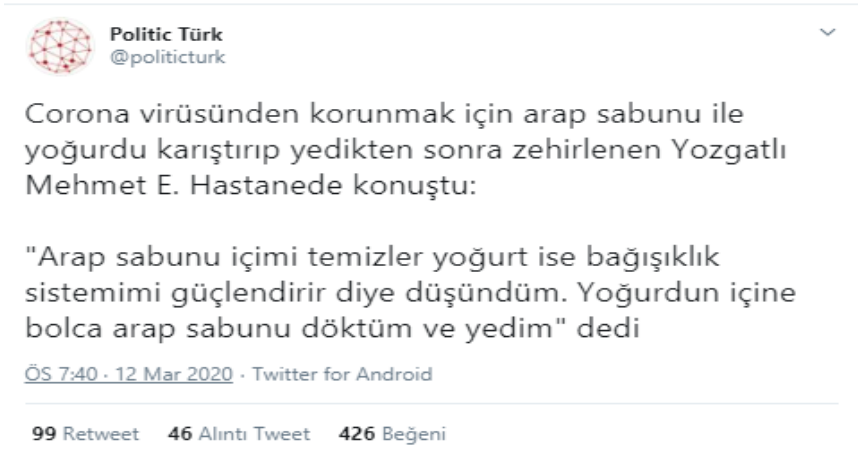
Görsel 14: Covid-19 Sürecinde Taklitçi İçerik Yalan Haberleri
(<https://twitter.com/@cumhuriyetgzt>, Erişim Tarihi: 2020)

Covid-19 sürecinde taklitçi haber sınıflandırmasında yapılan bir diğer haber ise Kuzey Kore'de Corono pozitif olduğu iddia edilen 2 vatandaşın idam edildiği bilgisinin sahte Cumhuriyet gazetesi sayfasından paylaşılmasıdır. teyit.org tarafından incelenen haberde, Cumhuriyet gazetesinin taklit edildiği ve gazetenin resmi isminin @cumhuriyetgzt olduğu belirtilmiştir (<https://eski.teyit.org/kuzey-korede-koronaviruse-kapan-iki-kisinin-idam-edildigi-iddiasi/>). Bir kurum ya da kuruluşa ait logo, evrak, görsel ile paylaşılan sahte bilgilerin daha hızlı dolaşıma girdiği görülmektedir (<https://twitter.com/search?q=2%20executed%20in%20North%20Kor>

ea&src=typed_query). Kullanıcılara, taklitçi içerik ile yapılan sahte haberler doğru gelmekte ve teyit etme gereği duymamaktadır.

4.3.4. Covid-19 Sürecinde Twitter’da Fabrikasyon (Uydurma) Şeklinde Üretilen Yalan Haberler

Fabrikasyon ya da uydurma olarak da bilinen yalan haberde içerik tamamı ile ütopiktir. Bu tarz yalan haber türünde amaç karşıdaki kişiye zarar vermek bir başka deyiş ile diğer tarafı kandırmaktır. Covid-19 sürecinde en dikkat çeken uydurma haber Yozgat’ta yaşayan bir vatandaşın salgından korunmak için yoğurdun içine Arap sabunu katarak yediği iddiasıdır.

Görsel 15: Covid-19 Sürecinde Uydurma İçerik Yalan Haberleri

(<https://twitter.com/politicturk/status/1238142850635874306> Erişim Tarihi: 2020
<https://twitter.com/yasin67928458>)

Haberin kısa sürede Twitter’da yayılmasının ardından teyi.org görevlilerinden Ali Osman Arabacı Yozgat İl Sağlık Müdürlüğü ile görüşmüş ve kayıtlarda Mehmet E. isminde hastanın olmadığını

haberinde de uydurma olduğunu belirtmiştir (<https://teyit.org/yozgatta-bir-vatandasın-koronavirustan-korunmak-icin-arapsabunu-yedigii-iddiasi>).

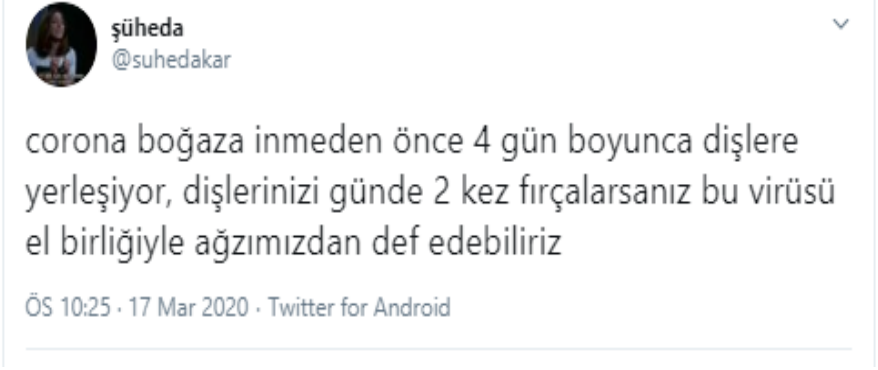
Covid-19 sürecinde yapılan yalan haberlerin büyük bir kısmının uydurma içeriği ile yapıldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları şu şekilde verilebilmektedir;

Görsel 16: Covid-19 Sürecinde Uydurma İçerik Yalan Haberleri
(<https://twitter.com/yasin67928458>, Erişim Tarihi: 2020)

Covid-19 Türkiye’de görüldükten 3 gün sonra Twitter’da kadınların organize ettiği çay ve altın günlerinin yasaklandığına yönelik aslı olmayan bir haber yayılmaya başlamıştır (https://twitter.com/search?q=alt%C4%B1n%20g%C3%BCn%C3%BC%20corona&src=typed_query). teyit.org çalışanlarından Alican Acanerler’in araştırmasına göre Aile ve Çalışma Bakanlığı’nın 14.03.2020 tarihinde Corona’dan dolayı kadınların çay ve altın günlerini yasaklayan bir genelgenin olmadığı, haberin tamamen uydurma olduğu bildirilmiştir

(<https://teyit.org/altin-ve-cay-gunlerinin-koronavirus-nedeniyle-uc-hafta-yasaklandigi-iddiasi>).

Görsel 17: Covid-19 Sürecinde Uydurma İçerik Yalan Haberleri

(<https://twitter.com/suhedakar/status/1239996363062026243>, Erişim Tarihi:2020)

Görsel 17’de ise Covid-19’un hem vücutta yayılma durumu hem de hastalığın ilerlememesi için yapılacakları içeren bir Tweet verilmiştir: (<https://twitter.com/suhedakar/status/1239996363062026243>). Buna benzer şekilde Corona virüsten korunmak için tüketilmesi gereken besinler Twettir üzerinden çok sayıda kullanıcı tarafından paylaşılmıştır. Sarımsak, soğan, kelle paça çorbası, sirke, tuzlu su gibi gıdaların Corana’yı önlediğine yönelik sayısız paylaşım bulunmak, hatta bun paylaşımlar Bilim Kurulu üyesi olduğunu iddia eden kullanıcılar tarafından yapılmaktadır (<https://teyit.org/videoda-yeni-koronaviruse-karsi-beslenme-tavsiyesi-veren-kisi-bilim-kurulu-baskan-yardimcisi-degil>). WHO; bunların hastalığın tedavisinde yer almadığını vurgular iken benzer açıklamalar hekimler tarafından da yapılmıştır (<https://www.haberturk.com/doc-dr-aytug-altundag-dan-koronavirus-aciklamasi-2614818>; <https://www.who.int>).

Ertan Özyiğit @ErtanOzyigit · 27 Nis

Nobel ödüllü Japon **Prof. Tasuku Honjo**, Corona %100 doğal değil
Yarasalardan da gelmedi. Çin üretti.

Doğal olsaydı, soğukta yayılır, sıcakta ölürdü.

4 yıl Wuhan'da çalıştım laboratuvardaki teknisyenler öldü.

söylediğim şeyin yanlış olduğu kanıtlanırsa, Nobel Ödülümü geri veririm.

411

488

11.9 B

Görsel 18: Covid-19 Sürecinde Uydurma İçerik Yalan Haberleri

(<https://twitter.com/ErtanOzyigit>, Erişim Tarihi: 2020)

Pandemi sürecinde Twitter'da yayılan bir başka yalan haberde ise Nobel ödüllü Prof. Dr. Tasuku Honjo'nun Corona'nın %100 doğal olmadığı, Çin tarafından kasıtlı olarak yapay bir şekilde üretildiği iddia edilmiş, Honjo ise çok kısa bir süre sonra haberin gerçek olmadığını duyurmuştur (<https://newsmeter.in/fact-check-did-japans-nobel-laureate-professor-say-covid-19-is-man-made-virus/>).

Araştırmamızda, Covid-19 sürecinde dolaşıma verilen yalan haberlerin en çok fabrikasyon (uydurma) içerik ile üretildiği gözlemlenmiştir. İletişim Başkanı Fahrettin Altun bu tarz uydurma haberlere itibar edilmemesini, yalan haberin en az Corona virüs kadar tehlikeli olduğunu belirtmiştir (<https://twitter.com/fahrettinaltun>). Vatandaşlara, devletin sosyal medya kanallarını takip etmesi tavsiyesinde bulunmuştur.

4.3.5. Covid-19 Sürecinde Twitter’da Yanlış Bağlantı Şeklinde Üretilen Yalan Haberler

Yanlış bağlantı ile yapılan yalan haberde, kullanılan görseller ve olayın birbirine uyumlu olmadığı; fotoğraf, video ya da metinlerin başka bir habere ait olduğu ya da haberi açıklamakta yetersiz kaldığı bilinmektedir.

Görsel 19: Covid-19 Sürecinde Yanlış Bağlantı Yalan Haberleri

(<https://twitter.com/MaviRapsodi/status/1243461042736451584>, Erişim Tarihi:2020)

Görsel 19’da Türkiye’de, pandemi başlamadan bir gün önce, bir vatandaşta vaka olduğu iddia edilmiştir (<https://twitter.com/MaviRapsodi/status/1243461042736451584>). Pozitif hastanın ise Kayseri ilinde olduğu öne sürülmüştür. Kayseri İl Sağlık Müdürlüğü; Kayseri’de hiçbir vakanın görülmediğini duyurmuş, haberin yalan olduğunu açıklamıştır (<https://www.milliyet.com.tr/gundem/son->

dakika-kayseri-il-saglik-mudurunden-flas-corona-virus-aciklamasi-6163233).

Görsel 20: Covid-19 Sürecinde Yanlış Bağlantı Yalan Haberleri
(<https://twitter.com/notkoncom>, Erişim Tarihi: 2020)

Yukarıda yer alan görsel 20’de Notkoncom isimli bir Twitter kullanıcısı, İngiltere Başbakanı Boris Johnson’un yoğun bakımdan çıktığını iddia eden bir fotoğraf twetlemiştir (<https://twitter.com/notkoncom>). Retuer Gazetecilik Okulu tarafından yapılan incelemede, Johnson’un Covid pozitif olduğu fakat bu görselin Ona ait olmadığı, 94 yaşındaki başka bir hastaya ait olduğu açıklanmıştır (<https://www.reuters.com/article/uk-factcheck-johnson-photograph-idUSKBN22Q2K9>). Haberin kısmen doğru olduğu fakat görselin yanlış kullanıldığı anlaşılmıştır.

4.3.6. Covid-19 Sürecinde Twitter’da Yanlış Bağlam Şeklinde Üretilen Yalan Haberler

Yanlış bağlam ile yapılan yalan haber türü, gerçek bilginin içinde bulunduğu anlamdan koparılarak yeni bir anlamı karşılayacak şekilde kasıtlı olarak yapılmaktadır. Yanlış bağlam ile yapılan yalan haberin kanıtlanması diğer yalan haber türlerine göre zordur çünkü bilgi doğru olarak sunulmuştur.

Zafer Arapkirli
@ZaferArapkirli

BEN MATEMATİK BİLMEM
TIP İNSANI DA DEĞİLİM..

Ama bu tablo size de anormal gelmiyor mu?

Translate Tweet

(toplam vefat/toplam vaka)

5 nisan - $574/27069 = 0.021$

6 nisan - $649/30217 = 0.021$

7 nisan - $725/34109 = 0.021$

8 nisan - $812/38226 = 0.021$

9 nisan - $908/42282 = 0.021$

10 nisan - $1006/47029 = 0.021$

11 nisan - $1101/52167 = 0.021$

12 nisan - $1198/56956 = 0.021$

13 nisan - $1296/61049 = 0.021$

12:19 AM - Apr 14, 2020 - Twitter Web App

Görsel 21: Covid-19 Sürecinde Yanlış Bağlam Yalan Haberleri

(<https://twitter.com/ZaferArapkirli>, Erişim Tarihi: 2020)

Yukarıda yer alan görsel 21’de, bir Twitter kullanıcısı tarafından Nisan ayının ilk günlerinde Covid-19 vakalarında vefat oranlarının sabitlendiği iddia edilmiş (<https://twitter.com/ZaferArapkirli>) fakat teyit.org çalışanlarından Beşire Korkmaz’ın incelemesi sonucunda bu oranların

vefat oranlarını değil, hastalığın şiddetini yansıttığı anlaşılmıştır (<https://teyit.org/turkiyede-yeni-koronavirusun-vaka-olum-oraninin-sabitlendi-iddiasi>). Tarafımızca yapılan incelemede de bu oranların Sağlık Bakanlığının istatistikleri ile de uyuşmadığı görülmüştür (<https://covid19.saglik.gov.tr/TR-68443/covid-19-durum-raporu.html>). Aşağıda yer alan görsel 22’de Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Uzm. Doç. Dr. Ömer Coşkun tarafından atılan bir twette, ABD hastalık Kontrol Merkezi’nin salgın ile ilgili gerçekleri yeniden yayınladığını iddia edilmiştir (<https://twitter.com/coskunomer23>).

Görsel 22: Covid-19 Sürecinde Yanlış Bağlantı Yalan Haberleri
(<https://twitter.com/coskunomer23>, Erişim Tarihi: 2020)

teyit.org çalışanlarından Ezgi Toprak’ın araştırmasına göre bu bilgiler 6.05.2020 tarihinde İmmünoloji Uzmanı Erin Bromage tarafından bir blogda yazılmış, metnin son güncellemesi ise 16 Haziran 2020’de

yayınlanmıştır (https://teyit.org/cdc-yeni-koronavirusun-bulasma-yollariyla-ilgili-guncelleme-metni-yayinlamadi).

4.3.7.Covid-19 Sürecinde Twitter’da Manipüle Şeklinde Üretilen Yalan Haberler

Manipülasyon türündeki yalan haberde, gerçek bir görselin ya da bilginin kasıtlı olarak kullanılması ise karşı tarafa zarar vermek amaçlanmaktadır. Bu tür haberler daha çok siyasi kutuplar arasında ya da bu kutupların destekleyicileri tarafından yapılmaktadır.

Görsel 23: Covid-19 Sürecinde Manipülasyon Yalan Haberleri

Görsel 23: Covid-19 Sürecinde Manipülasyon Yalan Haberleri
(https://twitter.com/44Tmr, Erişim Tarihi: 2020)

Görsel 23’te Barış isimli Twitter kullanıcısı tarafından, özel araçlarında maske ve dezenfektan bulundurmayan sürücülere 3 bin TL ceza kesileceği iddia edilmiştir (https://twitter.com/44Tmr).İçişleri

Bakanlığının böyle bir genelgesi olmadığı İçişleri Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü'nün de resmi bir genelge yayınlamadığı ortaya çıkarılmıştır (<https://teyit.org/ozel-araclarinda-dezenfektan-ve-maske-olmayanlara-3-bin-lira-ceza-kesilecegi-iddiasi>).

Görsel 24: Covid-19 Sürecinde Manipülasyon Yalan Haberleri

(https://twitter.com/_LeylaRTE_, Erişim Tarihi: 09.10.2020)

Covid-19 sürecinde herkese ücretsiz olarak maske dağıtılmasının ardından, Türkiye’de 65 yaş üstü bir vatandaşa ait olduğu iddia edilen bu görselin bir manüpülasyon haberi olduğu (https://twitter.com/_LeylaRTE_), orijinal paylaşımından fotoğrafın montajlandığı teyit.org tarafından doğrulanmıştır (<https://teyit.org/fotografta-tayyip-bize-maske-degil-uccretsiz-sarap-dagit-yazdigi-iddiasi>). Görsel 4 Nisan

2020 tarihinde Kelly Muller kişisel Twitter hesabında yer aldığı anlaşılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada, Twitter’da Covid-19 ile ilgili yapılan yalan haberlerin, Wardle’anın (2017) sınıflandırmasında yer alan bütün içerik türlerinde; üretildiği, paylaşıldığı ve tüketildiği saptanmıştır. Araştırmada, hiciv/parodi şeklinde üretilen yalan haberlerin zarar verme amacıyla olmadığı, daha çok eğlenmek ve haberin asılsız olarak yapıldığını vurgulamak üzere kurgulandığı görülmüştür. Trump’un çamaşır suyu tavsiyesi ile, bir Twitter’ın kullanıcısının “muska Corona’dan korur” iddiaları, bu gibi bilimsel dayanağı olmayan söylemlerin gerçek olmadığına vurgu yapmak üzere tasarlanmıştır. Her ne kadar bunlar mizah amaçlı olarak tweetlense de Sözcü ve Cumhuriyet gibi gazeteler bunları doğrulamadan vermiştir. Buradan hareketle, çalışmanın araştırmacıları mizah içerikli de olsa bu haber türüne de inan kullanıcıların olabileceğini ve insan sağlığını konu edinen hiciv/parodi içerikli yalan haberlerin üretiminde kişilerin, daha dikkatli olmasını önermektedir.

Araştırmanın bir başka bulgusunda, yanıltıcı içerik ile yapılan yalan haberlerde olayların bütün gerçekliği ile verilmediği, Twitter kullanıcılarına zarar vermek amacı ile yapıldığı saptanmıştır. Twitter’da yayılan ve Fransızların çok uzun zamandır Corona virüsten haberdar olduğunu iddia eden Asterix romanı buna örnek olarak verilmiştir. teyit.org’un yaptığı detaylı araştırma sonucunda yanıltıcı

içerik şekilde üretilen bu yalan haber ile Fransızlar, bilimsel gerçekleri saklamak ile suçlanmıştır. Bu tarz içeriğin üreten kişilerin belirli bir ideoloji taşıdığını söylemek olası görünmektedir çünkü görsel ya da metin doğru olsa da yorumlanması farklı açılardan belirli çerçevelerden yapılmaktadır. Yine Nihat Hatipoğlu'nun yoğun bakımdan çıkamadığı paylaşımı da verdiği bilgi açısından eksik bulunmaktadır. Hatipoğlu Covid pozitif olmuş fakat ne yoğun bakımda kalmış ne de vefat etmiştir. Süreçte yanıltıcı içerik ile üretilen yalan haberler, kullanıcılar arasında kaosa neden olmuş ve panik havası oluşturmuştur.

Araştırmada Corona sürecinde, taklitçi içerik ile üretilen yalan haberde de benzer şekilde insanların tedirgin olmaları, telaşa düşmelerinin amaçlandığı saptanmıştır. Taklitçi içerik, yanıltıcı içerik ile oluşturulan habere göre daha göre daha güvenilir görülmektedir çünkü genelde bir kurum ya da kuruluşun evrakları, görselleri ya da aynı isimler ile sahte sosyal medya hesapları açılmakta ve kullanılmaktadır. Covid-19 sürecinde Twitter'da İçişleri ya da Aile Bakanlığı'nın evrakları taklit edilerek çeşitli haberler üretilmiştir. Bu haberlerde genel olarak kullanıcılara zarar vermenin amaçlandığı söylenebilmektedir. Taklitçi içerik ile yapılan yalan haberler, süreç boyunca devlet yetkilileri tarafından tespit edilmiş ve Twitter üzerinden duyurulmuştur. Son incelemelerimizde ise bu tarz haberin ağlarda yer almadığı, sadece paylaşımlarda yer alan evrakların üzerinde “sahte haber” ibaresinin yazdığı görülmüştür. Ayrıca tarafımızca yapılan araştırmada da Bilim Kurulu üyelerine yönelik de

sahte Twetter hesaplarının açıldığı, bu hesaplarda üyelere ait görsellerin kullanıldığı ve haber paylaşımlarının yapıldığı saptanmıştır.

Covid-19 sürecinde Aydın'ın (2017) da belirttiği üzere en fazla yalan haber uydurma şeklinde yapılmıştır. Corona virüsü yok ettiği ya da hastalıktan koruduğu iddia edilen besin haberleri sıklıkla paylaşılmıştır. Bilim kurulu üyeleri, Sağlık Bakanlığı ve süreçte yer alan sağlık çalışanları Corona'dan koruyan bir besinin olmadığını açıklamıştır. Uydurma tipinde üretilen yalan haberin üretim, dağıtım ve tüketiminin bu gibi olağanüstü olaylarda daha kolay olduğu bir kez daha saptanmıştır. Corona virüs gibi ilk kez görülen bir hastalıkta, kesin bir tedavi yönteminin de henüz olmaması uydurma yalan haberlerinin dolaşımına daha fazla imkân sunmuştur.

Araştırmada yalan haber üretmenin bir şekli olan yanlış/hatalı bağlantı ile ilgili de tweetlerin atıldığı saptanmıştır. Yanlış bağlantı ile yapılan yalan haberde genellikle paylaşılan görsel, haberin içeriğini desteklememektedir. Bu tarz yalan haberler özellikle olaya uygun görsel olmadığında ortaya çıkmaktadır. Covid-19 daha Türkiye'ye gelmeden önce Kayseri ilinde olduğu iddia edilmiştir. Bu iddia ise küresel Corona virüs haritasına dayandırılarak yapılmıştır. Görselde, Türkiye sınırları dahi yer almamış ama koordinat hesaplaması sonucunda Kayseri'de de Covid pozitif olduğu öne sürülmüştür. Twetter'da insanlar çoğu zaman haber metinlerini okumak yerine, görsellere bakmayı tercih etmektedir. Araştırmacılara göre yanlış bağlantı ile yapılan haberlerde kullanıcılar gördüğü görsele

inanabilmektedir. Bu açıdan araştırmacılar haberin içeriğinin de okunmasını tavsiye etmektedir. Başka bir bulgu da ise İngiltere Başbakanı Johson'un yoğun bakımdan çıktığı ana ait olduğu iddia edilen görselin 92 yaşında bir başka hastaya olduğu anlaşılmış ve benzer şekilde görsel yanlış bağlantı ile sunularak yalan haber üretilmiştir.

Araştırmada diğer bir yalan haber oluşturma şekli olan yanlış bağlamın da yine kasıtlı olarak sunulduğu ortaya çıkmıştır. Yanlış bağlamda kullanılan görseller doğru olsa da metin, haberi üreten kişi tarafından yeni bir anlamı karşılayacak şekilde sunulmaktadır. Bu tarz içerik ile oluşturulan yalan haberlerin doğruluğunu kesinleştirmek diğerlerine göre daha güçtür çünkü içerikte sunulan bilgi gerçektir. Anlam, yeni bir kavramı karşılamak üzere kullanıcı tarafından belirli bir ideolojide yeniden oluşturulmuştur. Covid-19 sürecinde Twitter'da vefat oranlarının sabit kaldığı verilmiş ve oranların doğru olduğu tespit edilmiştir. Oranlar doğru olsa da bunun vefat yüzdeleri değil, hastalığın şiddetine ait olduğu teyit.org (2020) tarafından bildirilmiştir. Yine başka bir yanlış bağlam haberinde ise ABD Hastalık Kontrol Merkezi'nin salgına ait yeni bilgileri sunduğu iddia edilmiş fakat teyit.org (2020) tarafından kuruma ait bir güncelleme bulunamamıştır. Haber kısmen doğrudur fakat bağlam, doğruluğu karşılayamamaktadır.

Araştırmada manipölasyon şeklinde yapılan yalan haberlerin belirli bir ideoloji karşılayacak şekilde oluşturulduğu saptanmıştır. Manipölasyon şeklinde üretilen yalan haberlerin süreç boyunca

sıklıkla Twitter’da yer aldığı araştırmacılar tarafından gözlemlenmiştir. Özel araçlarında el dezenfektanı ve maske bulundurmayan sürücülere ceza kesileceği ya da alkol kullanan kişilerin devletten maske yerine alkol talep etmelerine yönelik manipölasyon şeklinde üretilen yalan haberlerin, karşı tarafa zarar vermek ve insanları olumsuz yönde etkilemek için yapıldığı saptanmıştır. Bu içerikte oluşturulan yalan haberlerin paylaşımının da çok kısa sürelerde, çok fazla kullanıcılara dağıldığı dikkat çekmiştir. Covid-19 sürecinde Twitter’da üretilen yalan haberlerin; teyit.org, Sağlık, Aile ve Çalışma, İletişim Bakanlığı ile Emniyet Müdürlüğü tarafından doğruluğunun araştırıldığı saptanmıştır. Kullanıcı sayısının milyonları bulması paylaşımların denetimini zorlaştırırsa da gündem olan yalan haberler inceleme altına alınmış, Twitter’dan kaldırılarak, yayanlara işlem yapılmıştır.

Sosyal medyanın haber kaynağı olarak tercih edilmesinde etkili olan hız, maliyet düşüklüğü, kullanım kolaylığı gibi faktörler Covid-19 sürecinde yalan haberin her zamankinden daha fazla popüler olmasını sağlamıştır. Süreçte haberin tüm aşamaları sosyal medya ağlarının fiziki özelliklerinden güç almıştır. Buradan hareketle araştırmacılar devlet yetkililerinin sosyal medya ağlarının kullanımına yönelik kontrollerini daha sıklaştırmasını tavsiye etmektedir. Son olarak ise teyit.org gibi doğrulama sitelerinin çoğalmasının da yalan haberlerin kontrolünü sağlamaya katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Allcott, H. & Matthew G. (2017). Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic perspectives*, 31(2), 211-236.
- Atan, S. ve Öztürkci, Y. (2019). Haberler ve gerçeklik ilişkisi: bir kamu kurumu hakkındaki haberler üzerine inceleme. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(18), 359-371.
- Aydın, A. F. (2020). Post-Truth dönemde sosyal medyada dezenformasyon: Covid-19 (yeni Koronavirüs) pandemi süreci. *Asya Akademik Sosyal Araştırmalar*, 4(12), 76-90.
- Aydoğdu Karaaslan, İlknur. (2018). Online gazeteciliğe geçişte değişen haber tüketim pratikleri: yetişkinler üzerine bir araştırma. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 30, 241-259
- Bal, Enes. (2007). Televizyon haberciliğinde magazinleşme olgusu: TRT, NTV ve Show TV Örneği, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya*.
- Bayhan, V. (2014). Yeni toplumsal hareketler ve Gezi Parkı direnişi. *Birey ve Toplum Dergisi*, 4(7), 23-57.
- Bıçakçı, B. (2019). Post-Truth çağında halkla ilişkiler'in "hakikat yöneticiliği" rolü: gıda ve beslenme alanındaki yalan. *Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli İletişim Dergisi*, 27(4), 62-78.
- Çilek, E. (2019). Geleneksel ve yeni medyanın haber değeri kriterleri bağlamında karşılaştırmalı analizi: "Hürriyet Gazetesi ve Ensonhaber.Com örnekleme. *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara*.
- Çetin, N. S. (2019). Gazeteciliğin dönüşümü ve yeni kavramlar. 1. Uluslararası İletişim ve Yönetim Bilimleri Kongresi, 26-28 Eylül 2019, 869-879.
- Derindağ, M. (2020). Türkiye'de sosyal medya ve internet gazeteciliğinin televizyon haberciliğine etkileri, *İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul*.
- Devran, Y. ve Özcan, Ö. M. (2019). Habercilikte hegemonya mücadelesi: yurttaş gazeteciliği: fırsat mı tehdit mi?. *Global Media Journal TR Edition*, 7(14), 150-173.

- Duman, M. (2019). Geleneksellik-gerçeklik ilişkisi bağlamında bilginin niteliği ve folklorda yalan haber – I. Folklor/Edebiyat, 24(100), 2019/4, 971-984.
- Duman, Kenan (2019). Haber kaynağı olarak sosyal ağların kullanımı: Türk internet haber siteleri üzerine bir analiz. e-GİFDER, 7, Uluslararası Türk Dünyası Basın Sempozyumu Özel Sayısı, 1637-1654
- Durmuş, K. S. (2020). Sosyal medya kaynaklı olayların geleneksel haber mecralarında kullanımı. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi, (11), 218-236.
- Erbaysal Filibeli, Tirşe (2018). Kullanıcı türevli içerik ve yurttaş medyası: haberin dönüşümü, sınırlar ve olanaklar. Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dergisi, 30, 453-468.
- Fletcher, R. & Ark. (2020). Reuters Institute Digital News Report 2020, <http://www.digitalnewsreport.org/>, Erişim Tarihi: 15.09.2020
- Genel, G. M. (2014). Haber anlatı yapısının oluşturulma sürecinde kadın söylemi: Avrupa'daki Türk basını örneği, Global Media Journal: TR Edition, 5(9), 148-179.
- Hayta, A. B. (2013). A study on the of effects of social media on young consumers' buying behaviors, European Journal of Research on Education, Special Issue: Human Resource Management, 65-74.
- Herman, E. & Chomsky, N., (2012), Rızanın İmaları: Kitle Medyasının Ekonomi Politikası, Çev: Ender Abadoğlu, İstanbul, BGST Yayınları.
- Kalender A. B. (2019). İnternet haberciliğinde clickbait savaşları: bir okuyucu tepkisi olarak limon haber örneği. Dördüncü Kuvvet, 2(2), 1-21.
- Kazaz, M. ve Bayar, S. (2019). Haber tartışma programlarının bir türü olarak haber mahkemeleri programlarının analizi: ATV, TV8, Star TV Örneği. Selçuk İletişim, 12(1), 186-198.
- Kemp, S. (2020). Dijital in 2020. We Are social. <https://wearesocial.com/digital-2020>.
- Kılıç, N. (2019). Geleneksel medya ile yeni medyanın karşılaştırılması: kuramsal bir analiz çalışması. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(36), 227-239

- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(15), 170-189
- Kıyan, Z, Törenli, N. (2018). The role of social media in journalism: an examination on Turkish news organizations. Gaziantep University Journal Of Social Sciences, 17(1), 32-52.
- Kurt M. E. (2020). Covid-19 (Corona-Virus-Diseas) ile kişisel koruyucu önlemleri yeniden düşünmek, J Biotechnol And Strategic Health Res, 4(2), 72-77.
- Kocabay Şener, Nihal. (2018) Doğruluk kontrol merkezi” ve “yalan haber” kavramlarına ilişkin içeriklerin medyada yansımalarının araştırılması. Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dergisi, (30), 355-373
- Korkmaz, A. (2011). İnternet gazeteciliğinin kamuoyu oluşumuna etkisi. Erciyes İletişim Dergisi, 1(2), 6-19.
- Kuyucu, M. (2014). Çevresel haber ortamı olarak Twitter ve Twitter gazeteciliği. Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 2(3), 159-189.
- Kurt H. (2014). Gazetecilik pratiği ve sosyal medya. Journalism Practice and Social Media, 13(4), 821-835
- Kutlu R. (2020). Yeni Koronavirüs pandemisi ile ilgili öğrendiklerimiz, tanı ve tedavisindeki güncel yaklaşımlar ve Türkiye’deki durum. TJFMPC, 14(2), 329-344.
- Lietsala, K. Sirkkunen, E. (2008). Social media. Findlan: Tampere University Press.
- Özçağlayan, M. (2014). Türkiye’de televizyon yayıncılığının gelişimi. Selçuk İletişim, 1(2), 41-52.
- Özgen, M. (2012). İnternet ve Türkiye’de internet gazeteciliği. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 57-64.
- Mould, T. (2018). Introduction to the special issue on fake news: definitions and approaches. The Journal of American Folklore, 131(522). 371-378
- Pınarbaşı, T. E. & Astam, F. K. (2020). Haberin dönüşümü: sosyal medya gazeteciliği pratikleri. İNİF e-Dergi, 5(1), 70-87.
- Samur, S. (2020). Covid-19 pandemi sürecinde Ankara’daki devlet üniversitelerinin Instagram kullanımları üzerine nicel bir araştırma. ASEAD, 7(6), 436-457.

- Sarıoğlu, E. (2020). Yalan Haber, “Post-Truth” kavramı ve medya üçlemesi: geçmişten günümüze gündem belirleyen örnekler. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9(1), 377-397.
- Sine, R. ve Sarı, G. (2018). Profesyonel gazetecilerin gözünden sosyal medya ve habercilik ilişkisi. Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dergisi, (30), 364-384.
- Şahin, M. (2020). Korona virüsü hastalığının tedavisinde fiziksel bir yöntem. Takvim-i Vekayi, 8(2), 116- 119.
- Şeker, M. (2013). Özel televizyonlarda haberin seçimi ve yapılandırılması (NTV, ATV ve Show TV örneği). Selçuk İletişim, 3(2) , 68-80 .
- Yağlı, Soner (Şubat 2007). Haber ve ideoloji ilişkisi: haber metinlerinde gerçekliğin sunumu. Yeni Düşünceler, 2, 355-366.
- Yalın B ve Ak, S. (2019). Siyasal iletişim kampanyalarında televizyonun kullanımı: 2018 yılı başkanlık seçiminde televizyonda yayınlanan reklamların incelenmesi, TRT Akademi, 4(7), 62- 85.
- Yeniçıktı, Nagihan Tufan (2014). İletişimsel eylem ve Facebook: Gezi Parkı olaylarında sosyal medyanın gücü, Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dergisi, 8(2), 263-284.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <https://wearesocial.com/> Erişim tarihi: 08.09.2020.
- <https://datareportal.com/reports/digital-2020-turkey>, Erişim tarihi: 10.09.2020.
- <https://www.sozcu.com.tr/2017/dunya/gocmenlere-kapilarini-acan-manastirda-9-rahibe-hamile-kaldi-1655680/>, Erişim tarihi: 24.09.2020.
- <https://teyit.org/sozluk-yanlis-bilginin-en-yaygin-7-turu>, Erişim tarihi: 24.09.2020.
- <https://covid19.saglik.gov.tr>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://www.gouvernement.fr/info-coronavirus>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://www.ensonhaber.com/ic-haber/muglada-yan-korona-paylasimi-yapan-11-kisiye-ceza>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://www.bbc.com/news/technology-52632909>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://twitter.com/yoyoel/status/1259923758522855426>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://twitter.com/business/status/1253637087645097984>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/19/twitter-to-remove-harmful-fake-news-about-coronavirus>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/immunizing-the-public-against-misinformation>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://whdh.com/news/health-officials-man-drunk-toxic-cleaning-product-after-trumps-comments-on-disinfectants>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52407177>, Erişim tarihi: 25.09.2020.
- https://twitter.com/search?q=%20trump%20bleach&src=typed_query, Erişim tarihi: 26.09.2020.
- <https://teyit.org/koronavirusten-korunma-muskasi-gorseli-parodi>, Erişim tarihi: 26.09.2020.
- <https://www.sabah.com.tr/video/haber/son-dakika-whatsapp-twitter-facebooktan-gelen-o-tip-mesajlara-4-yil-hapis-cezasi-video>, Erişim tarihi: 26.09.2020.
- <http://egazete.anadolu.edu.tr/kampus/39634/koronavirus-hakkinda-sosyal-medyada-paylasilan-asilsiz-goruntulere-dikkat>, Erişim tarihi: 26.09.2020.

<https://whdh.com/news/dont-inject-disinfectants-lysol-warns-as-trump-raises-idea>,
Erişim tarihi: 26.09.2020.

<https://twitter.com/i/events/1243513072792113152>, Erişim tarihi: 26.09.2020.

<https://twitter.com/anadoluajansi>, Erişim tarihi: 26.09.2020.

<https://twitter.com/nihatipoglu/status/1298237576848052224>,
Erişim tarihi: 13.10.2020.

<https://twitter.com/jsawpacman/status/1309606464231800832>,
Erişim tarihi: 26.09.2020.

https://twitter.com/search?q=sahte%20evrak%20corona&src=typed_query,
Erişim tarihi: 13.10.2020.

[https://twitter.com/search?q=2%20executed%20in%20North%20Korea&src=typed_](https://twitter.com/search?q=2%20executed%20in%20North%20Korea&src=typed_query)
[query](https://twitter.com/search?q=2%20executed%20in%20North%20Korea&src=typed_query), Erişim tarihi: 13.10.2020.

[https://twitter.com/TC_icisleri?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7C](https://twitter.com/TC_icisleri?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7Ctwgr%5Eauthor)
[wgr%5Eauthor](https://twitter.com/TC_icisleri?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7Ctwgr%5Eauthor), Erişim tarihi: 13.10.2020.

<https://twitter.com/icesur>, Erişim tarihi: 13.10.2020.

https://twitter.com/_LeylaRTE_, Erişim tarihi: 14.09.2020.

[https://teyit.org/ozel-araclarinda-dezenfektan-ve-maske-olmayanlara-3-bin-lira-ceza-](https://teyit.org/ozel-araclarinda-dezenfektan-ve-maske-olmayanlara-3-bin-lira-ceza-kesilecegi-iddiasi)
[kesilecegi-iddiasi](https://teyit.org/ozel-araclarinda-dezenfektan-ve-maske-olmayanlara-3-bin-lira-ceza-kesilecegi-iddiasi), Erişim tarihi: 14.09.2020.

<https://twitter.com/44Tmr>, Erişim tarihi: 14.09.2020.

[https://teyit.org/cdc-yeni-koronavirusun-bulasma-yollariyla-ilgili-guncelleme-metni-](https://teyit.org/cdc-yeni-koronavirusun-bulasma-yollariyla-ilgili-guncelleme-metni-yayinlamadi)
[yayinlamadi](https://teyit.org/cdc-yeni-koronavirusun-bulasma-yollariyla-ilgili-guncelleme-metni-yayinlamadi), Erişim tarihi: 14.09.2020.

<https://covid19.saglik.gov.tr/TR-68443/covid-19-durum-raporu.html>, Erişim tarihi:
14.09.2020.

<https://twitter.com/ZaferArapkirli>, Erişim tarihi: 14.09.2020.

[https://www.reuters.com/article/uk-factcheck-johnson-photograph-](https://www.reuters.com/article/uk-factcheck-johnson-photograph-idUSKBN22Q2K9)
[idUSKBN22Q2K9](https://www.reuters.com/article/uk-factcheck-johnson-photograph-idUSKBN22Q2K9), Erişim tarihi: 14.09.2020.

<https://twitter.com/ErtanOzyigit>, Erişim tarihi: 14.09.2020.

<https://twitter.com/suhedakar/status/1239996363062026243>,
Erişim Tarihi: 14.10.2020.

[https://newsmeter.in/fact-check-did-japans-nobel-laureate-professor-say-covid-19-](https://newsmeter.in/fact-check-did-japans-nobel-laureate-professor-say-covid-19-is-man-made-virus/)
[is-man-made-virus/](https://newsmeter.in/fact-check-did-japans-nobel-laureate-professor-say-covid-19-is-man-made-virus/), Erişim tarihi: 14.10.2020.

<https://twitter.com/notkoncom>, Erişim tarihi: 15.10.2020.

<https://twitter.com/fahrettinaltun>, Erişim tarihi: 15.10.2020.

<https://www.haberturk.com/doc-dr-aytug-altundag-dan-koronavirus-aciklamasi-2614818>; <https://www.who.int>, Erişim tarihi: 15.10.2020.

<https://twitter.com/MaviRapsodi/status/1243461042736451584>,
Erişim tarihi: 24.09.2020.

<https://twitter.com/@cumhuriyetgzt>, Erişim tarihi: 15.10.2020.

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/son-dakika-kayseri-il-saglik-mudurunden-flas-corona-virus-aciklamasi-6163233>, Erişim tarihi: 15.10.2020.

<https://teyit.org/yozgatta-bir-vatandasin-koronavirusten-korunmak-icin-arapsabunu-yedigi-iddiasi>, Erişim tarihi: 14.10. 2020.

<https://eski.teyit.org/kuzey-korede-koronaviruse-kapan-iki-kisinin-idam-edildigi-iddiasi/>, Erişim tarihi: 14.09.2020.

<https://twitter.com/yasin67928458>, Erişim tarihi: 15.10.2020.

https://twitter.com/search?q=alt%C4%B1n%20g%C3%BCn%C3%BC%20corona&src=typed_query, Erişim tarihi: 15.10.2020.

https://twitter.com/search?q=2%20executed%20in%20North%20Korea&src=typed_query, Erişim tarihi: 15.10.2020.

<https://twitter.com/politicturk/status/1238142850635874306>,
Erişim tarihi: 15.10.2020.

BÖLÜM 7
SAĞLIK POLİTİKALARININ COVID-19 İLE MÜCADELE
ÜZERİNE ETKİSİ:
BİR KAMU POLİTİKASI ANALİZİ
Dr. Öğr. Üyesi Haydar ALBAYRAK¹

¹ Malatya Turgut Özal Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi,
Uluslararası İşletme Yönetimi Bölümü, Malatya, Türkiye, e-mail:
haydar.albayrak@ozal.edu.tr ORCID ID: 0000 0002 8041 4339

GİRİŞ

Neo-liberalizm, devletin fonksiyonlarını üç alanla sınırlandırmaktadır. Adalet, İç Güvenlik ve Dış Güvenliktir. Bunlar dışında devletin hiçbir görevinin sorumluluğunun olmadığı savunulmaktadır. Hatta son dönemlerde iç güvenlikte özel güvenlik firmalarının görev üstelenmesi, dış operasyonlarda özel güvenlik şirketlerinden hizmet alınması, adli vakalarda uzlaşma ve arabuluculuk yollarının açılmasıyla bir adım daha öteye gidilerek devletin asli görevlerinden sayılan iç güvenlik, dış güvenlik ve adalet hizmetlerinde de özelleştirmeye gidildiği ileri sürülmektedir. Bu tezi savunanlara göre yapılan bu düzenlemelerle devlet Neo-liberal görüşün öngördüğünden çok daha minimal hale getirilmekte ve bu durumun çok sayıda sakıncası bulunmaktadır. Daha önce çok fazla taraftarı olmayan bu görüşler, son dönem yaşanan olaylara bağlı olarak gittikçe daha çok taraftar kazanmaya başlamıştır. Neo-liberal görüşün devlet faaliyetlerinin dışına taşıdığı sağlık hizmetleri ve gıda güvenliği gibi pek çok konunun devlet tarafından veya devletin kontrolü ve denetimi altında yapılmasının gerekliliği artık çok sık olarak gündeme getirilmektedir. Özellikle COVID-19 gibi salgın hastalıklarla mücadelede devlet desteği olmadan başarılı olunamayacağı açıktır. Hatta salgın hastalıklarla mücadelenin en iyi şekilde devletin kontrolü ve denetimi altındaki sağlık kurumları eliyle yapılabileceği dahi söylenebilir. Nitekim sağlık sistemlerinde özel sektörün ağırlıklı olduğu birçok ülke hastalıkla mücadelede zafiyet göstermektedir. Çünkü ücret karşılığı verilen sağlık hizmetlerine herkesin yeterince ulaşması mümkün olmayabilmektedir. Bu durum COVID-19 benzeri

salgın hastalıklarla mücadelede devletin müdahalesini zorunlu hale getirmiştir.

COVID-19 salgını, zengin-fakir, yönetici-halk, patron-işçi ayırımı yapmadan herkesi tehdit etmektedir. Hiç kimse büyük surların, korunaklı evlerin ya da bir başkasının arkasına saklanarak bu hastalıktan korunamamaktadır. Çok sayıda devlet yöneticisinin hatta kraliyet ailelerinden kişilerin bu hastalığa yakalanması, hastalıklardan korunmanın da insan güvenliğinin önemli bir parçası olduğu konusunda çoğunluğu ikna etmiş görünmektedir. Geline bu noktada devletlerin, vatandaşlarını sadece dış ülkelerinin ya da suçluların saldırılarından değil, virüs ve bakterilerin de saldırılarından koruması gerektiği hemen herkesçe kabul edilir hale gelmiştir. Yaşanan bu gelişmelerin devletlerin sorumluluk alanını daha da genişleteceğini, son dönemlerde oldukça zayıflayan sosyal devlet anlayışının daha güçlü ve kapsayıcı olarak yeniden gündeme geleceğini beklemek muhtemelen hayal olmayacaktır. Çünkü toplu ve organize olarak mücadele edilmezse herkese ulaşılabilecek ve herkesi öldürebilecek sinsi ve gözle görülmez bir düşmanla karşı karşıyayız. COVID-19, sadece sıradan insanları değil, fildişi kulelerde yaşayan insanları da hastalandırmakta, hatta ölümüne neden olmakta ve aynı zamanda dünya ekonomisini de olumsuz etkilemektedir. Bu durum, özellikle Neo-liberal fikirleri savunan zengin ve yönetici kesim gibi minimal devletin ateşli savunucularının direncini ciddi bir biçimde kırmış ve sosyal devlet anlayışını tekrar gündeme getirmiş görünmektedir.

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışma konumuzla ilgili kavramlara yer verdiğimiz bu bölümde, kamu politikası, sağlık politikası ve sağlık hakkı kavramları üzerinde durulmaktadır.

1.1. Kamu Politikası

Politika, belirli bir grup politik aktörün çeşitli konulara yönelik amaçlar ile bu amaçların gerçekleştirilmesinde kullanılacak araçların belirlenmesine yönelik vermiş oldukları kararlardır. Politika kavramı, Türk Dil Kurumunun güncel Türkçe sözlüğünde “devletin etkinliklerini amaç, yöntem ve içerik olarak düzenleme ve gerçekleştirme esaslarının bütünü, siyaset, siyasa” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2021). Örgütlenmiş her topluluk gibi devlet de amaçları doğrultusunda faaliyette bulunmak ve kamu hizmetlerinin yürütülmesini sağlamak amacıyla politika oluşturmaktadır. Devlet tarafından oluşturulan politikaları, devlet-dışı örgütlerin politikalarından ayırt edebilmek için kamu politikası terimi kullanılmaktadır (Biçer ve Yılmaz, 2009: 51).

Oldukça geniş bir yelpazeyi kapsayan kamu politikasıyla ilgili çok sayıda tanım bulunmaktadır. Örneğin Şaylan (2008: 12) kamu politikasını, “devlet otoritesinin somutlaşmış hali” olarak tanımlarken; Çevik ve Demirci (2018: 9-13), “hükümetler ve kamu kuruluşları tarafından geliştirilen ve aniden olmayıp belli bir süreç içinde gerçekleştirilen hareketler serisinden oluşan faaliyetler” olarak tanımlamaktadır. Kamu politikası, sadece hükümet ve kamu

kuruluşlarının yaptıklarını değil, aynı zamanda yapmamayı seçtikleri her türlü işlem ve faaliyeti de kapsamaktadır. Burada unutulmaması gereken, hükümet ya da kamu kuruluşları tarafından yapılan ya da yapılmayan iş/işlemin, kamu adına olması, vatandaşları etkilemesi ve kamu yararını hedeflemesidir (Kaptı, 2013: 18). Bu nedenle bir hükümetin belirli bir sağlık sorunu hakkında önemli bir şey yapmama kararı da aslında bir kamu politikasıdır. Mesela, İngiltere’de COVID-19 salgınının başlangıcında sürü bağışıklığı sağlanması için salgınla mücadele için herhangi bir şey yapılmaması da bir kamu politikası örneğidir. Bütün bu tanımlardan kamu politikasının belirgin üç özelliği olduğu anlaşılmaktadır: Birincisi, kamu politikasının devlet ya da devlet otoritesini kullananlar tarafından geliştirileceği; ikincisi, istikrarlı ve uzun vadeli olacağı; üçüncü ve son olaraksa, kamu yararını amaç edinmesi gerektiğidir (Albayrak, 2019: 212-213).

Politika geliştirme sürecinin başlangıcından itibaren iyi tanımlanan ve geniş çapta kabul gören bir sorunu ele alan kamu politikalarının başarılı olma olasılıkları daha yüksektir. Çünkü önerilen politika, makul bir süre boyunca dikkatle geliştirilmiş, tartışılmış ve rafine edilmiştir. Ancak politikaların uzun süreli olarak geniş bir paydaş desteğine sahip olması çok nadir karşılaşılan bir durumdur. Bu nedenle paydaş desteği azalan politikalardan bir süre sonra vazgeçilmektedir. Dolayısıyla uygulanan bir politikanın zaman içinde varlığını devam ettirebilmesi, paydaş desteğinin korunması ve politikanın başarısı açısından ciddi bir ölçüt olarak kabul edilir. Politikalar teoride ne kadar başarılı görülürse görülsün, esas başarısını uygulama elde sonuçlar üzerinden göstermesi gerekir. Avustralya'nın

yakın geçmişinde bazı büyük hükümet politikası girişimlerinin neden başarısız olduğuna dair bir raporda Peter Shergold'un, "bir politika sadece uygulanma şekli kadar iyidir" tespiti teorik altyapısı ne kadar iyi olursa olsun pratikte bir sonuç alınamayan politikaların başarısız olarak nitelendirileceklerini belirtmesi açısından oldukça önemlidir (2015: 4; aktaran Luetjens et al., 2019: 19). Kamu politikalarıyla ilgili diğer önemli bir tespit ise, bir kamu politikasının geliştirilmesi ve uygulanması sürecinde görev alan herkesin çeşitli tecrübeler kazandığı gerçeğidir. Bu tecrübeler, sonraki dönemlerde hazırlanacak ve uygulanacak politikalardan daha iyi sonuçlar elde edilmesi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Yakın zamana kadar, sadece başarısız uygulamalara odaklanma ve onlardan ders çıkarma eğilimi ağırlıktaydı, ancak unutulmaması gereken, ders çıkarma anlamında, başarılı uygulamalar da en az başarısız uygulamalar kadar önemlidir (Luetjens et al., 2019: 199). Çünkü başarısızlığa neden olan hataların ve eksikliklerin tespiti kadar başarıya neden olan iyi uygulamaların da tespiti, daha sonraki politikalar için önemli bir veri kaynağı teşkil edecek ve politikaların başarı düzeyini artıracaktır.

1.2. Sağlık Politikası

Sağlık politikası, "*sağlıklı bir toplum için çizilen yol*" anlamına gelmektedir (Kahveci ve Tokaç, 2010). Oldukça geniş bir çerçeve çizen bu tanıma göre sağlık politikaları, sağlık sisteminin kurumlarını, hizmetlerini ve finansmanını etkileyen tüm eylem ve kararları içermektedir. Sağlık politikalarının tek amacı, "her hastaya tedavi olanağı sağlamak" değildir. Çünkü sağlam kişilerin hastalık ve

kazalardan korunması da en az hastaları tedavi etmek kadar önemlidir. Bu nedenle sağlık politikalarının amacını çok daha geniş olarak saptamak gerekir. Bütün kamu politikalarında olduğu gibi sağlık politikalarının da hazırlanmasında, uygulanmasında ve denetletmesinde devletlere büyük görev düşmektedir. Çünkü sağlık sektörünün hassas yapısından dolayı, devletlerin dahlinin olmadığı sağlık politikaları düşünmek mümkün değildir (İleri et al., 2016: 178).

Devletlerin emeklilik ve sağlık hizmetleri konusundaki politikaları, devletin gelişmişlik düzeyi ve kaynaklarının miktarına bağlı olduğu kadar, sosyal politika anlayışlarının nasıl bir gelişim gösterdiğine de bağlıdır. Çünkü sosyal devlet anlayışının gelişmiş olduğu devletlerde sağlık hakkı, temel ve evrensel bir insan hakkı olarak kabul edilerek önemseniirken diğer devletlerde gerekli özen gösterilmemektedir (Kol, 2015: 136). Bir mal ya da hizmetin kamu kuruluşları ya da özel kuruluşlarca üretilmesi siyasi bir tercihtir. Örneğin 1950’li yılların başında birçok OECD ülkesinde sağlık hizmetleri sunumunda ve sağlık sistemlerinin tasarımı doğrudan devletin sorumluluk almışken (İleri et al., 2016: 177); 1980’li yıllarda benimsenen Neo-liberal politikaların etkisiyle sağlık hizmeti sunumunda devletleri payı gittikçe azalmış, devletler sadece sağlık politikalarının belirlenmesi ve denetimi görevini üstlenmiştir.

1.3. Sağlık Hakkı

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Anayasasına göre; sağlık, her insanın sahip olması gereken temel bir haktır ve devletler insanların sağlığını korumaktan sorumludur. Sağlığa temel bir hak ve sağlık hizmetlerinin

sunumunu ise kamusal bir hizmet olarak bakan DSÖ Anayasasının ikinci maddesine göre, en yüksek düzeydeki sağlık hizmetlerinden yararlanmak, her insanın en temel hakkı olup bu haktan, “ırk, din, siyasal düşünce, ekonomik ve sosyal durum” farkı gözetilmeksizin herkes eşit oranda yararlanmalıdır (WHO, 1946). İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 25. maddesine göre de sağlık hakkı, temel insan haklarından birisidir. Bu Beyannamede yer alan, “Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır” düzenlemesiyle sağlık hakkı, herkesin sahip olması gereken *Güvence Hakları*ndan birisi olarak kabul edilmiştir. Sağlık hakkından bahsedebilmek için dört temel standardın karşılanması gerekmektedir. Bu standartlar; “*mevcudiyet, erişilebilirlik, kabul edilebilirlik ve kalite*”dir. Mevcudiyet standardı; sağlık kuruluşları ile sunulan sağlık mal ve hizmetlerinin nicel olarak yeterli miktarda var olmasıdır. Erişilebilirlik standardı; sağlık hizmetlerine ulaşım da ayrımcılık yapılmamasını, sağlık mal ve hizmetlerinin fiziksel ve ekonomik ulaşılabilir olmasını ve aynı zamanda bilgiye erişimi kapsamaktadır. Bu standart başta en korunmasızlar olmak üzere herkesin sağlık hizmetlerine erişebiliyor olmasını ifade etmektedir. Bunun içinde sağlık mal ve hizmetlerinin toplumun tüm kesimlerinin fiziksel olarak güvenle ulaşılabilceği düzeyde ve yaygınlıkta olması gerekir. Kabul edilebilirlik standardı, sunulan sağlık mal ve hizmetlerinin etik ve kültürel değerlere uygun olmasıdır. Kalite ise, sunulan sağlık mal ve hizmetlerinin uygun ve en yüksek kalitede olmasıdır (Tahmazoğlu Üzeltürk, 2012: 18-21; aktaran Kol, 2015: 139).

Sağlık hakkı kapsamında devletlerin üç temel yükümlülüğü vardır: (a) Saygı duyma, (b) Koruma ve (c) Yerine getirme. Saygı duyma yükümlülüğü; devletlerin, sağlık hakkından yararlanmak isteyenleri engellememesi ve onların sağlık hakkını ihlal etmemesi anlamına gelmektedir. Koruma yükümlülüğü; bireylerin sağlık hakkının diğer bireyler ya da kurumlar tarafından ihlal edilmesinin devletlerce önlenmesidir. Devletler koruma yükümlülüğü, üçüncü şahıslarca yapılan tıbbi malzeme ve ilaç satışlarının denetimini de içermektedir. Yerine getirme; bireylerin sağlık hakkından yararlanmasını sağlamak için devletlerin pozitif adımlar atması ve uygun şartlar oluşturmaktır. Devletlerin üstlenmesi gereken bu yükümlülükler göz önüne alındığında, sağlık hakkının içeriğinin boşaltılması ihtimalin nedeniyle bu hakkın korunabilmesi için devletlerin bu yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinin sürekli kontrol edilmesi gerekmektedir (Aksoy, 2013: 839-840; aktaran Kol, 2015: 139). İnsanların en temel haklarından olan sağlık hakkının korunması için devletler çeşitli politikalar benimsemektedirler. Benimsenecek politikaların türü, kapsamı ve süresi devletten devlete farklılık göstermektedir. Örneğin; bazı devletlerde sağlık hizmetleri kamu kuruluşları tarafından verilirken bazı devletlerde özel sektör tarafından verilmektedir. Sağlık hakkı ve sağlıklı yaşama hakkı, her canlı için korunması gereken temel değerlerden birisi olduğu için bu hakkın korunması ve geliştirilmesi devletlerin temel görev ve sorumlulukları arasında yer almaktadır. Nitekim 1900'li yılların başından itibaren tüm dünyada ve Türkiye'de vatandaşlarının sağlığının korunmasına yönelik çalışmalar,

devletlerin temel sorumluluklarının başında kabul edilmeye başlamıştır (İleri et al., 2016: 176).

2. TÜRKİYE'DE VE DÜNYA'DA SAĞLIK POLİTİKALARI

Küreselleşmeyle birlikte her alanda olduğu gibi ulusal sağlık sistemleri üzerinde de küresel aktörlerin etkisi daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Örneğin; Türkiye'nin sağlık politikaları üzerinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), Birleşmiş Milletler (BM) ve Dünya Bankası (DB) gibi uluslararası kuruluşların ciddi etkisi bulunmaktadır (Altay, 2007: 56). Küreselleşmenin en önemli sonuçlarından bir diğeri eşitsizliklerin artmasıdır. Bu durum sağlık alanını da olumsuz etkilemiş, yoksul ve zengin ülkelerdeki sağlık hizmetlerine erişim düzeyi arasındaki fark ile birlikte aynı ülke içindeki zengin ve yoksul kişiler arasındaki fark da açılmıştır (Hayran, 2016). Özellikle sağlık alanındaki teknolojik gelişmeler, artan maliyetler, sağlık kuruluşları sayısındaki artış ve sağlık kuruluşları arasında yaşanan rekabet, değişen hasta-doktor ilişkileri, sağlık hizmeti alanların bilinçlenmesi ve beklentilerinin artması, sağlık kuruluşlarını küreselleşmenin etkilerine bağımlı hale getirmektedir (Tengilimoğlu, 2010: 188). Bu nedenle küreselleşmenin en belirgin etkilerinin sağlık politikaları üzerine olduğu söylenebilir. Küreselleşmeye ve teknolojik gelişmeye bağlı olarak sağlık politikalarında çeşitli değişiklikler yaşanmıştır ve yaşanmaktadır. Her ülkede az çok farklılık da gösterse yapılan reformların aşağı yukarı aynı olduğu söylenebilir. Bu nedeni reformların ağırlıklı olarak Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşların yönlendirmesiyle yapılmasıdır (Ertaş &

Kıraç, 2017: 30). Türkiye’de tüm dünya da olduğu zaman sağlık politikalarında değişiklikler yapmıştır. Son yüzyıl içindeki kamu politika değişikliklerinde değişimin miladı olarak genelde ikinci dünya savaşı kabul edilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya genelinde yaygınlaşan sosyal devlet ilkesi gereğince sağlık başta olmak üzere pek çok hizmet, bizzat devlet tarafından sunulmaya başlanmıştır. Ancak 1980’lerden sonra Dünya Bankasının desteğiyle gündeme gelen Neo-liberal görüşlerin etkisiyle dünyada yaşanan gelişmelere ve küreselleşmeye bağlı olarak devletin birçok alanda hizmet vermektan çekilmesi ve bu alanları özel sektöre devretmesi gündeme gelmiştir. Bu görüş, devlet tarafından sunulan sağlık hizmetlerini de etkilenmiş ve yapılan yasal düzenlemelerin ardından özel sektör sağlık hizmetlerinin hemen her alanına dahil edilmiştir (İleri et al., 2016: 185). Benimsenen politika değişikliğinin ardından birçok ülke, halk sağlığı hizmetlerinde kesintilere, sağlık hizmetlerinin ücretlendirilmesine ve sağlık sektörünün serbestleştirilmesine yönelerek özel sektörün sağlık alanındaki gelişimini teşvik etmeye başlamıştır (Walt & Gilson, 1994: 355-356). Bu yıllarda uygulanan reformlar ağırlıklı olarak sağlık hizmetlerinin organizasyonu ve finansmanı üzerine odaklanmıştır. Yapılan reformlarla sağlık hizmetlerinin yürütülmesi işi devletten alınarak özel sağlık kuruluşlarına devredilmeye başlamıştır. Bu sonucu olarak sağlık hizmetleri sunumunda özel sektörün payı hızla artmış ve sağlık hizmetleri serbest piyasa ekonomisi esaslarına göre verilmeye başlamıştır (Topkaya, 2016: 716).

Türkiye'nin uyguladığı sağlık politikaları da dünyadaki gelişmelere benzer bir seyir izlemiştir. Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarından vatandaşlarına iyi bir sağlık hizmeti sunmak için çeşitli çalışmalar ve yasal düzenlemeler yaparak sağlık altyapısı genişletmeye çalışmıştır. Ardından 1949 yılında Bakanları Kurulu kararı ile İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini onaylayarak Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Anayasası ekseninde, “sağlıklı doğup sağlıklı yaşamının insan hakkı olduğu” ve bu hakkın kullanılması için gerekli şartları sağlamanın devletin görevi olduğu düşüncesini benimsemiştir. Sağlık hakkına anayasal boyut ise ilk kez 1961 Anayasası ile kazandırılmıştır. 1961 Anayasası'nın 49. maddesine göre: “Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır” hükmüne yer verilmiştir. Anayasal düzenlemenin ardından 1961 yılında ulusal sağlık hizmetlerinin oluşturulmasına zemin hazırlayan 224 sayılı “Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanun” yürürlüğe konulmuştur. 1963 yılında başlanan sağlığın sosyalizasyonuna çalışmaları ise 1983 yılı itibariyle ülke geneline yayılmıştır (İleri et al., 2016: 176). 1980 öncesinde Türkiye’de sağlık hizmetleri, bir kamu hizmeti olarak Sağlık Bakanlığı (SB) bütçesindeki ödenekler, Sosyal Sigortalar Kurumunun (SSK) çalışan işçilerden elde ettiği prim gelirleri ve Hazine'den yapılan transferlerden oluşan kaynaklar kullanılarak Sağlık Bakanlığına bağlı devlet hastaneleri, SSK’ya bağlı hastaneler ve az sayıdaki üniversite hastaneleri eliyle verilmekteydi. Devlet dışında sağlık hizmeti veren

özel hastaneler sadece Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerde sınırlı sayıda bulunmaktaydı (Ataay, 2008: 171).

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türkiye’de de 1980’li yıllarda Neo-liberal politikalar doğrultusunda çeşitli reformların yapılması gündeme gelmiştir. Bu konudaki ilk adım ise 1982 Anayasası ile atılmıştır. 1982 Anayasasının 60. maddesinde yer alan "herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet bu güvenliğı sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar" düzenlemesiyle kişilerin sağlık hakkı koruma altına alınmıştır. Sağlık hakkı açısından 1982 ile 1961 Anayasası arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. 1961 Anayasası yer alan “insan haklarına dayalı devlet” düzenlemesi, 1982 Anayasasında “insan haklarına saygılı devlet” olarak değiştirilmiştir. Ayrıca 1961 Anayasasındaki devlete sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerini sunma görevini veren maddelerin yerine, 1982 Anayasasında devlete sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerini gözetme ve düzenleme görevi veren maddeler getirilmiştir. Böylece devlete verilen sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerini sunma görevi, yumuşatılarak gözetme ve düzenleme görevine dönüştürülmüştür. Bu dönüşümle birlikte sağlık hizmetlerinin sadece devlet tarafından verilmesi uygulamasından vazgeçilerek devletin denetimi ve gözetimi altından özel sektörün de sağlık hizmeti vermesi öngörülmüştür (Kol, 2015: 156). Ayrıca 1982 Anayasasında sağlık hakkı, sosyal haklar arasında sayılmakla birlikte devletin bu görevi “*mali kaynakların yeterliliğı ölçüsünde*” yerine getirmesi ilkesini kabul ederek diğer sosyal haklarda olduğu gibi sağlık hakkına da bir sınırlama getirilmiştir (Şahbaz, 2009: 412). Yapılan bu düzenlemenin ardından

devletin sağlık hizmetlerini ücretsiz olarak sunmak gibi bir yükümlölüğü de kalmadığı da söylenebilir (Kol, 2015: 144). Bu değışimle birlikte sağlık hizmetlerinin vergiler yerine bireylerin ödedikleri primler ve katkı payları ile finansmanı, sağlık hizmetlerinin finansmanı ile sunumunun birbirinden ayrılması, sağlık hizmetlerinin özel sektör eliyle sunulması, sağlık sisteminin yerinden yönetimlere devredilmesi ve rekabete dayalı bir sağlık sisteminin kurulması, sağlık çalışanlarının sözleşmeli olarak istihdamı ve performansa dayalı ücret sisteminin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir (Erol ve Özdemir, 2014: 11-13).

1980’li yıllardan itibaren sağlık politikalarında yapılan değışikliklerin temel amacı, sağlık harcamalarının kontrol altına alınması ve verimliliğin artırılması olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede 1987 yılında “Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu” çıkarılarak kamu hastanelerinin merkeziyetçi yapısı değıştirilmesi için ilk adım atılmıştır. Ardından 1989 yılında başlanan ulusal bir sağlık politikası oluşturma çalışmalarına başlanmış, 1990 yılında sağlık sektörünün genel planının hazırlanmıştır. Ayrıca 1990’lı yılların başlarında toplanan I. ve II. Ulusal Sağlık Kongrelerinde sağlık sektöründeki merkeziyetçi yapının kaldırılması, sağlık hizmetlerinin finansman yapısında değışikliğe gidilmesi, birinci basamak sağlık hizmetlerinin yapısal değışikliğe gidilerek güçlendirilmesi, sağlık sektöründeki insan kaynakları politikalarında değışiklik yapılarak sözleşmeli istihdamın yaygınlaştırılması ve bilgi sistemlerinde güncel ihtiyaçlar temelinde iyileştirme yapılması önerileri dile getirilmiştir. Bu öneriler, 2000’li yıllarda 5227 sayılı “Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı”

ile yasal bir düzenlemeye dönüştürölmek istenmiş, ancak Cumhurbaşkanının vetosu nedeniyle bu düzenleme gerçekleştirilememiştir. Bunun üzerine hazırlanan Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) ile 5227 sayılı Kanun Tasarısı ile hayata geçilmek istenen reformlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. (Aktel et al., 2013: 34-35).

SDP, kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması amacı çerçevesinde sağlık sisteminin yeniden yapılandırılması için hazırlanan ve Aralık 2003 tarihinde kamuoyu ile paylaşılan bir belgedir. Bu programla Sağlık Bakanlığının yeniden yapılandırılması, bu yapılandırma sonunda Sağlık Bakanlığının sağlık hizmetlerinin sunumundan çekilerek sadece sağlık sisteminin planlayıcısı ve denetleyicisi olması amaçlanmaktadır. Ayrıca Programda desantralizasyon ilkesi çerçevesinde sağlık hizmetlerinde yerel yönetimlerinin etkisinin artırılmasının ve böylece merkezi yönetimin oluşturduğu hantal yapıdan uzaklaşılmasının ve idari ve mali özerkliğe sahip sağlık işletmelerine dayalı bir modelin oluşturulmasının hedeflendiği ifade edilmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2003: 70). Dönüşüm programı ilkelerine bakıldığında toplam kalite yönetimi, yerelleşme ve yeni kamu yönetimi gibi günümüz yönetim anlayışına paralel bir dönüşüm sürecinin benimsendiği görölmektedir. Böylece öncelikle sağlık hizmetlerinin merkezi planlamadan çıkarılarak yerel yönetimlere devredilmesi ve sonrasında yerel yönetimler aracılığıyla özelleştirilmesi planlanmaktadır (Hamzaoglu ve Yavuz, 2006: 276). Bu nedenle Sağlık Bakanlığı'nın yeniden yapılandırılmasının, sağlık

hizmetlerinin özelleştirilmesi için gerekli altyapısı oluşturmak amacıyla yapıldığı söylenebilir.

Sağlıkta Dönüşüm Programı çok sayıda eleştiri almıştır. Bu eleştirilerden en öne çıkanları, yapılacak reform neticesinde sağlık hizmetlerindeki kamu ağırlığının azalarak özel sektörün ön plana çıkacak olması, sağlık hizmetlerine ulaşmada bireysel sorumluluğun artması, sağlık hizmetlerinde rekabet ve sözleşme gibi serbest piyasa araçlarının kullanımıdır (Erol ve Özdemir, 2014: 12). Reformlara karşı çıkanların temel iddiası, yapılacak sistem değişikliğinin ardından yoksulların sağlık hizmetlerine erişiminin güçleşeceğidir (Kol, 2015: 153). SDP'ye yönelik yoğun eleştiriler üzerine 2011 yılında çıkarılan “663 sayılı Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşların Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (KHK)” ye kadar bir adım atılmıştır. Bu KHK ile Sağlık Bakanlığının merkez teşkilatının yapısı değiştirilerek Bağlı Kuruluşların sayısı artırılmış; daha önce Sağlık Bakanlığının Ana Hizmet Birimleri ve taşradaki müdürlükleri tarafından yürütülen sağlık hizmetleri sunumunun bağlı kuruluşlar tarafından yerine getirilmesi uygulamasına geçilmiştir. Ancak oluşturulan bu yeni yapı, SDP ile hedeflenen desantralizasyon ilkesi ile uyuşmamış, Bakanlık merkez teşkilatı küçüleceği yerde büyümüştür (Aktel et al., 2013: 49-50).

Merkez teşkilatındaki yeniden yapılanmaya paralel olarak Sağlık Bakanlığının taşra teşkilatı da yapılandırılmıştır. Yeniden yapılanmayla Sağlık Grup Başkanlıkları ile İl ve İlçe Sağlık Müdürlükleri Sağlık Bakanlığının; Halk Sağlığı Müdürlükleri,

Türkiye Halk Sağlığı Kurumunun ve Kamu Hastane Birlikleri, Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumunun taşra teşkilatı olarak belirlenmiştir (663 sayılı KHK, 2011: md. 25-35). Yapılan değişiklikle sadece taşra teşkilatındaki birimlerin merkez teşkilatında bağlı olduğu birimler değişmemiş, aynı zamanda sağlık hizmetlerinin sunumu, finansmanı ve hizmet veren birimler arasında koordinasyonun sağlanması, personel rejimi ve hizmet gördürülme biçimlerinde de değişiklikler yaşanmıştır. İlk olarak sağlık hizmetlerinin sunumu kamu hastane birliklerine devredilmiş, Birliklerin müşteri memnuniyeti ve kalite çerçevesinde hizmet sunmaları ilkesi benimsenmiştir. İkinci olarak hizmet sunumunu kamu hastane birliklerine ve halk sağlığı müdürlüklerine devreden Sağlık Bakanlığına hizmet sunumuyla ilgili denetim, gözetim ve koordinasyon sorumluluğu verilmiştir. Üçüncü olarak taşrada il sağlık müdürlükleri ile halk sağlığı müdürlükleri ve kamu hastane birliklerinin görevlerini koordineli bir şekilde yerine getirmesi hedeflenmiştir. Son olaraksa personel rejiminde değişikliğe gidilerek kamu hastane birliklerinde profesyonel yönetici ve sözleşmeli personel çalıştırılması ilke olarak benimsenmiştir (Aktel et al., 2013: 48). Yapılan yeni düzenlemeyle İl Sağlık Müdürlükleri, Sağlık Bakanlığının taşra teşkilatı olarak görevlerine devam etmekle birlikte görev ve sorumlulukları önemli ölçüde daraltılmıştır. Sağlık Bakanlığına bağlı yeni kuruluşlar oluşturularak ve bu kuruluşların taşra teşkilatı kurmalarına müsaade edilerek il sağlık müdürlüklerinin birçok görev ve sorumluluğu bu kuruluşların taşra teşkilatlarına devredilmiştir. Böylece Sağlık Bakanlığının, sadece politika belirleme

ve denetim görevinden sorumlu olması, bağılı kuruluşların ve onların taşra birimlerininse tedavi edici ve koruyucu sağıık hizmetlerini yerine getirmesi öngörölmüş, il sağıık müdürlükleri ise taşrada sunulan sağıık hizmetlerinin koordinasyonu ve bunların bakanlığıı raporlanmasında sorumlu tutulmuştur (Aktel et al., 2013: 47-48).

Sağıık sistemine yönelik reformun ikinci ayağıını, sosyal güvenliik sistemi reformu oluşturmaktadır. Türkiye'de sosyal güvenliik sisteminde reform ihtiyacı uzun zamandır dile getirilmektedir. Reform önerileri çoğunlukla Dünya Bankası tarafından yapılmıştır. Dünya Bankası uzmanları ve Türk uzmanların birlikte hazırladıkları raporda, zorunlu Genel Sağıık Sigortasına (GSS) geçilmesi önerilmiştir. Bu rapora göre, üç farklı sosyal güvenliik kurumu (Sosyal Sigortalar Kurumu, Emekli Sandığı ve Bağ-Kur) tarafından yürütölen sağıık sigortası ve Yeşil Kart hizmetleri Genel Sağıık Sigortası altında birleştirilmelidir. Bunun için tüm vatandaşların Genel Sağıık Sigortası kapsamına alınması ve prim ödeyemeyenlerin primlerinin devletçe karşılanması gerekmektedir (Ataay, 2008: 170-171). Genel sağıık sigortasının, koruyucu sağıık hizmetlerinin daha etkin bir şekilde uygulanmasını ve yaygınlaştırılmasını amaçladığı; GSS'ye geçilmesiyle hastalıkların erken teşhisi ve sağıık hizmetlerinin sunumunu kolaylaşacağı, aynı zamanda daha başarılı ve ekonomik bir hizmet sunumunu yapılacağı bu reformun gerekçesi olarak öne çıkmaktadır. Böylece hem kaynakların gereksiz yere kullanılmasının önüne geçilecek hem de insanların sağıık hizmetlerine daha kolay erişimi ve etkili bir sağıık hizmeti almaları sağlanacaktır. Genel sağıık sigortasında gelire göre sigorta primi alınacağı için ihtiyaca göre

alınan sağlık hizmeti ile denen prim arasında herhangi bir ilişki olmayacaktır. Ayrıca GSS ile tedavi hizmetlerinin sunumundaki kamu ve özel ayırımı kaldırılmakta, SGK ile anlaşma imzalayan özel sağlık kuruluşlarındaki her türlü tedavi gideri de devlet tarafından karşılanacaktır. Genel sağlık sigortası kapsamında devlet tarafından sağlık hizmetinin alımı, tek bir kurum (SGK) aracılığıyla yapılacağı için bu durumun hizmet alım maliyetini düşürmesi beklenmektedir (Kol, 2015: 153).

GSS elde edilen sonuçlar beklendiği gibi olmamıştır. Basına yansıyan haberlere göre; 2012 yılı başından itibaren uygulanmaya başlanan Genel Sağlık Sigortası nedeniyle milyonlarca kişi sağlık hizmetinden mahrum kalmıştır. Buna karşılık prim borçları hızla artmıştır. Hem sağlık hizmetinden mahrum kalan hem de faizleri birlikte gün geçtikçe prim borçları katlanarak artan kişiler, iki taraflı mağdur edilmektedir. Büyük umutlarla hayata geçirilen Genel Sağlık Sigortası, bu umutları hayata geçirmesi bir yana vatandaşların sağlık hizmetine ulaşmasını engeller hale gelmiş ve bu sistemde ödeme gücü olmayanların sağlık hizmetine erişemeyeceği ortaya çıkmıştır. Ayrıca Genel Sağlık Sigortası ise sistemi ile sağlık harcamalarının azalması beklenirken tam tersine artmıştır. Sosyal Güvenlik Kurumunun gelir gider dengesini sağlamak ve sağlık hizmetlerine yönelik gereksiz talebi azaltmak için vatandaşlarca ödenen katkı payları artırılmıştır. Bu durumun süreç içinde sağlık hizmetlerine erişimi engeller hale geldiği ileri sürülmektedir (Alper, 2012: 57). Bunlara ilave olarak Genel Sağlık Sigortasının vergi yerine primlerle finanse edilmeye çalışması ve prim ödeyemeyen insanların sağlık hizmetinden mahrum kalması,

sağlık hizmetlerine erişimi tüm insanlar için bir hak olarak gören sosyal devlet anlayışıyla da çelişmektedir (Kol, 2015: 162).

Sağlık reformunun üçüncü ayağını ise birinci basamak sağlık hizmetlerinin aile hekimliği şeklinde yapılandırılması oluşturmaktadır. Büyük umutlarla gerçekleştirilen aile hekimliğine yönelik de çeşitli eleştiriler ileri sürülmektedir. Aile hekimliğine yönelik temel eleştiri, sağlık hizmetlerinin sunumunda koruyucu hekimliğin tamamen terk edildiği iddiasıdır. Bu iddiaya göre; sağlık ocaklarının yerini alan aile hekimliği ile belli bir bölgede yaşayan nüfusun tamamını esas alan koruyucu sağlık hizmeti sunumundan tek tek bireyleri merkeze alan tedavi edici sağlık hizmeti sunumuna geçilmiştir. Doktor, hemşire, ebe, çevre sağlık teknisyeni, tıbbi sekreter ve şoförden oluşan bir ekip tarafından verilen sağlık ocağı hizmetinden vazgeçilerek tek başına doktoru esas aile hekimliği sistemine geçilmiştir. Yapılan sistem değişikliği ile doktor dışındaki ekip üyeleri aile sağlığı personeli olarak adlandırılmaya ve aile hekimleri bu personelin işvereni olmaya başlamıştır (Hamzaoglu ve Yavuz, 2006: 282-283). Bu durum, doktor dışındaki personelin özlük hakları ve iş güvencesi açısından ciddi sorunlara neden olmuştur. Süreç içerisinde istihdam sayısı azaldığı gibi ücretlerde de düşüş yaşanmıştır. Bu durum ister istemez hizmet kalitesini de düşürmüştür.

Bu reformların çıkış noktası, sağlık alanındaki hizmet sunumunda özel sektörün kamuya göre daha etkili olacağı konusunda genel bir kanıydı. Piyasa ekonomisine göre hareket etmesi beklenen özel hastane ve doktorlara tam bir güven söz konusuydu. Ama uygulamada beklenen

sonuç elde edilemedi. Sağlık hizmetleri sunumunda hizmet kalitesinin artacağı ama maliyetlerin düşeceği beklentisi gerçekleşmedi, aksine tam tersi oldu. Hizmet kalitesi düşerken maliyetler arttı (Topkaya, 2016). Bunun iki nedeni olduğu düşünülmektedir. İlki, sağlık hizmetleri sunumunun piyasa malı olmamasıydı. Dolayısıyla bir piyasa malı gibi davranması beklenemezdi. İkinci neden hasta doktor ilişkisini ekonomik kurallar çerçevesinde şekillendirmenin hasta haklarını geriletmesidir. Bu durumun gerçekleşeceğine ilişkin Türk Tabipler Birliği ve diğer meslek örgütlerinin öngörülerinin yeterince dikkate alınmaması bu sonucun gerçekleşmesinde en büyük etken olmuştur (Kol, 2015: 150). Nitekim, 2011 yılı Kasım ayında yayınlanan 663 sayılı KHK ile yaşama geçirilen Kamu Hastaneleri Birliği (KHB), yaklaşık altı yıl sonra 2017 yılı Ağustos ayında yayımlanan 694 sayılı KHK ile kaldırılmıştır. Söz konusu KHK ile Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu da “çok başlılığa neden olduğu ve verimi düşürdüğü” gerekçesiyle bakanlığa bağlı Genel Müdürlüğe dönüştürülmüştür (TTB, 2018).

3. SAĞLIK POLİTİKALARININ COVID-19 İLE MÜCADELEDEKİ ETKİLERİ

Dünyada son 50-60 yıllık süreçte sağlık alanında ciddi bir ilerleme kaydedilmiştir. Ortalama ömrü 50 yıldan 72,38 yıla yükselirken (Dünya Bankası, 2021), bebek ve çocuk ölümleri aynı dönemde yarıdan fazla azalmıştır. Ancak bebek ve çocuk ölüm oranlarında gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında derin farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, gelişmiş ülkelerde bebek ölüm oranı %0,3

iken gelişmekte olan ÷lkelerde bu oran %2,7'dir. (UNICEF, 2021). Diğer bir deyişle gelişmekte olan ÷lkelerdeki bebek ÷l÷m oranı gelişmiş ÷lkelerin yaklaşık 10 katıdır. Üstelik küreselleşme ile birlikte ÷lkeler arasında sağlık alanındaki eşişsizlik de gittikçe artmaya başladığı gibi ÷lkeler arasındaki insan hareketliliğinin ve ticaretin artmasıyla bulaşıcı hastalıkların ÷lkeler arasında yayılma hızı da artmıştır. Bulaşıcı hastalıkların ÷lkeler arasında yayılması çok eskilerden beri gör÷len bir olaydır. Ülkeler arasında yayılan salgın hastalıklarla ilgili belgelenmiş olan ilk olay M. Ö. 430'lu yıllardaki Atenya salgınıdır. 1347 yılında Avrupa nüfusunun yaklaşık üçte birini ÷l÷müne neden olan Kara Veba da uluslararası ticaret ve seyahatten kaynaklı bir salgın olarak bilinmektedir. Günümüzde "mikrobik trafik" olarak adlandırılan bir kavram ortaya çıkmıştır. Uluslararası seyahatlerde meydana gelen artış, her gün on binlerce vir÷s temasına neden olmakta ve uçaklarla bu vir÷sler kıtalararasında çok hızlı yayılabilmektedir. Nitekim 2019 yılı Aralık ayında ilk olarak Çin'de gör÷len COVID-19, çok hızlı bir şekilde dñyanın geneline yayılarak küresel bir salgına ve milyonlarca kişiini ÷l÷mün neden olmuştur. Küreselleşmenin sağlık sistemlerine yansıması sadece salgın hastalıkların yayılma hızı ile sınırlı kalmamıştır. Örneğin, mikroorganizmalarda antibiyotik direnci oluşması günümüzün önemli bir sorunudur. Bu sorunun önünü geçmek için bir ÷lkede antibiyotik kullanımını sınırlama konusunda yapılan düzenlemeler, komşu ÷lkede sınırsız antibiyotik kullanımı durumunda hiçbir anlam ifade etmemektedir (Frenk and Gómez-Dantés, 2002). Bu açıdan bakıldığında küreselleşmenin ÷lkeleri birbirine bağımlı hale getirdiği

ve bu nedenle de sağlık sistemlerinde yapılacak reformların küresel düzeyde ele alınmasının zorunlu olduğu söylenebilir. Çünkü günümüzde dünyanın herhangi bir noktasındaki bir salgın hastalık, dünyanın tamamını aynı derecede ilgilendirir hale gelmiştir. COVID-19 salgını bunun en önemli kanıtıdır. Bu nedenle sağlık alanındaki iyi uygulamalar hızla ölkeler arasında yaygınlaştırılmalı, sağlık sistemlerindeki aksayan yönler göz önünde bulundurularak ölkelerdeki ihtiyaçları temelinde geliştirilen politikalar, hayata geçirilmelidir (Ertaş & Kıraç, 2017: 30-31).

Küreselleşme, kendisini harekete geçiren ve dünya gündemine taşıyan Neo-liberal ayrı düşünülemez (Kökalan Çımrın, 2009: 198). Neo-liberal politikalar ilk kez ABD eski Başkanı Ronald Reagan ve İngiltere eski Başbakanı Margaret Thatcher tarafından 1970’li yıllarında sonunda uygulanmaya başladı. Daha sonraki dönemlerde bu ölkelerde iktidara gelen hükümetler tarafından da bu politikalar devam ettirildi. Uygulanan politikaların sağlık alanındaki yansıması tıbbın ticarileşmesi oldu. Bir müddet sonra Neo-liberal politikalar, Dünya Sağlık Örgütü, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası, Avrupa Merkez Bankası, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu gibi ulusal ve uluslararası kurumların temel ideolojisi haline geldi. 1980’lerden sonra adeta bir furya halinde gelen Neo-liberal politikaların yoğun olarak uygulandığı ölkeler arasında ilk akla gelenler ABD, İngiltere, İspanya ve İtalya’dır. Uygulanan politikalardan özellikle iki tanesi çok önemlidir. Birincisi, küreselleşme ile birlikte sermaye ve emeğin küresel düzeyde sınırsız dolaşımının önünün açılması ve bunun neticesinde çalışanları ve

tüketicileri koruyan politikaların zayıflaması; ikincisi, insanların yaşam kalitesi açısından önemli olan tıbbi bakım ve halk sağlığı hizmetlerinin kamu fonlarıyla desteklenmesine son verilmesidir. Neo-liberal politikaların uygulanmaya başladığı 1980'lerden itibaren en az dört büyük salgın (Ebola, SARS, MERS ve COVID-19) meydana gelmiştir. Bu hastalıkların hızla yayılmasında, emeğin ve sermayenin küreselleşmesi ile sağlık sistemlerine verilen sosyal desteklerin kısıtlanmasının önemli etken olduğu ileri sürülmektedir. Çünkü Neo-liberal görüşleri benimseyen hükümetlerin yürüttüğü önemli kamu politikalarında birisi, tıbbi bakım gibi nüfusun refahı için hayati önem taşıyan kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ve ticarileştirilmesi olmuştur. Benimsenen bu politikaların COVID-19 pandemisinin genişlemesini kolaylaştıran koşulların oluşmasına önemli katkı sunduğu da iddia edilmektedir (Navarro, 2020: 271-272).

COVID-19 salgını aslında beklenmedik bir şey değildi. On yıllardır sivil ve askeri uzmanlar, daha önce yaşanan salgın hastalık deneyimlerinden yola çıkarak çeşitli senaryolar üzerinde çalışmışlardı (Coles, 2020). Güney Çin'deki hayvan pazarlarında grip tipi bir virüsün ortaya çıkma olasılığı yıllardır tartışılıyordu. Bu durum, halk sağlığı ve ekonomi krizlerinin planlamadaki başarısızlıktan değil, siyasi tercihlerden ve devlet kapasitesinin kasıtlı olarak ortadan kaldırılmasından kaynaklandığını göstermektedir. Alınmayan tedbirlerin bir sonucu olarak göz göre göre gelen COVID-19 salgını, dünya tarihindeki en keskin ve derin ekonomik daralmayı tetiklemiştir. Dünya genelinde on milyonlarca kişi işsiz kalırken ve milyonlarca işletmede müşterilerini, çalışanlarını, tedarikçilerini ve

kredi limitlerini kaybetmiştir. On milyonlarca işçinin bir anda sokağa atılması, aynı zamanda sağlık sigortalarını kaybetmeleri anlamına geliyordu. Bu durum kendileri ve aileleri için büyük bir felaket ve kolektif bir sağlık sorununa yol açmıştır. Oluşan bu ölçekteki bir krizin devlet desteği olmadan atlatılması mümkün olmadığı için hükümetlerden yardım talebinde bulunulmuş ve hükümetlerce tarihte görülmeyen düzeylerde destekler verilmeye başlanmıştır. COVID-19 salgınıyla birlikte ideolojik olarak kamu politikalarının sınırlandırılmasını ve kamu harcamalarının kısılmasını savunan Neo-liberal görüşler hızla ortadan kayboldu ve Neo-liberaller, Keynesyen politikaları savunur hale geldiler. Özel sektör ve medya, hükümetlerden ekonomik destek almak için yalvarmaya başladı. Daha önce kamu harcamalarının kısılmasını savunanlar, özel girişimi kurtarmak için sınırsız kamu harcamasını savunmaya başladılar (Saad-Filho, 2020: 477-478).

COVID-19'a bağlı olarak Küresel ekonominin parçalanması, en zengin ve en Neo-liberal ülkelerden ABD ve İngiltere'nin hastanede yatan insanları hayatta tutacak ventilatörlerden üretmek bir yana, sağlık personeli için yeterli yüz maskesi ve kişisel koruyucu ekipman üretemediklerini açığa çıkardı. Diğer bir deyişle COVID-19 ile mücadele, Neo-liberalizmin birkaç ülkede özelleşmiş sağlık sistemlerinin içini boşalttığı ve parçaladığını gösterdi. Bu yetersizlikler, yalnızca değişen teknolojiler veya Çin'in ticaret politikaları nedeniyle üretken kapasite eksikliğinin ortaya çıkmasından değil, bilinçli bir politik tercihten kaynaklanıyordu. Ortaya çıkan eksiklikler, devletin planlama kapasitesinin yıkılması ve Neo-liberal

hükümetlerin salgın sırasında endüstriyi, emeği ve özel sermayeyi ortak bir amaç için seferber etmek için gerekli tüm araçları kullanmaktan çekinmesi ile daha da kötüleşti (Saad-Filho, 2020: 478-479). Yapılan bu politik tercihlerin bir sonucu olarak ABD dünyanın en büyük COVID-19 salgınına yaşamaya başladı. Ölüm artmaya devam etmekte ve bazı şehirlerin hastane altyapısı ciddi şekilde gerilmektedir. Her ülke, bu ciddi halk sağlığı tehdidine yanıt verirken benzersiz zorluklarla karşı karşıya kalsa da Amerika Birleşik Devletleri'nde hastalığın kontrolden çıkmasının nedenini, yetersiz finanse edilen halk sağlığı altyapısı, parçalanmış tıbbi bakım sistemi ve önemsiz sosyal korumalar oluşturmaktadır. ABD sağlık sistemindeki pek çok kişi için tıbbi bakımı engelleyen mali engeller, salgının ilerlemesini engellemeye yönelik çabaları sekteye uğratabilir. Özellikle salgınlara karşı en önemli savunma aygıtları olan federal, eyalet ve yerel halk sağlığı kurumlarının yıllarca yetersiz finanse edilmesi, ülkenin salgınla etkili mücadelesinin önündeki en büyük engel haline gelmiştir (Gaffney etc., 2020: 396).

2019 yılında prestijli Brookling Enstitüsü tarafından yapılan bir çalışmaya göre ABD'de çalışanları %44'ü düşük maaşa sahiptir. Ayrıca çalışanlara sağlanan sosyal desteklerde son derece azdır. Örneğin ABD'de çalışanların büyük bir çoğunluğu ücretli hastalık iznine sahip değildir. Gerek özel sektörde ve gerekse kamuda çalışanların çok büyük bir bölümü hastalandıkları için çalışamamaları durumunda herhangi bir ödeme alamamaktadırlar. Bu nedenle COVID-19 hastalığına yakalanan pek çok kişinin hasta olmalarına rağmen çalışmaya devam ettiği ve bunun hastalığın hızla yayılmasına

yol açtığı düşünülmektedir. Sosyal desteklerin az olmasının diğer bir sonucu ise, nüfusun önemli bir kesiminin sağlık hizmetlerine erişiminin olmamasıdır. ABD’de nüfusun yaklaşık %9’unu oluşturan 30 milyon kişinin herhangi bir sağlık sigortası bulunmamakta, sağlık sigortası bulunan 27 milyon kişinin ise sağlık sigortasının kapsamı son derece yetersizdir (Navarro, 2020: 272). Bunlara ilave olarak COVID-19 salgınının getirdiği ekonomik kriz nedeniyle milyonlarca işçinin aniden işlerini kaybetmesi sağlık sigortalarını da kaybetmelerine neden olmuş ve bu kişileri temel sağlık hizmetlerine erişemeyecek duruma getirmiştir (Dunford ve Qi, 2020). Ayrıca sağlık hizmetlerinin çoğu özeldir ve ticari mantıkla sunulmaktadır. Bu nedenle insanların sağlık sigortası olsa dahi, tıbbi bakıma erişimle ilgili ek maliyetler, acil tıbbi yardım alma konusunda dahi gecikmelere neden olabilmektedir. Bütün bu etkenler, COVID-19 ile mücadele sırasında sağlık ihtiyaçlarının karşılanması açısından çok ciddi bir sorunlara yol açmış ve ABD COVID-19 hastalığının ve hastalığa bağlı ölümün en fazla görüldüğü ülke olmuştur.

Buna karşın Çin başta olmak üzere Yeni Zelanda, Almanya, Portekiz, Danimarka, İzlanda, Arjantin ile Doğu Asya ülkelerinden Japonya, Hong Kong, Tayvan, Vietnam, Güney Kore ve Singapur COVID-19 ile mücadelede başarılı politikalar izlediler (Saad-Filho, 2020: 480). Bu ülkelerde elde edilen başarılı sonuçlar, kamu kurumları tarafından sunulan tıbbi ve sosyal hizmetlerin hem salgının yayılmasını kontrol etmede hem de hastalığa yakalananların bakımını ve tedavisini yapmada önemli rol oynadığını göstermektedir. Sosyal devlet ilkesini benimseyen bazı devletler (Norveç, İsveç, Danimarka ve Finlandiya

vb.) küreselleşme ve Neo-liberalizmin baskılarına bağlı olarak sosyal ve sağlık harcamalarını bir miktar azaltsa da bu azaltmalar İngiltere, Kanada ve ABD’de olduğu kadar fazla olmadığından (Bryant etc., 2020: 23-24) bu devletlere kıyasla COVID-19 ile daha etkili mücadele etmişlerdir. Ancak, hükümetleri tarafından uygulamaya konulan Neo-liberal politikaların bir sonucu olarak bazı Avrupa ülkelerinde ise durum hiç de iç açıcı değildir. Örneğin; salgından en çok etkilenen Avrupa ülkesi olan İtalya’da ve İspanya’da, ulusal sağlık hizmetlerinin, özelleştirmenin önemli adımı olarak parçalanıp bölgeselleştirilmesinin bir sonucu olarak toplu müdahalelerin yeterli düzeyde koordine edilemediği ve bunun sonucunda hastalık etkili mücadele edilemediği görülmüştür. Bunun bir sonucu olarak bazı Avrupa devletlerinde sosyal mesafe kuralı gibi insanların bireysel sorumluluklarını gerektiren bazı önlemlerin, COVID-19’u azaltma planlarının temel taşı haline gelmesi hiç de şaşırtıcı olmamıştır. COVID-19 ile mücadelede bireysel sorumluluğu vurgulayan tedbirlerin alınması gerekli olmakla birlikte bunlar, tek başlarına yeterli olmadığı bazı uzmanlarca sıklıkla dile getirilmektedir (Navarro, 2020: 273-274).

COVID-19 nedeniyle Batı’da yaşanan sağlık krizi, Neo-liberal politikaların, insan yaşamını korumak ve geçim kaynaklarını güvence almak gibi yönetimin en temel işlevini yerine getiremediğini ortaya çıkardı (Saad-Filho, 2020: 481). Çünkü devleti yönetmenin en verimli yolu olarak piyasa güçlerine güvenmeyi öneren Neo-liberal doktrin, başta sağlık olmak üzere birçok kamu malının yetersiz fonlanmasına neden olmuştur. Kısılan kamu harcamaları nedeniyle sağlık alanında

yeterince kamu yatırımı yapılmamasının bir sonucu olarak COVID-19 salgınında aşırı kalabalık hastaneler, çileden çıkmış sağlık iş gücü ve dolup taştan morgların görüntüleri hayatımızın yeni bir normal haline gelmiştir. Bunlar, ekonomi ve sağlık politikalarındaki başarısızlığın belirtileridir (Strumberg etc., 2020: 1-2). COVID-19 salgınının dünya çapında ortaya çıkardığı sosyal, sağlık ve ekonomik kriz, ulusal ve ulus ötesi politikaların ahlaki ve ekonomik uygunluğu tartışmaya açmıştır. Bireyselleşme, serbest piyasa ekonomisi ve minimal devlet politikası gibi liberal ilkelerinin ahlaki uygunluğuna ilişkin sorular ortaya çıkmıştır (Doherty, 2020). Yapılan tartışmalar ağırlıklı olarak, sağlık sistemlerini parçalamayı ve özelleştirmeyi amaçlayan ve en çok ihtiyaç duyulduğunda birinci basamak sağlık hizmetlerine erişimi engelleyen Neo-liberal politikalar ve bu politikaların etkisi nedeniyle dezavantajlı toplulukların ve grupların kriz zamanında oldukça savunmasız hale gelmesi ve sosyal eşitsizliği şiddetlenmesi üzerinedir. (Cardona, 2020: 1-2).

Neo-liberalizmin kolektiviteleri yok edip bireyselliği öne çıkarmasının salgının etkisini şiddetlendirdiğine şüphe bulunmamaktadır. Neo-liberalizm insan yaşamını öyle değersizleştirdi ki, birçok ülkede, özellikle Neo-liberalizmin kalesi sayılan ABD, İngiltere ve Brezilya’da, hükümetin sürü bağışıklığı gibi sözde bir stratejiyi uygulama girişimleri birçok hayatın boşa harcanmasına neden oldu. Bu strateji, can kaybının azalttığı kanıtlanmış olan hızla bir kilitlenmeyi empoze etmek yerine, kaçınılmaz olarak yaşlıların, zayıfların ve kırılğan sağlığa sahip olanların ölümüne yol açacak olan bir politikanın tercihiydi (Cook, 2020). Ancak bu stratejiye çok uzun

süre devam edilemedi. İngiltere başbakanının COVID-19 hastalığına yakalanmasının yöneticilerde oluşturduğu korku, Çin'de ve başka yerlerde hızlı bir kilitlenme ile elde edilen başarı neticesinde oluşan toplumsal baskı gibi değişik nedenlerle, isteksizce de olsa hükümetler tecrit uygulamaya başladılar. Ancak, bu isteksizlik nedeniyle çeşitli mazeretler uydurularak ve yetersiz tedbirler alınarak benimsenen tecrit politikalarını sulandırdılar. Pandemiye yönelik bu yaklaşım, binlerce gereksiz ölüme neden olmuştur (Saad-Filho, 2020: 479). Ayrıca Neo-liberalizmin bireysel özgürlüklere ve minimal devlete yönelik on yıllardır devam eden övgüsü, maske takmayı reddetme ve sağlık personeline yönelik fiziksel saldırılar gibi olaylara neden olmaktadır. Bu durum özellikle ABD, İngiltere ve Avustralya gibi ülkelerde maske takma tedbirine uyma konusunda problemler yaratmaktadır (Vince, 2020). Maske takmak benzeri koruyucu önlemleri almayı reddeden bireyler, bireyselleşmenin ve kolektivizm karşıtlığının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. COVID-19 gibi küresel bir salgın hastalığın ortaya çıkışı, bireyselleşme anlayışımızı sorgulamamıza neden olmuştur. Eşit derecede önemli olarak, COVID-19'un bireyselliğin baskın olduğu toplumlara daha çok zarara verdiği, çünkü salgının, sağlığın sadece özel bir varlık olmadığını, sosyal bir fayda ve herkes için temel bir hak olduğunu ortaya koyduğu söylenmektedir. (Cardona, 2020: 2).

Pandeminin her sosyal grup üzerindeki etkisi farklı olmuştur. Salgın hastalık birçok ülkedeki en yoksul ve en savunmasız sosyal gruplar ve mahalleler için muazzam bir tehdit oluşturmaktadır (Benach, 2020: 51). Nitekim salgının yeterli sağlık hizmeti alamayan yoksul kesimler

üzerindeki etkisi daha yıkıcı olmuştur. İstatistikler, Asyalı, siyah ve azınlıklarda COVID-19'a bağlı ölüm oranlarının çok daha yüksek olduğunu göstermektedir (Saad-Filho, 2020: 480). Benzer şekilde Kanada'daki COVID-19'a bağlı ölümlerin büyük kısmı uzun süreli bakım evlerinde meydana geldiği görülmektedir. Bunun nedeninin tasarruf tedbirleri çerçevesinde 2018 yılından itibaren bu evlerin rutin olarak denetlenmesinden vazgeçilmesi olabileceği söylenmektedir. Bu durum, sağlık hizmetlerine ayrılan bütçenin artırılarak devletin bu alanlara müdahalesinin ve denetiminin artırılması gerektiğini göstermektedir (Bryant etc., 2020: 26). Yaklaşık son 40 yıldır uygulanan politikalara ilişkin diğer bir tespit ise; sağlığın piyasa güdümlü reformlarla bireysel bir tercih alanı olarak yeniden tanımlanmasının, sağlık hizmetlerine ulaşmada eşitsizliklere neden olduğudur (Baum vd., 2016: 44). Çünkü sağlıkta bireyselleşmeyle birlikte, sağlık insanların genetik yapısı ve yaptıkları tercihler üzerinden tanımlanan bireysel bir alan olarak ele alınmaya başlamıştır. Bu durum, sağlıklı bireyler ve sağlıklı bir toplum oluşturmak için insanların yaşam tarzlarına müdahaleye yol açan politikalara neden olmuştur. Bireylerin sağlık sorunlarından sorumlu olduğuna dair temel inanç, 2007 yılında Adelaide's Queen Elizabeth Hastanesi'ndeki cerrahların obez veya sigara içen hastalara belirli ameliyatları yapmayı reddetmeleri gibi olaylara yol açmıştır (Van Der Weyden, 2007: 377). Bu tehlikeli yaklaşım, günümüze uyarlanması durumunda maske takmayan, sosyal mesafeye ve karantina tedbirlerine uymayanların COVID-19 hastalığına yakalanması durumunda tedavi edilmemesi

sonucu doğurur ki, böyle bir yaklaşımın ahlaki ve etik açıdan savunulacak bir tarafı bulunmamaktadır.

Türkiye'nin COVID-19 ile mücadelesine baktığımızda; Çin, Yeni Zelanda, Japonya gibi son derece başarılı mücadele örnekleri kadar olmasa da ABD, İngiltere, İtalya ve İspanya gibi birçok ülkeye göre çok daha başarılı bir mücadele örneği vermiştir. Bu mücadelesinde sağlık sisteminin hala kamu ağırlıklı olmasının ve bu sayede ülke genelinde hızla organize olunabilmesinin öneminin yüksek olduğu düşünülmektedir. Türkiye'de çok sayıda özel hastane olmakla birlikte onların bu mücadeleye katkısı çok az olmuştur. Hatta zaman zaman kar kaygısıyla hareket ettikleri, PCR testlerinden fahiş fiyatlar istedikleri (Hürriyet, Son Dakika Haberi: COVID testinde fiyat karmaşası, 29.11.2020), COVID hastalarını tedavi etmek istemedikleri, tedavi ettiklerinden çok yüksek miktarda ücret talep ettikleri (HaberTürk, COVID-19'lu 1 Kişi İçin 75 Bin Liralık Fatura, 21.04.2020) gerekçeleriyle sıklıkla eleştirilmişlerdir. Bu tür olayların önünü almak için Sağlık Bakanlığının zaman zaman özel hastaneleri uyardıkları ve gerekirse yaptırım uygulanabileceğini dile getirdikleri görülmüştür. Yaşanan bu olaylar, bizlere kamunun sağlık sektörünün içindeki varlığının ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermiştir. Bu açıdan 2011 yılında sağlıkta bölgeselleşmeyi, yerelleşmeyi ve özelleştirmeyi sağlama amacı çerçevesinde kurulan Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumunun ve Kamu Hastane Birliklerinin, 2017 yılından kaldırılarak sağlık hizmetlerin sunumunun tekrar doğrudan Sağlık Bakanlığının uhdesine verilmesinin ne kadar isabetli bir karar olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin COVID-19 ile mücadelesi, uzun süreli sokağa çıkma kısıtlaması getirilmesi gibi gerekli katı tedbirlerin alınmadığı, hastalıkla ilgili gerçek verilerin kamuoyuyla paylaşılmadığı, ilaç eksikliği ve personel yetersizliği yaşandığı, son dönemlerdeyse yeterli aşı temin edilemediği gerekçeleriyle eleştirilse de hasta sayıları ve ölüm oranlarına bakıldığında birçok ülkeye göre çok daha başarılı bir performans gösterdiği söylenebilir. Daha öncede belirttiğimiz üzere sağlık politikalarını ekonomik politikalardan ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle hükümetlerin hastalıkla ilgili tedbirleri alırken bunun ekonomik etkilerini ve finansmanı da göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. İnsan hayatının paha biçilemez bir değer olduğu tartışmasızdır. Ama ülkelerinde ekonomik güçleri oranında hastalıkla mücadele edebildikleri de bir gerçektir. Aşı tedarikinde bu gerçekli bariz şekilde ortaya çıkmıştır. Mali olarak güçlü ülkeler ihtiyaçlarından fazla aşı siparişi verebilirken yoksul ülkeler aşı tedarikinde geri planda kalmışlardır. Benzer problemlerin bir daha yaşanmaması ve sonraki yıllarda karşımıza çıkabilecek benzeri salgınlarla daha etkili mücadele edebilmek için yaşanan COVID-19 salgınından bir ders çıkarılarak eksikliklerin tespit edilmesinin, kamu kurumlarının sağlık sektöründeki varlığının artarak devam ettirilmesinin, salgın hastalıklarla mücadele oldukça önemli olan ve günümüze kadar ki birçok salgın hastalığın ortadan kaldırılmasında önemli rol üstelenen aşı geliştirilmesiyle ilgili olarak gerekli kurumsal alt yapılarında hızla oluşturulmasının halkımızın sağlığının ve yaşam hakkının korunması açısından zorunlu olduğu düşünülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

COVID-19 salgını bizlere sağlığın ne kadar önemli olduğunu bir kez daha hatırlatmış, devletlerin temel görevlerinden birinin insanların sağlığını korumak olduğunu, devletlerin dahlinin olmadığı bir durumda temel insan hakları arasında sayılan sağlık hakkının korunmasının mümkün olmadığını göstermiştir. 21. Yüzyılda yaşanan bu salgının ardından devletlerin sağlık sistemlerinin iyileştirilmesine yönelik çabalarının ve bu alana ayıracakları kamu kaynaklarının miktarının artacağı beklenmektedir. İnsan ilişkilerinin, uluslararası seyahat ve taşımacılığın bu kadar yoğun olduğu bir dünyada sağlığın bireysel bir ihtiyaç olduğu temelinde bir yaklaşımın çok da doğru bir yaklaşım olmadığını yaşamış olduğumuz acı tecrübeyle hep birlikte görmüş olduk. Demokratik ülkelerde yönetimlerin halkın taleplerine duyarsız kalması beklenemez. Yaşanan salgının ardından hemen herkes sağlık politikalarına devletin müdahalesinin gerekli olduğu konusunda fikir birliği içindedir. Ayrıca 1980'lerden itibaren küreselleşme ve Neo-liberal görüşler doğrultusunda devletlerin birçok alandan çekilmesi ve bu alanları daha rasyonel olacağını düşündükleri özel sektöre ve küresel sermayeye bırakması öngörülmüş olsa da yaşanan son olayların ardından bu fikirlerin bir cazibesi ve savunanı kalmamıştır. Bu nedenle bundan sonraki süreçte başta sağlık politikaları olmak üzere birçok kamu politikasında devletlerin etkili bir rol üstleneceği, bu anlamda sosyal devlet anlayışına tekrar döneceği düşünülmektedir. Nitekim en Neo-liberal ülkelerde dahi COVID-19 hastalığıyla mücadele için ciddi kamu yatırımları ve

harcamaları söz konusu olmuştur ve gelişmeler bundan sonra da olacağını göstermektedir.

Salgın hastalıklarla mücadelede bireysel mücadelenin ve korunmanın hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Kişiler kendilerini ne kadar karantinaya alsalar da toplumdan soyutlayıp fanus içinde yaşamaya kalksalar da bir şekilde hastalıktan muzdarip olabilmektedirler. Bu nedenle salgınla en etkin mücadele yolu toplumsal mücadeledir. Bu ölçekteki bir mücadele ise ancak devlet gibi örgütlü gerek insan ve gerekse mali kaynakları yüksek olan kurumlar mücadele edebilir. Ayrıca özel sektör eliyle yürütülen mücadelede kar etme arzusunun ön plana çıkması nedeniyle mali durumu kötü olan insanların bu hizmetten yeterince yararlanması mümkün olmamaktadır. Bu ise salgın hastalığın kontrol altına alınmasının önündeki en büyük engel olmaktadır. Bu nedenle halkın tamamının bu hizmetlerden eşit oranda yararlanabilmesinin yolu kamu eliyle ücretsiz mücadeleden geçmektedir. Tüm dünya ülkeleri COVID-19 ile mücadelede ciddi bir sınav vermektedir. Bazı ülkeler son derece başarılı olarak görülürken bazıları orta düzey başarılı, bazıları da başarısız olarak görülmektedir. Başarı yada başarısızlığı etkileyen temel faktörün kamu kurumlarının organize olarak hastalıkla mücadele etkin rol oynaması temel bir kriter olarak görülmektedir. Sağlık sisteminde devletin ağırlığı devam eden ülkeler başarılı olurken, özel sektörün yoğun olduğu ülkelerde ise daha düşük bir başarı oranına sahiptir. Türkiye, başarı düzeyi olarak ortalarda yer almaktadır. Bunda kamunun sağlık hizmeti sunumundaki rolünün hala yüksek olmasının önemli etkisi olduğu düşünülmektedir. İleri süreçlerde yaşanabilecek salgın hastalıklara daha hazırlıklı olmak

adına bugünkü deneyimlerimizden yararlanarak ve eksiklerimiz görülerek daha etkili olabilecek mücadele planlarının yapılması ve sağlık politikalarının herkesin yeterli miktarda ve kalitede sağlık hizmeti almasını hedefleyerek belirlenmesi planlanması, insana, insan yaşamına değer veren bütün devlet için bir gerekliliktir. COVID-19 salgını deneyiminin en olumlu yanı, sağlık ve sosyal profesyonellerin ve daha önce görünmeyen diğer birçok çalışanın övgüye değer bağlılığı, cesareti ve muazzam çabasının bizlerde yarattığı muazzam gurur ve umut olmuştur. Bu durum bizlere yetişmiş insan kaynağının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu vesileyle insan yetişmenin tek yolu olan eğitiminde son derece önemli olduğunu ve bu alana da daha fazla kamu kaynağının aktarılarak yetişmiş insan kalitesini artırmanın yollarının aranması gerektiği önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktel, M., Altan Y., Kerman, U., & Eke E. (2013). Türkiye'de Sağlık Politikalarının Dönüşümü: Sağlık Bakanlığı'nın Taşra Örgütlenmesi Üzerinden Bir Analiz. *Sosyal Bilimler Dergisi*, XV (2), 33-63.
- Albayrak, H. (2019). Türkiye'nin Tarım Arazileri Politikası: Bir Kamu Politikası Süreç Analizi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 211-231.
- Alper, Y. (2012). Genel Sağlık Sigortası ve Gelir Testi Uygulaması. *Türk-İş Dergisi*, 2(397), 56-60.
- Altay, A. (2007). Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. *Sayıştay Dergisi*, (64), 33-58.
- Ataay, F. (2008). Sağlık Reformu ve Yurttaşlık Hakları. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(3), 169-184.
- Baum, F., Freeman, T., Sanders, D., Labonte', R., Lawless, A., & Javanparast, S. (2016). Comprehensive primary health care under neo-liberalism in Australia. *Social Science & Medicine*, 168, 43–52.
- Benach, J. (2020). We Must Take Advantage of This Pandemic to Make a Radical Social Change: The Coronavirus as a Global Health, Inequality, and Eco-Social Problem. *International Journal of Health Services 2021*, 51(1) 50–54. <https://doi.org/10.1177%2F0020731420946594>
- Bıçer, M., & Yılmaz, H. (2009). Parlamentonun Kamu Politikası Oluşturma ve Planlama Sürecindeki Konumunun Yeni Kamu Mali Yönetim Sistemi Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Yasama Dergisi*, (13), 45-84.
- Bryant, T., Aquanno, S., & Dennis, R. (2020). Unequal Impact of COVID-19: Emergency Neoliberalism, and Welfare Policy in Canada. *Critical Studies*, 15(2020), 22-39.
- Cardona, B. (2020). The pitfalls of personalization rhetoric in time of health crisis: COVID-19 pandemic and cracks on neoliberal ideologies. *Health Promotion International*, 2020, 1–10. doi: 10.1093/heapro/daaa112
- Coles, T. J. (2020) Counterpunch, April 10 Freedom from fear: John Pilger discusses coronavirus propaganda, imperialism, and human rights.

- Available at: <https://www.counterpunch.org/2020/04/10/freedom-from-fear-john-pilger-discusses-coronavirus-propaganda-imperialism-and-human-rights/>
- Cook, J. (2020). Our leaders are terrified. Not of virus-of us. <https://www.jonathan-cook.net/blog/2020-03-24/coronavirus-terrified-us/?fbclid=IwAR2yJII162tZB0wBvqZYBgcGdr73a0ZiBuddPNLTkCTAf7xvpT7BY8dJHA> (29.01.2021).
- Çevik, H. H., & Demirci, S. (2018). *Kamu Politikası: Kavramları, Aktörler, Süreçler, Modeller, Analiz ve Karar Verme*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Doherty, A. (2020). Has the Coronavirus Crisis Killed Neoliberalism? Don't Bet On It, the Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/may/16/state-intervention-agenda-dont-assume-neoliberalism-dead> (30.01.2021).
- Dunford, M., & Qi, B. (2020) Global reset: COVID-19, systemic rivalry and the global order. *Research in Globalization*, 2, 100021.
- Dünya Bankası (2021). İnsanlar. Dünya Bankası İnternet Sitesi. <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/themes/people.html> (26.01.2021).
- Erol, H., & Özdemir, A. (2014). Türkiye'de Sağlık Reformları ve Sağlık Harcamalarının Değerlendirilmesi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 4(1), 9-34.
- Ertaş, H., & Kırış, F. Ç. (2017). Küreselleşmenin Ülkelerin Sağlık Sistemleri ve Politikaları Üzerine Etkileri. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(3), 28-34.
- Frenk, J., & Gómez-Dantés, O. (2002). Globalization And The Challenges To Health Systems. *Health Affairs*, 325(7355), 95-97. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1123638/> (03.02.2021).
- Gaffney, A., Himmelstein, D. U., & Woolhandler, S. (2020). COVID-19 and US Health Financing: Perils and Possibilities. *International Journal of Health Services* 2020, 50(4) 396–407. DOI: 10.1177/0020731420931431

- Haber Türk, COVID-19’lu 1 Kişi İçin 75 Bin Liralık Fatura. *Haber Türk İnternet Sitesi*. <https://www.haberturk.com/koronavirus-hastasina-75-bin-lira-fatura-haberler-2651702-ekonomi> (21.04.2020)
- Hamzaoglu, O., & Yavuz, C. I. (2006). Sağlıkta AKP’li Dönemin Bilançosu Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 30(252), 275-296.
- Hayran, O. (2016). Küresel Sağlık Sorunları ve Sağlık Diplomasisi. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Platformu*, <http://www.sdplatform.com/Yazilar/Kose-Yazilari/494/Kuresel-saglik-sorunlari-ve-saglik-diplomasisi.aspx> (03.02.2021).
- Hürriyet, Son Dakika Haberi: COVID testinde fiyat karmaşası. *Hürriyet Gazetesi İnternet Sitesi*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/covid-testinde-fiyat-karmasasi-41674818> 29.11.2020.
- İleri, H., Seçer, B., & Ertaş, H. (2016). Sağlık Politikası Kavramı ve Türkiye’de Sağlık Politikalarının İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 12, 176-186.
- Kahveci, R., & Tokaç, M. (2010). Kanıta Dayalı Sağlık Politikası ve Sağlık Teknolojilerinin Değerlendirilmesi. *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi*, 30(6), 2020-2024.
- Kaptı, A. (2013). Giriş: Kamu Politika Süreci. *Kamu Politika Süreci: Teorik Perspektifler, Modeller ve Analiz Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kol, E. (2015). Türkiye’de Sağlık Reformlarının Sağlık Hakkı Açısından Değerlendirilmesi. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 5(1), 135-164.
- Kökalan Çımrın, F. (2009). Küreselleşme, Neo-Liberalizm ve Refah Devleti İlişkisi Üzerine. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2009(23), 195-204.
- Luetjens, J. C., Mintrom, M. & Hart, P. (2019). *On Study Policy Successes in Australia and New Zealand*. Australia: Australian National University Press. <https://press-files.anu.edu.au/downloads/press/n5314/pdf/book.pdf> (02.02.2021).

- Navarro, V. (2020). The Consequences of Neoliberalism in the Current Pandemic. *International Journal of Health Services* 2020, 50(3) 271–275. DOI: 10.1177/0020731420925449
- Saad-Filho, A. (2020). From COVID-19 to End of the Neoliberalism. *Critical Sociology*. 46(4-5), 477-485.
- Sağlık Bakanlığı (2003). *Sağlıkta Dönüşüm Programı*. <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/SDPturk.pdf> (02.01.2021)
- Solty, E. (2020). *COVID-19 and the Western Working Classes: The COVID-19 Shock Meets an Impending Economic Recession*. New York: RLS Publications. <https://www.rosalux.de/en/publication/id/41800/covid-19-and-the-western-working-classes> (31.01.2021).
- Strumberg, J. P., Tsasis, P., Hoemeke, L. (2020). COVID-19: An Opportunity to Redesign Health Policy Thinking. *International Journal of Health Policy and Management*, x(x), 1-5. <https://dx.doi.org/10.34172/ijhpm.2020.132>
- Şahbaz, İ. (2009). Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık Hakkı. *TBB Dergisi*, (86), 405-424.
- Şaylan, G. (2008), *Temsili Liberal Demokrasinin Önlenemez Krizi*, Ankara: İmge Kitapevi.
- TDK (2021). Güncel Türkçe Sözlük. *Türk Dil Kurumu İnternet Sitesi*. <https://sozluk.gov.tr> (27.01.2021).
- Tengilimoğlu, D. (2010), Sağlık Hizmetlerinde Pazarlama Karması Elemanları ve Özellikleri, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 55(1), 187-202.
- Topkaya, Ö. (2016). Sosyal Politika Bağlamında Dünyada Sağlık Politikalarının Tarihsel Gelişimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 707-722.
- TTB, (2018). Kamu Hastane Birlikleri: Ne Dediler Ne Oldu? *Türk Tabipler Birliği*. https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=1543c32a-206e-11e8-8f34-839045ac8dc0 (29.08.2020).
- UNICEF (2021). *2,6 Milyon Bebek Doğduktan Sonraki İlk Ay Ölüyor*. <https://www.dw.com/tr/unicef-26-milyon-bebek-do%C4%9Fduktan-sonraki-ilk-ay-%C3%B6l%C3%BCyor/a-42652336> (26.01.2021).

- Van Der Weyden, M. (2007). Personal responsibility for health. *Medical Journal of Australia*, 187(7), 377–377.
- Vince, G. (2020). Why It's So Hard to be Rational About Covid-19. *BBC*. <https://www.bbc.com/future/article/20200505-why-its-so-hard-to-be-rational-about-covid-19> (30.01.2021)
- Walt, G., & Gilson, L. (1994). Reforming the Health Sector in Developing Countries: The Central Role of Policy Analysis. *Health Policy and Planning*, 9(4), 353-370.
- WHO (1946). *Constitution of World Health Organization*. <https://www.who.int/about/who-we-are/constitution> (02.02.2021)
- 663 sayılı KHK (2011). *Sağlık Alanında Bazı Düzenlemeler Hakkında Kanun Hükmünde Kararname*. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.663.pdf> (01.01.2021).

BÖLÜM 8
COVID-19 YASAKLARI SÜRECİNDE GELİŞEN TOPLUMSAL
KAYGI VE DEVLETİN OTORİTERYAN EĞİLİMLERİ
ÇERÇEVESİNDE DEMOKRATİK RİSKLER

Dr. Öğr. Üyesi Ergin ULUSOY¹

¹ Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kayseri, Türkiye. eulusoy@nny.edu.tr Orcid ID: 0000 0002 0145 7729

GİRİŞ

İnsanlar toplumsal düzeydeki varoluşsal krizlerde toplu olarak, istemedikleri bir özgürlük-güvenlik tercihinin zorlanırlar. Bu zorlanma dışsal olduğu kadar, ölüm korkusundan beslenen kaygı bozukluğu nedeniyle içsel bir boyuta da sahiptir. Devletler yaşamı doğrudan tehdit eden böyle krizlerde tercih dengesini, bireylerin yaşadıkları kaygı bozukluğuna dayanarak, hızlıca ve kolay bir biçimde güvenlik tarafına doğru kaydırır. Böylece devlet, toplumsal alanın sivil toplum himayesindeki korunaklı alanlarına dek girme imkânı bulur; sadece kamusal alanın değil aynı zamanda özel alanın da kontrolünü eline almaya çalışır. Devlet, şiddet kullanma yetkisine sahip (Weber, 1998: 132) bir denetleme ve düzenleme aygıtı olarak, başıboş bırakıldığında, doğası gereği otoriterleşir. Bu noktada toplumun devlet karşısında kendisini savunabileceği tek organ sivil toplumdur. Sivil toplum, devletin, ilk bakışta yalnızca krizi kontrol altına almaya çalışıyor gibi görünen eylem ve kararlarını geniş bir spektruma dağıtarak tetkik eder ve iyi niyetli adımların içerisine gizlenmiş, uzun vadeli tasarıları açığa çıkarır. Bu nedenle demokratik bir ülkede sağlıklı işleyen bir sivil toplumun iyi organize olabilmesi, çeşitlilik içermesi ve aktif olması gerekir ki devlet karşısında toplumu ve bireyi korumak ve kollamak işlevini yerine getirebilsin. Pandemi, bu anlamda bir ülkenin demokratik olup olmadığını gösteren dahası sivil toplumun kapasitesini ve niteliğini de ortaya koyan bir durum yaratmıştır.

İnsanların toplumsal bir canlı olarak yaşama katılmaları, ihtiyaçlarının hiyerarşik bir düzlemde sıralanmasıyla basamak basamak ilerlemelerine bağlıdır. İhtiyaçlarının ne denli karşılandığı aynı zamanda hangi basamağa geçeceklerini de belirlemekte ve toplumsal yaşam içerisinde yer edinmelerine, kendilerini gerçekleştirmelerine dolayısıyla bilinçlenmelerine ve mutlu olmalarına imkân sağlamaktadır. Bu çerçevede her insan öncelikle içgüdüsel olarak hayatta kalma refleksi gösterdiğinden en temel ihtiyaçları da yaşamda kalmasını sağlayacak olan fizyolojik ihtiyaçları ve güvenlik ihtiyaçları olarak belirlemektedir. Pandemi, bu noktada insanları bir endişeye sürükleyerek ihtiyaçlar hiyerarşisinin üst basamaklarındaki toplumsal ve bireysel mutluluk ihtiyaçlarından vaz geçmeye yönlendirmektedir. Çalışmada toplumsal kaygı bozukluğuna yol açan pandemi süreci öncelikle Maslow'un kuramı üzerinden anlamlı bir zemine oturtularak özgürlük-güvenlik ilişkisi işlenmekte ve devletin tutum ve davranışları bu zemin temelinde açıklanmaktadır.

Çalışma, bu bağlamda COVID-19 Pandemisi ile ortaya çıkan toplumsal kaygının insanları güvenlik-özgürlük ikilemine soktuğu ve bu ikilemde toplumun tercihi güvenliktan yana koyduğu tespiti üzerinden hareket etmektedir. Toplumun yaşamsal kaygılar dolayısıyla özgürlüklerin kısıtlanmasına yol açan uygulamalara göz yummasının, devletin otoritesini ve baskısını hızlıca artırmasına yol açtığı, böylece ortaya çıkan geçici duruma ilişkin önlem ve yasakların devlet elinde topluma güvenli hayatın anahtarı gibi sunularak normalleştirildiği çalışma içerisinde odaklanılan konulardandır. Bu

çerçevede sivil toplumun etkisizleştirilmesiyle boşalan mikro iktidar alanlarının devlet tarafından nasıl hızlıca ve kolayca doldurularak devletin büyük ve organize iktidarına katıldığı; devletin attığı adımların, geniş bir perspektifte ele alındığında demokratik toplumsal yaşama nasıl etki ettiği ise açıklanmaya çalışılan bir diğer noktayı vurgulamaktadır.

Çalışma teoriktir ve literatür taraması yanında olay ve olguların analizine dayanmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye’de ve dünyada devletlerin Pandemi sürecindeki yaklaşımları, almış oldukları ses getiren kararlar, yasaklar, prosedürler ve yanı sıra pandemi ile ilgili haberler, olaylar ve kamuoyu kanaatleri değerlendirmeye alınacaktır. Çalışmada disiplinler arası bir perspektiften psikoloji ve siyasetin birbirleri üzerindeki etkisi üzerinden siyasal hayatın ve onu teşkil eden kurumsal yapıların psikolojik faktörler uyarınca bir değerlendirilmesi sunulmaya çalışılacaktır.

1. İNSAN İHTİYAÇLARI BAĞLAMINDA DEVLET-BİREY İLİŞKİLERİ

Modern yaşam her şey gibi insanı da nesneleştirerek ölçümlenebilir ve biçimlendirilebilir hale indirgemiş; nesneleştirmiştir. İnsan hem dışarıdan içeriye doğru yani toplum ve çevreden bireye hem de içerden dışarı yani bireyden toplum ve çevreye doğru tükenmeyen bir ölçümleme sürecinin parçası haline gelmiştir. İnsanın nesneleşmesi onun bir mühendislik malzemesi gibi ele alınmasının önünü açarak, işlenmesine, üzerinde oynanmasına, değiştirilmesine, geliştirilmesine

kapı aralamıştır. Böylece yaşam ve birey iç içe geçmiş bir biçimde hesaplanabilir, planlanabilir, tasarlanabilir bir “proje” halini almıştır.

Bu yolla modern yaşam içerisinde birey-toplum ilişkileri işlevsellik ve verimlilik temelinde değerlendirilmeye başlamış, birey kurucu temel birim olarak toplumun merkezine yerleştirilmiş ve tümevarımcı bir anlayış içerisinde ikili bir biçim almıştır. Bu biçim onun hem birey olarak özne olmasından hem de toplum ve devlet açısından kişi olmasından kaynaklanan düalist bir canlı olmasını ima etmektedir. Özne söz konusu olduğunda spot ışıkları bireyin kendisi üzerine düşerken nesne söz konusu olduğunda bakışın ve yorumun merkezi topluma ve devlete kaymaktadır. Odak noktasının kayması birey toplum ve devlet arasındaki ilişkinin gereksinimler ve zorunluluklar çerçevesinde şekillenmesine yol açmaktadır. Nitekim sözleşme kuramları da (özellikle de Hobbes, 2019 ve Locke, 2007, 2018) hali hazırda bu noktaya vurgu yapmaktadır. Böylece gerek bireysel gerekse de toplumsal hedeflere ve amaçlara ulaşmak konusunda öncelikler belirlenerek, en efektif, en verimli yollar ve hareketler saptanabilir. İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı, modern yaşamın bu hesaplılığı ve kesinliği içerisinde ortaya konmuş; insanı öncelikleri, amaçları ve doğası çerçevesinde geçerli etkileşimler üzerinden açıklayarak yorumlamaya çalışan bir kuram olarak gündeme gelir.

İhtiyaçlar hiyerarşisi kuramı, bireyin gelişme sürecinin belirli basamaklarda konumlanmış olan ve birbirilerine belirlenimci bir biçimde eklemlenmiş ihtiyaçlarının doyurulmasıyla ilerlediğini; ihtiyaçlar arasında en temel/varoluşsal olanların tabanda yer aldığı bir

hierarchy bulunduğunu ve bu açıdan bir ihtiyaç ne denli hayati ise o denli öncelikli ve o denli önemli olduğunu belirtmektedir (Maslow, 1943: 370-395; Maslow, 1970: 80-90). Bu nedenle ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramı “...bireylerin ihtiyaçlarını beş katlı hiyerarşik düzeyler olarak tasvir eder (Maslow, 1970: 159). Maslow “çalışmasında bir ihtiyaç yeterli bir şekilde yerine getirilince bireyin bir üst ihtiyaca geçeceğini vurgulamıştır (Brenner, Carmack ve Weinstein, 1971, s. 359). Yani “temel düzeydeki ihtiyaçların tatmin edilmemesi, hiyerarşide daha üst basamaklarda yer alan ihtiyaçların bir ihtiyaç olarak algılanmamasına, dolayısıyla da insanın kendini gerçekleştirme sürecinin akamete uğramasına yol açmaktadır” (Maslow, 1970; Walsh, 2011: 790-795).

Maslow, bu çerçevede Gawel’e göre (1996), insanların doğalarından dolayı bir ideal tip oluşturarak genel perspektifte aynı sırayla takip ettikleri bir tanıma ve tatmin modeli olduğunu iddia etmiştir. On göre, Maslow’un kuramında bir kişi ihtiyaçlar hiyerarşisinin bulunduğu basamaklarına ilişkin ihtiyaçları tamamen ya da büyük oranda karşılayamazsa hiyerarşinin üst basamaklarındaki diğer ihtiyaçları bilmesi, fark etmesi ve bu ihtiyaçlar zincirini takibi sürdürmesi de mümkün görünmemektedir. Bu çerçevede Maslow’un kuramı sayesinde bireyin odaklandığı, takılı kaldığı ya da regresyon yaşadığı basamağa ve bu basamağa karşılık gelen doyurulmamış ihtiyaçlara ilişkin bir sonuca varmak; birey-toplum, birey-devlet ilişkileri konusunda çıkarımlarda bulunmak mümkün olabilmektedir.

Şekil 1: Maslow’un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Piramidi (Sirgy, J.M. 1986)

Bu noktada belirtmek gerekir ki “Maslow’a ait ihtiyaçlar hiyerarşisi hep bir piramit gibi resmedilir; halbuki Maslow hiçbir zaman bu tür bir piramitten söz etme(miştir)” (Evrin Ağacı, 2013). Bununla birlikte o, kuramındaki hiyerarşik yapının böyle bir piramit aracılığıyla gösterilmesine de karşı çıkmamıştır. Dolayısıyla bu şekil, Maslow’un kuramıyla özdeşleşmiş ve sıkça kullanılır hale gelmiştir.

Maslow’un (1943, 1970) kuramsal piramidinde en alt basamak en temel ihtiyaçlara ayrılmıştır. “İnsanlar hayatta kalabilmeleri için yiyecek, su ve hava dahil olmak üzere temel ihtiyaçlara gereksinim duyarlar (Milheim, 2012, s. 161). Dolayısıyla bu basamak biyolojik varoluşunun gerçekleşmesine yönelik en temel ihtiyaçların kategorize edildiği basamaktır. Bu basamağın hemen üzerinde fizyolojik

ihtiyaçların temel düzeyde karşılanmasıyla birlikte ortaya çıkan güvenlik ihtiyaçları yer almaktadır ve basamağın kapsamı bireyin aile, mülkiyet hakları, iş, ahlak gibi toplumsal yaşamının temelini oluşturan unsurlardan oluşmaktadır. “Güvenlik ihtiyacı psikolojik ve fiziksel tehditleri en aza indiren, iyi olma hissini teşvik eden istikrarlı, düzenli ve kontrollü bir ortam gereksinimine odaklanır” (Smith, Gregory ve Pugh, 1981, s. 561). Bu basamakla birlikte insanın bilinçli ve manevi bir varlık olarak kurulumu da başlamakta ve burada sağlanan tatmin üst basamakları doğrudan etkilemektedir.

Üçüncü basamak bireyin kendi özgünlüğü ve özerkliğini inşa ettiği aşama olarak sevgi ve ait olma ihtiyaçlarına denk düşmektedir. "Temel güvenlik koşulları yerine getirildikten sonra ait olma ihtiyacı ortaya çıkar. Bu alan aidiyet, dostluk ve sevgiye olan ihtiyacı içerir" (Benson ve Dundis, 2003, s. 316). Öte yandan "saygı ihtiyacı (ise); bireylerin kurum (işletme veya yer) içinde veya dışında prestije sahip olmaları ile ifade edilebilir" (Brenner vd., 1971, s. 360). Bu basamağın içeriği aile, cinsel mahremiyet, arkadaşlık gibi birey olmayı ve toplumla birey olarak etkileşime geçmeyi sağlayan ihtiyaçlar tarafından biçimlenmektedir. İlk üç basamak temel ihtiyaçlar olarak gruplanmaktadır. Bu basamakların üzerinde yer alan basamaklar ise kendini gerçekleştirmeye yönelik geliştirme ihtiyaçları olarak kategorize edilmektedir. Nitekim dördüncü basamak saygınlık ihtiyaçları olarak adlandırılmaktadır ve özsaygı, özgüven, başarı, başkalarına saygı duymak ve başkalarından saygı görmeyi beklemek gibi ihtiyaçları içermektedir. Bunlar bireyin kendini olumlamasına,

toplumsal yapıyla sağlıklı etkileşimler kurarak yükselmesine yönelik ihtiyaçlardır.

Piramidin en üst basamağı ise kendini gerçekleştirme katı/basamağı olarak adlandırılmaktadır. Bu basamağı biçimlendiren ihtiyaçlar genel olarak gerçeği kabul etme, olgunluk, erdem, yaratıcılık, problem çözücülük, önyargısızlık gibi erişilmesi oldukça zor ve fakat doyurulması halinde insana etkileyici bir aura kazandıran ihtiyaçlardır. “Kendini gerçekleştiren insan tam anlamıyla demokrat bir kişidir. Bu yargıya daha önce yapılmış bulunan otoriter ve demokrat karakterlerin analizlerine dayanılarak varılmaktadır. Bu çözümlemelere göre demokrat özyapılı kişiler, sınıf, eğitim seviyesi, siyasal görüş, ırk, millet farkı gözetmeksizin huylarını uygun buldukları bütün insanlara dostça davranırlar” (Arık, 1996: 72). Bu çerçevede Maslow’un şeması demokratikleşmenin bir insan ihtiyacı olarak görülmesini ve siyaset bilimi çerçevesinde toplumsal düzlemde basamak basamak tespit ve takip edilebilmesini mümkün kılmaktadır.

İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı, toplumsal yaşamın demokratik gereksinimlerin özgür ve mutlu bir insanın doğasına içkin olduğunu imleyen bu gerçeklik üzerinde gelişmesini sağlaması açısından da son derece önemlidir. “Demokrasi ve hukuk kurallarının uygulandığı toplumlarda bireyler herhangi bir olumsuz durum yaşadıklarında veya suça maruz kaldıklarında yardım talep edecekleri kurumlar arasında öncelikli olarak kolluk güçlerini görmektedirler. Çünkü bireyler devlet kurumlarının ki bunların arasında öncelikli polis birimleri olmak üzere kendilerine bir zarar geldiğinde mağduriyetlerinin en hızlı ve doğru

şekilde giderileceği düşüncesindedir” (Luhiste, 2006). Gerek bireyin toplum ve devletle gerekse de toplumun devletle olan ilişkilerinde demokratik bir yöntemlerin benimsenmesi için bir açıklama ve anlama zemini sunmaktadır.

Demokrasinin toplumsal bir gerçeklik haline gelebilmesi; temel yaşamsal kaygıların ve güvenlik ihtiyaçlarının karşılanmasıyla birlikte insanlar arasında hoşgörü temelli diyalojik toplumsal ilişkilerin tesis edilmesine olanak tanıyan süreçlerin ortaya çıkabilmesine bağlıdır. “Güvenlik ihtiyacı karşılanmadığında korku, endişe ve kaygılara sebep olabilir. Maslow hiyerarşisinde korkuların giderilip, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ile piramidin bir üst seviyesine çıkılabileceğini ifade etmiştir” (Zalenski ve Raspa, 2006, s. 1123).

“Fizyolojik ihtiyaçların tam olarak karşılanmadığı... ülkelerde hak, adalet, eşitlik ve özgürlük gibi demokratik ideallerin kitlelere benimsetilmesinde zorluk yaşanmaktadır” (Eroğlu, 1996: 42). Nitekim Maslow’un kuramına göre (1970) barınacak bir yeri olmayan veya aç bir insanın kendine saygı gibi sosyal bir ihtiyacı olamayacağı ayrıca bunun bir üst basamağında barınma ve beslenmesi yeterli fakat güvenlik problemi yaşayan bir bireyin de yine aynı şekilde sevgi, aitlik, saygı gibi ihtiyaçları ortaya çıkmayacaktır. Güvenlik kaygısı yaşayan bir insanın en önemli gündemi bu kaygının ortadan kalkması ve normal bir yaşam sürdürebilmektir. Bu konuda en güzel örnekler, yakın tarihte Türkiye’de terör vb. sebeplerle yaşanan iç göçlerdir. Sorun yaşanan bölgelerde ikamet etmekte olan “...birçok insan güvenlik sebebiyle geride tüm birikimlerini bırakarak başka bölgelere

göç etmek durumunda kalmışlardır. (Bu gibi durumlarda) ...bireyler kendilerini güvende hissetmediklerinden dolayı mutlu olamamakta ve devamlı bir kaygı içerisinde yaşamak zorunda kalmaktadır” (Kula ve Çakar, 2015: 197). Bu nedenle hem birey hem de bölgedeki insanlar ihtiyaçlar hiyerarşisindeki üst basamaklara erişemediklerinden ulusal düzlemde devlet ile toplum arasında demokratik toplumsal yaşamı ayakta tutacak nitelikte ilişkilerin geliştirilmesi sorunlu hale gelmektedir.

COVID-19 pandemisinin de bu paralelde demokratik toplum idealini bireyi güvenlik-özgürlük arasında tercihe zorlayarak akamete uğrattığı açıktır. Maslow’un teorisi düzleminde yaklaşıldığında, bu noktada, güvenlik ihtiyaçlarının yarattığı kaygının koşullar iyileşmediği takdirde benimsenip yerleşik bir hal alarak toplumsal boyutta kaygı bozukluklarına dönüştüğü görülmektedir. Siyaset bilimi çerçevesinde değerlendirildiğinde bireyleri ve toplumu demokratik yaşama kanalize etmenin ilk adımı, söz konusu kaygı bozukluklarını nedenleri ile birlikte ortaya koymaktan geçmektedir.

2. TOPLUMSAL KAYGI VE DEVLETİN OTORİTERLEŞME EĞİLİMLERİ

Kaygı, Freud’a (1984: 200, 201) göre, bir korkuya hazırlık halidir. Hazırlıksız, beklenmedik biçimde karşılaşılan durumlar karşısında koruyucu bir işlev görmektedir. Şu hâlde Freud’a göre korku oluşumu anlık kaygı hazırlık durumundan eyleme geçişte bir o kadar az engellenir ve bütün olaylar süreci de o kadar uygun ve yeterli olur. Bununla birlikte kaygı bozukluğunun tehlikelerden koruma altında

tutmaya yardımcı bir işlevi vardır. Dolayısıyla bir güvenlik endişesi karşısında insan bir hazırlık olarak kaygı geliştirebilir (Tükel, 2011: 93). Ancak bu durumun aşırıya kaçması, kontrol edilememesi ve süreklilik kazanması kaygı bozukluğu olarak adlandırılmaktadır. Stresin babası olarak bilinen Hans Selye'nin 1946'da tanımladığı stres aşamaları da bu kanıyı destekler niteliktedir. Çalışmada stresin üç aşamasından söz edilmektedir. Buna göre birinci aşama alarm, ikinci aşama adaptasyon ve üçüncü aşama ise tükenme aşamasıdır (Selye, 1946).

Selye'nin çalışmaları (1946; 1952; 1955) ortaya koymuştur ki, stres kaynağı ortaya ilk çıktığında insan vücudu alarma geçer ve bir şok haline girer. Bu aşamada kişinin işlevselliğinde düşüş yaşanır. İkinci aşamada bu uyarılmışlık ve şok haline adaptasyon sağlanır. Böylelikle stres kaynağıyla karşılaşılan ilk anın şokunu atlatan kişi tepki verebilecek duruma gelir. Bu aşama insanın stres kaynağı karşısındaki en ideal durumdur. Hem uyarılmış ve harekete geçmeye hazırdır hem de stresin etkisi hala kontrol altındadır. Son aşama ise stres kaynağının ortadan kalkmamasıyla geçilen tükenme aşamasıdır. Belli bir süre boyunca stres kaynağının oluşturduğu hem zihindeki hem de vücuttaki gerilime dayanan kişi artık stresin yıkıcı etkilerini idare edecek sağlam yapıyı sürdüremez. Bu aşamada stres kaynağı fiziksel olarak kişiye zarar verir ve işlevselliğini de olumsuz yönde etkiler.

Nitekim Maslow'un teorisi de bu bilgiyi destekler niteliktedir. Maslow'a göre, "giderilmemiş ihtiyaçlar kişi için büyük bir motivasyon kaynağıdır, bireyi güdüler ve birey hangi basamakta takılı

kalmışsa, neyi henüz elde etmemişse ona ilgi duyar. Ancak bununla birlikte, söz konusu ihtiyaç giderildikten sonra bu ihtiyaca yönelik motivasyon davranışlar üzerindeki belirleyici etkisini kaybeder (Maslow, 1943). Giderilmemesi durumunda ise kaygı ortaya çıkar ve uzun dönemde bu bir kaygı bozukluğuna tahvil edilir. Salgın nedeniyle bireylerin, devletin yasak ve uygulamalarına ihtiyaç önceliklendirmesi yaparak göz yumması ve hatta bunu desteklemesi güvenlik ihtiyacının karşılanması arzundan kaynaklanmaktadır. Bu da yine Maslow'un bir ihtiyaç karşılanmadan diğerine geçilemeyeceği yönündeki tezini gündeme getirmektedir.

Salgın nedeniyle korkuya kapılan kişilerin önlem alma pratiklerinin süreklilik arz eden, kontrol edilemeyen aşırı bir kaygıya dönüşerek yaşam rutinini bozması ve hatta yeniden düzenlemesi karşısında birey, kaygılarından kurtulmak için bu kaygıları genellikle bastırmak ya da yadsımak yolunu tercih etmektedir. Bir başka ifade ile bireylerin kanaatinin devletin yasakçı ve dikte edici bir profil çizmesine göz yumması “bireyin geleceğini hedef alan ... risk ve belirsizlikleri en aza indirme amaçlıdır. Bu durumda bireyin güvenlik ihtiyacı içerisinde olduğunu söylemek gerekir” (Eren, 2014, 31).

İlk kez Freud tarafından 1894 yılında ortaya atılan savunma mekanizmaları stres kaynağı baş edilebilecek düzeyde olmadığı zamanlarda kullanılır. Karşılaşılan stres kaynağı kişinin üstesinden gelebileceği ya da yüzleşebileceği seviyeden yukarıdaysa savunma mekanizmalarına başvurur (Freud, A., 2011). Stres kaynağı varlığını sürdürmeye devam ettiği ve kişi stres kaynağını yok edemediği için

savunma mekanizmalarını kullanarak karşılaştığı çatışmayı çözmek adına uzlaşma arayışı içine girer. Salgın bağlamında düşünüldüğünde hasta olma tehdidi gibi büyük bir stres kaynağı karşısında insanların savunma mekanizmalarına başvuracağı düşünülebilir. Bu noktada devlet, işe bireyin ve toplumun karşısında çaresiz kaldığı salgını düşman ilan etmekle başlamaktadır. İnsanlığın ve toplumun ortak düşmanı ilan edilerek somutlaştırılan kaygı kaynağı ile mücadele böylece kapsamlı bir organizasyon ve seferberlik ruhu içerisinde gerçekleştirilebilir kılınır.

Salgın ideolojik bir temele sahip olmadığı ya da politik bir durum içermediği için toplumsal düzlemde politik bir organizasyon veya seferberlik hali oluşturulması olası değildir. Bu nedenle devlet, arzu ettiği toplumsal kontrolü kabul ettirebilmek için toplumun Maslow Piramidindeki ilk basamaklarına denk gelen yaşamsal kaygılarını kullanır.

Bir toplumda korku eşiği yükseldikçe hak ve özgürlükler alanı kolaylıkla daralır. Korku sarmalına kapılan insan, korkudan kurtulma adına önüne konulan her öneriye rıza gösterir. COVID-19'un insanlarda yarattığı ölüm korkusu, bazı alışkanlıklarından uzaklaşma hususunda zorlansalar da devletler tarafından salgını önleme adına hayata geçirilen uygulama ve kısıtlamalara uyumlu ve itaatkâr davranmalarını kolaylaştırmaktadır (Karakaş, 2020: 560).

Teori ya da politikayla kuramadığı toplumsal tekilliği eylem aracılığıyla, eylemin birleştirici etkisine dayanarak kurmaya ve toplumu herkesin çıkarının aynı olduğuna ve devletin de bu yaşamsal kaygıları ortadan kaldırmak için harekete geçtiğine inandırarak kurmaya çalışır. Böylece salgın, doğanın olağan bir bileşeni olmaktan yani kendi gerçekliğinden soyutlanarak, insanlık açısından ötekinin net ve saf bir kötülük hali olarak somutlaşan düşman kategorisi içerisinde kapsanır.

“Burada düşmanlığın şükran duyulacak vasfı, yüksek bir değer olan sevginin kitleleşmesidir. Bir insana uzun süre gayet doğal görünen bir şey, yani diğer insanları sevebilmek ve onlar tarafından sevilme, şimdi özel bir değer olarak temayüz eder: Düşmanlığın olumsuz tecrübesi, sevginin olumlu tecrübesinden yeniden çok şey kazanmayı sağlar” (Schmid, 2017: 16).

Böylece ortak hareket etmek için gerekli olan duygudaşlık ve empati geliştirilir ve yayılır. Bireyin salgın karşısında yaşadığı kaygı bozukluğunun normale dönmesinin en kesin ve garanti yolu, bu nedenle, yönetme ve dayatma gücünden dolayı “Leviathan’ı” çağırmaktır. Devlet, mücadele alanına girişiyle birlikte toplumu yasaklar, kısıtlamalar ve düzenlemeler ile kuşatır. Krizin sonlandırılabilmesi ve mücadelenin en az sayıda can kaybıyla başarıya ulaştırılması için bu yasaklar ve düzenlemeler zorunludur. İşte toplumun ikna olduğu nokta da burasıdır. Böylece,

Böylece ...salgınla ortaya çıkan risklerin kapsayıcı, ayrıştırılamaz ve bağışık kalınamaz özellikleri, sert kontrol

mekanizmalarını yurttaşlar nezdine meşrulaştırmaktadır. Böylece birey, devlet karşısında geri çekilme durumuyla karşı karşıya kalacak ve devletin yerine getirdiği sorumluluklar artacaktır. Bu durum devletin birey karşısında sertleşmesini de beraberinde getirecektir (Karakaş, 2020: 560).

Salgının, İhtiyaçlar Hiyerarşisinin ilk iki basamağına yönelik olarak ortaya çıkarttığı yaşamsal kaygı, toplumun, devletin karar ve eylemlerini onaylamasıyla sonuçlanır. Bu açıdan düşünüldüğünde durum bir bakıma, “ölümü göstererek, sıtmaya razı etme” durumu olarak nitelendirilebilir.

Öte yandan devletin ilan ettiği her politika ve dayattığı her uygulama aynı zamanda yeni bir rutin inşa eder. Rutinler birey için önemlidir. Giddens’in (2010: 58) da belirttiği gibi bireyin toplum kendisine biçtiği rolleri oynaması ve bunları tekrar etmesi, bireyin davranışlarını öngörülebilir kılarak hem bireyin kendinde hem de toplumun bireye bakışında bir güven hissi ortaya çıkmasını sağlar. “Rutinleri tekrarlayarak alışkanlıklar oluşturmak bireyin yaşantısını kolaylaştırmaktadır. Rutinin alışkanlığa dönüşerek bir taraftan aktörü kaygıdan uzaklaştırıp güvenli ve rahat yaşam sağlarken diğer taraftan da onun üzerinde bir disiplin oluşturmaktadır” (Şentürk, 2014: 142, 143). “Alışkanlık kafayı düşünmekten kurtarır... Eğer bir hareket birçok kez yapıldıktan sonra kolay hale gelmezse, eğer her seferinde onun başarılması için bilincin dikkatli yönetimi gerekliyse, yaşamın tüm etkinliğinin bir veya iki işle yetinmesi gerektiği açıktır: Böylece gelişmede hiçbir ilerleme olmayacaktır” (Krupskaya’dan aktaran

Ulusoy, 2015: 39). Böylece içinde yaşanan yapının belirleyiciliğinde “...elde edilen her alışkanlık ve tekrara binen rutin, birey üzerinde bir zorunluluğa, onu yerine getirmede ise yaşamı zorlaştıran bir niteliğe bürünmektedir. Bağlama göre ... tekrarlara dayalı olan bu süreç sonunda alışkanlık ve rutinler kişiyi ele geçirmektedir” (Şentürk, 2014: 143).

Salgın örneğinde olduğu gibi, toplumsal ilişkilerin sekteye uğradığı noktada olağanüstü önlemler alma ve yeni rutinler belirleme yetkisi devlete geçmektedir. İnşa edilen yeni rutinler aracılığıyla birey yeni bir yaşam biçimi, birey-devlet ilişkisinde dayatmacı ve düzenleyici bir devlete bağımsızlık kazanmaya başlar. Başka bir ifadeyle birey kaygı durumundan çıkabilmek için güvenlik kaygılarını aşmasını sağlayan ve toplumsal yaşam içerisinde yarını yeniden öngörülebilir kılan otoriteyi, bastırma süreçleri içerisinde kanıksar ve yadsır. Biçimsiz, tespit ve mücadele edilmesi son derece zor bir tehditle karşı karşıya kalınmıştır ve devlet bu noktada tehdidi ortadan kaldıracı tek yetkin organizasyon durumundadır. Zira sahip olduğu yetkiler, organizasyon yapısı, araçlar ve imkanlarla devlet, özel sektörün ya da sivil toplumun kapasitesinin oldukça üzerine çıkmaktadır. Olanaklarını buyurgan gücüyle birleştiren devlet, böylece demokratik yaşamın standartları gereği sınırlandırılmış olan rolünü, salgın sürecinde hızlıca genişletmiş ve iktidarını toplumsal alan boyunca özel alanı da denetimine alacak kadar genişletmiştir.

Salgın süreci ile birlikte ortaya çıkan varoluşsal kaygılar nedeniyle, “...Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisinde fizyolojik ve güvenlik ihtiyacımız diğer ihtiyaçlardan daha baskın bir hale gelmiştir” (Torun, 2020). Bu nedenle salgınla mücadele adına şu an gerekli olan yasaklar, kısıtlamalar ve düzenlemeler toplum tarafından varoluşsal bir tehdidin ortadan kaldırılması ihtiyacı nedeniyle memnuniyetle karşılanmaktadır. Toplumun bu noktadaki tüm güdüsü bir an evvel varoluşsal nitelikteki bu krizle başa çıkılacak yöntemler geliştirilmesi ve hayatın kendi “bilindik” rutinine dönmesidir.

Bu bakımdan toplum bir güvenlik halini niteleyen normale, rutine dönülmesi için devletin olağanüstü, baskıcı hatta yer yer otoriter önlemler alma ve uygulamalarda bulunma isteğini olumlu karşılamıştır. Ancak devlet doğası gereği tahakküm obezidir. Nitekim hali hazırda görülen yasaklar ve kısıtlamalar zincirine yenileri de eklenecek, “pandemi, gücün merkezileştirilmesi, temel hakların ihlali, genişletilmiş devlet gözetimi, seçim süreçlerinin askıya alınması, dengesiz sivil-asker ilişkileri, sivil toplum üzerinde yoğunlaşan bir baskı başta olmak üzere yönetim üzerinde daha geniş etkiler yaratacak...” (Brown vd., 2020); devletler, salgın sona erdiğinde dahi kullanmaya alıştıkları bu geniş yetkilerden vazgeçmek istemeyeceklerdir.

Nitekim Kutluata'nın (2020) derlemesinde Fransa, İspanya, Amerika, Rusya gibi ülkeler başta olmak üzere birçok örneğini ortaya koyduğu üzere salgınla birlikte tüm dünyada demokratik toplumsal yaşam açısından kabul edilemez olarak değerlendirilen bir dizi uygulama

çoktan yeni kamusal gereklilikler halini almıştır. Bu kapsamda sokağa çıkma yasakları, işyerlerinin kapatılması, para ve hapis cezası uygulamaları, ulaşımın denetim altına alınması, çuşların yasaklanması, AB'de gümrüklerin yeniden işlevselleşmesi, cep telefonu uygulamalarının kişisel verilerin korunmasını tartışmaya açacak biçimde vatandaşların telefonlarına yüklenmesi, askerlerin özellikle Fransa ve Amerika'da sokağa inmesi, kolluk güçlerinin tam yetkiyle hükümetlerin kontrolüne girmesi, hükümetlerin yürütme gücünü diğer erklerin üzerinde bir yetkilendirmeye kullanmaya başlamaları, göçmenlere ve mültecilere sağlık sistemi daha kötü ülkelerden geldikleri için geçiş izni tanınmaması ve bu kişilerin devlet ve toplum gözünde düşmanlaştırılmaları, halkın seferberlik haline sokulması ve bu anlamda da sadece birlik ve beraberlik ruhu oluşturulması değil aynı zamanda hem acil tıbbi ihtiyaçların üretiminde organize edilmesi hem de birbirlerini denetlemekle görevli kılınmaları, sokağa çıkma yasakları ve seyahat kısıtlamaları getirilmesi, hasta olduğu tespit edilenlerin cep telefonları aracılığıyla takip edilmeleri ve akabinde hasta olanların ve temas ettikleri kişilerin kayıt altına alınmaları, kamusal alanlarda bulunmanın baskılanması ve çok sıkı kriterlere bağlanması ile kamusal eylem ve faaliyetlerin sekteye uğraması, ekonomik faaliyetlerin devlet kontrolü altına alınması gibi pek çok uygulama devletin ortaya çıkan boşlukları doldurmaya başladığının göstergesidir.

Bu anlamda tüm dünyada özellikle de maske kullanma zorunluluğunun ve sosyal mesafe kuralının kalıcılığı; dezenfektan

araçlarının kamusal alanların demirbaşı haline gelmesi; kapalı mekanlarda mekân kısıtlamaları uygulanması; iş yerlerine, ortak kamusal alanlara, ulaşım araçlarına vb. sıkı hijyen kurallarının getirilmesi; eğlence mekanlarının sıkı denetim altına alınması; devletin üreticilere verdiği alım garantileri, teşvikler, sübvansiyonlar gibi birincil önlemler rutin uygulamalar haline gelmiş, dahası bağışıklık pasaportu uygulamasına geçilmesi, vatandaşlık aylığı gibi uygulamalar ise güvenlik kaygıları nedeniyle gündeme alınmıştır. Bunlardan bazıları ciddi biçimde toplumun demokratik bağlamda kabul edemeyeceği uygulamalar olmasına karşın süreç içerisinde normalleştirilmeleri ve bastırma süreçlerinde yadsınmaları ya da yüceltmeleri olasıdır.

Bununla birlikte devletin ulus-aşan sorunlarla mücadele noktasında organizasyon yapısı ve kapasitesi ile teşkilatlanmasının yaygınlığı sayesinde en önemli aktör olduğunun açıkça ortaya çıkması, toplumun devletin güvenlik üzerinden geliştireceği söylemlerin ve politikaların - kaygı bozukluğundan kaynaklı biçimde- rahatlıkla satın alınacağına işaret etmektedir. Yani toplum, güvenlik endişeleri karşısında özgürlüğünden feragat edecek ve bu durumla başa çıkabilmek için yadsıma ya da yüceltme yoluna gidecektir. Yadsımda toplum devletin uygulamalarını görmezden gelecek, sessiz kalacak hatta kimi zaman bunlara mazeretler üretecektir. Yüceltmede (Freud, A., 2011: 43) ise devletin uygulamaları ulvi bir amaç olan insan yaşamını kurtarmak ile aklanacak ve devlet, otoriterleşmesi nedeniyle tenkit edilmesi bir yana toplumun kurtuluşu ve selameti için gerekeni

yaptığından dolayı takdir edilecektir. Zira “hem üretim ve dağım araçlarının sahibi, hem de soyut yurttaş imgesinin yaratıcısı olarak devletin kamusal ve özel alanlar üzerindeki etkinliği, demokratikleşmenin yönü ve şeklini tayin” (Erdoğan Tosun, 2001: 168) ettiğinden, pandemi sürecinde vurgulanan “veren el” ve “düzen sağlayan” vurguları toplum nezdinde devletin bedeninin genişlemesine, devletin eriştiği yer güvenli ve düzenli olacaktır düşüncesinden dolayı, sempati ile bakılmasına yol açacaktır. Bu durum toplumun otoriter bir iklime doğru savrulmasına yol açan bir iklimin kalıcılaşmasına yol açacaktır.

İşte gerçekleşmesi oldukça mümkün ve hatta beklenen böylesi bir durumda sivil toplumu meydana getiren unsurların toplum ile devlet arasındaki absorbe edici ve karşı koyucu işlevlerini yerine getirmesi son derece önemlidir. “Sivil toplumun güçlendiği toplumlarda, çok hukuk çok devlet formülü doğrultusunda devletin hukuk sınırları içerisinde faaliyet göstermesi gerektiği sıkça ifade edilmiştir. ...Çok sesli bir toplum ve saydam bir devlette, devletin toplumu değil, toplumun devleti denetlemesi söz konusu olmuştur” (Tuncel, 2011: 69-71). Dahası demokratik toplumlarda sivil toplumun denetleyici ve duyurucu yönü sistemin işlemesi açısından da son derece önemlidir. “Demokrasi ve sivil toplum kuruluşları biri diğerinin göstergesi durumundadır. Eğer bir ülkede demokrasi gelişmişse örgütlenme özgürlüğü de gelişmiş ve sivil toplum kuruluşları da toplumda yaygınlaşmış durumdadır. Sivil toplum kuruluşları gelişmiş ve ülke

demokrasisi için ağırlığını koymuşsa, demokrasi de en güçlü dayanaklarından birini bulmuş demektir” (Yıldırım, 2004: 113).

Bu nedenle pandemi sonrasında devletlerin otoriter eğilimlerini törpülemek ve rasyonel sınırlarına döndürmek özellikle ve öncelikle sivil toplumların faaliyetleriyle ilgili olacaktır. “Devletle toplum arasındaki güç dengesini değiştirerek toplum lehine dengeli bir muhalefet sağlamak, kamusal ahlak ilkeleri oluşturmak ve bunların uygulanmasını sağlamak, alternatif bir temsil süreci yaratarak örgütlü grupların istemlerini sisteme aktarmak, bu grupların çıkarlarını birleştirmek ve demokratik değerleri yerleştirmek ve korumak” (Gençkaya, 1997: 103-104) sivil toplumun ukdesinde olacaktır. Bunun yegâne yolu ise, "...sivil toplumun ancak üyelerinin kendilerini sorumlu katılımcılar olarak görmeleri halinde yeterli derecede demokratik olabileceği..." (Erdoğan Tosun, 2001: 152-153) gerçeğini hatırlamaları ve bu bilince sahip çıkmalarıdır.

Bu bakımdan sivil toplum kuruluşlarına üye olan kişilerin öz farkındalıklarının yüksek olması, demokratik bilinçlerinin gelişmiş olması ve pandeminin yarattığı kaygı bozukluğu durumuyla başa çıkabilmiş olmaları gereklidir. Zira “sivil toplum örgütlü sosyal yaşamın gönüllü, kendi kendini üreten, kendi kendini destekleyen, devletten özerk olup bir yasal düzen ya da ortak kurallarla bağlı olan alanıdır ... Sivil toplum özel alan ve devlet arasında duran aracı bir varlıktır” (Keane’den aktaran Odabaşı, 2005: 45, 46). “STK’lar ise bu varlığı besleyen ve geliştiren ve iktidar karşısında kişilerin menfaatlerini savunan örgütlerdir” (Aksoy, 2008: 13).

Toplumsal Ekoloji’de devlet, sistematik ve örgütlü bir toplumsal denetim biçimi olarak kurumsallaşmış; yani bir toplulukta yaşayan insanların gündelik yaşamlarından kopuk ve sadece “idare etme” misyonu olan değil, arkasına şiddet tekeliyle idare etme misyonunu da yüklenmiş kurumdur (Bookchin, 1999: 74). Bu kurumun salgının yol açacağı ekonomik daralmaya güçlü şekilde müdahale edeceği düşünüldüğünde “sivil toplumun, idare mekanizması tarafından nefessiz bırakılması, Tocqueville’in iddiasına göre, devletin kamuyu yönlendirme, sağlık hizmeti ve işsizlerle muhtaçlar için destek sağlama konularında artan tekeli göz önüne alındığında” (Keane, 2004: 79) devletin genişlemesinin demokratik toplumsal yaşamın yeniden tesisinde kaygıya yol açtığı söylenebilir.

Bu noktada bilgi depolamanın “...sosyal sistemlerin yapılanmasındaki rolü ...önem taşımaktadır” (Giddens, 2005: 8) Bilgi güçtür (Bacon, 1999: 10) ve iktidar sağlar. Zira “[b]ütün toplumsal yeniden üretim ve iktidar ve nihayetinde tüm iktidar sistemleri, gündelik rutinlerin öngörülebilirliğine dayanır. Gündelik faaliyetin öngörülebilir -yani düzenlenmiş- karakteri, sadece ‘olmuş olan’ bir şey değildir; toplumsal yaşamın farklı ortamlarındaki aktörlerce ciddi oranda ‘oldurulan’ bir şeydir” (Giddens, 2005: 21). Devlet pandemi sürecinde dayatma gücünü bilgiyi daha fazla tekelleştirme imkânı bularak pekiştirir ve böylece olağanüstü olan, zorunluluklar dolayısıyla normalleşir. Günlük yaşamın rutinleri, sınırları ve olanakları devlet tarafından “yeniden düzenlenir” ve yaşamsal güvenlik kaygıları yatıştırılır. Elbette devlet bu adımları atarken elindeki mali ve fiziksel

olanakları yoğun biçimde kullanır. “İktidar kapları, en başta tahsis edici kaynaklar ile otorite kaynaklarının yoğunlaşması sayesinde iktidar üretirler. Tahsis edici kaynakların üretimi, elbette ki herhangi bir toplumdaki ulaşılabilir teknoloji biçimlerinden doğrudan etkilenir, fakat bunların yoğunluk seviyesi, esas olarak otorite kaynaklarını yaratan faktörlere bağlıdır” (Giddens, 2005: 24). Konumuz çerçevesinde bu kaynak pandeminin kendisidir: Devletin gücünü, sınırlarını, baskısını artırır. Böylece devlet, bilgiyi, parayı ve kamusal imkanları tahsis eden kaynaklar yoluyla sivil toplumu geriletir.

“Kamu hizmetlerinin sağlanmasında devlet kurumlarının uygulamada giderek daha fazla işin içine girmesi ölçüsünde, sivil toplumun, devlet yönlendirmesi olmaksızın işleri kotarması daha az mümkün olmakta; sonuç olarak devlet müdahalesine duyulan ihtiyaç da artmaktadır. Bu dinamiğin tuzağına düşmüş olan bireyler ve toplumsal gruplar, kendi iradeleriyle ve bir zorlama olmaksızın, siyasal bağımlılık ilişkileri içine çekilmektedirler ... Demokratik eşitlik adı altında hükümet, toplumsal yaşamı düzenleyen, teftiş eden, öneri getiren, eğiten ve cezalandıran bir kurum haline gelmektedir (Keane, 2004: 78).

Böylece özellikle salgın sonrasında otoriterleşme eğilimleri toplumsal yaşamın güvene kavuşturulması ve yarının yeniden öngörülebilir kılınmasıyla somutlaşmaya ve kanıksanmaya başlanır. “Hali hazırda kontrol altına alınamayan bir kaygıyla güvenliğini tesis edecek bir

otorite arayışında olan toplum doğası gereği kendi içinde eşit, sıkışık ve yönlendirilmeye muhtaçtır” (Canetti, 2014: 28, 29).

Otoriterleşen bir rejim, açık, genelleşmiş ve kitlesel baskı rejimleri (gibi) değildir. Katıksız bir baskıdan çok, rıza ile iktidarın devamını sağlamak ve uluslararası bazı çağdaş gereklere uymak için, otoriter rejimler oldukça geniş bir özgürlükler alanının varlığına izin verir ancak bu özgürlüklerin kullanımını, siyasal konjonktürün ihtiyaçlarına göre, ... sınırlama ve bastırma olanağını da elinde bulundurur (İnsel, 2014: 33, 34).

Bu nokta önemlidir zira devlet gelişen otoritesini toplumun eylemlerindeki anti demokratikliği yadsıyacağı veya normalleştireceği biçimde ve dozda fakat sistemli hale getirir. Pandemi sürecinde bu özelliklerini pekiştiren devlet böylece “...kendi koyacağı kuralları belirlemek için mevcut bütün hukuk kurallarını ihlal etme gücünü kendinde” görmeye başlar. “...burada artık egemenlik değil tahakküm söz konusudur; yani, başkalarının hayatlarını belirleme imkânı ve iddiası(dır)” (Sancar, 2003: 5-6). Bu nedenle salgın sonrasında devletin halkın çıkarları doğrultusunda hareket eden denetleyici ve olanak yaratıcı bir aygıt olmaktan çıkarak kendi ajandası ve iradesi olan kontrolcü ve düzenleyici bir özneye dönüşmesi tehlikesi vardır.

STK’lar toplumsal dokunun içinde yer almaları dolayısıyla devletin otoriterleşmesine karşı mücadele edecek sivil toplumun en önemli ve etkili unsurudur. Bu anlamda STK’lardaki öz farkındalığın yükseltilmesi, demokratik bilincin tahkim edilmesi öncelik arz

etmektedir. STK'ların devletin sistemli ve bilinçli adımlarını öngörmesi ve buna karşı demokratikleşmeyi yeniden gündeme getirecek adımlar atması gerekir. Bu bakımdan öncelikle STK'larda ortaya çıkan kaygı bozukluğunun ölçümlemesi ve bu konuda önlemler alınması ise tüm öz farkındalığa ve bilinçlenmeye yönelik atılacak adımların öncesinde gelmektedir. Zira Maslow'un piramidi göz önüne alındığında STK'lara üye olan kişilerin demokratikleşme konusunda harekete geçirilebilmeleri için öncelikle ve ivedilikle kaygı bozukluğuna yol açan temel fizyolojik ve güvenlik kaygılarının giderilmesi gerekmektedir. Çalışma bu anlamda salgının sosyo-siyasal yansımalarının erkenden teşhis edilmesi bu konuda harekete geçilebilmesi için aciliyet ve önem arz etmektedir.

SONUÇ

Demokratik bir toplumun en önemli bileşenlerinden biri sivil toplumdur. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşları demokratik toplumsal yapının tesisi, hak ve özgürlüklerin korunması, barışçıl ve refah içerisinde bir yaşam inşa edilebilmesi için aktif bir biçimde çaba harcamaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının (STK) demokratik toplum ideali açısından üstlendikleri misyon ve işlevler düşünüldüğünde, bu kuruluşların toplumsal yapı içerisindeki yönlendirici güçlerden biri olduğu açıktır. Bu noktadan hareketle sivil toplum kuruluşlarının çatısı altında sorumluluk üstlenen kişilerin de, STK'ların toplumsal ontolojisi gereği, demokrasi ve vatandaşlık bilincine toplumun diğer üyelerinden daha fazla sahip olmaları ve sahip çıkmaları gerekmektedir.

İnsanlar, İhtiyaçlarını giderdikçe doğanın zorunluluklarından sıyrılmakta ve kendilerine öngörülebilir, dolayısıyla da güvenli bir ortam yaratarak toplumsallaşabilmektedirler. Bu nedenle temel ihtiyaçlar karşılanmadan toplumsallaşma ve kendini gerçekleştirme ile ilgili olan üst düzey ihtiyaçların tatmin edilmesi söz konusu olmamaktadır. Maslow'un pramidinde temel basamaklar olarak değerlendirilen fizyolojik ihtiyaçlar ile güvenlik ihtiyaçlarının giderilmesi, pandemi döneminde doğrudan tehdit ile karşılaşmıştır. Bu durumda bireyler daha üst basamaklardaki ihtiyaçlarından feragat ederek öncelikle hastalıkla mücadele edilmesini talep etmiştir.

Devletler bu noktada toplumsal yaşamın rutinini kesen bir dizi önlem ve yasağı yürürlüğe sokarak sorunla mücadeleye girişmiştir. Ancak ne var ki bu mücadele, süreç içerisinde devletin otoritesini artırdığı ve bu durumu toplumları özgürlük-güvenlik ikilemine sokarak kabul ettirdiği görülmüştür. Pandeminin durdurulamaması nedeniyle güvenlik ihtiyacının giderilmesinin akamete uğraması toplumsal boyutta bir kaygı bozukluğuna yol açmıştır. Bu durumda elbette günlük hayatın rutinlerinin bozulması etkili olduğu kadar devletin aldığı önlemler ve attığı adımlarda organizasyon gücü ve olanaklarını görünür kılmasıyla da ilgilidir. Bu gösteri ile devlet, pandemiye bir noktada kendi olağanüstüleşme ritüeline de çevirmiştir. Böylece toplum tam bir korku iklimi içerisinde kalmış ve demokratik yaşamı askıya alan uygulamalarını onaylamıştır. Bu durum, tahakküm obezi olarak nitelenebilecek devletin, fırsat bulduğunda kamusal bedenini özel alanı dahi kaplayacak biçimde genişletebildiğini göstermektedir.

Devletin bu arzusu ve iştahı, pandemi sonrasını sivil toplum ve demokratik yaşam rutinleri açısından endişe vericidir.

Sivil toplum, devleti dengeleme ve denetleme işlevi dolayısıyla, bu noktada, rolüne daha fazla sahip çıkmak durumundadır. Zira devletin, yeni kazanımlarından kendi isteğiyle vaz geçmesi mümkün olmayabilir. Bu doğrultuda toplumun demokratik yaşamı hatırlaması ve hak ve özgürlüklerine sahip çıkarak devleti olağan sınırlarına dönemeye zorlaması gerekir. Sivil toplum, işte bu noktada örgütlü yapısı ile katılımcı, sorumlu, bilinçli toplumu uyandırmayı sağlayacak propaganda ve pratiği yaratmalıdır.

Bu çalışma psikolojik etkenlere vurgu yaparak toplumun içine girdiği psikoloji ile devletin otoriterleşme eğilimleri arasındaki bağlantıyı açıklamaya çalışmış; sivil toplumun bu noktada ne yapması gerektiğini ele almıştır. Modern toplumsal yaşamın demokratik ilke ve pratikler üzerinde yükseldiği vurgulanmış ve bunun için de sivil toplumun devlet ile toplum arasındaki dengeleyici ve denetleyici işlevinin önemini ortaya koymuştur.

Çalışma disiplinler arası yaklaşımı öncelediğinden ve önemseydiğinden psikolojinin kaygı bozukluğuna ilişkin temel sayıltıları ile siyaset bilgisinin otorite, iktidar, devlet-birey ilişkileri, demokrasi gibi kavramlara ilişkin temel sayıltıları birbiri ile ilişkilendirilmiştir. Bu çalışmadan yola çıkacak çalışmaların bundan sonraki araştırma ufkunu sosyolojiye kaydırarak siyasetin psikolojik ve sosyolojik yönlerinde bir birleşme noktası oluşturmaları ve böylece pandemi gibi olağanüstü ve kaygı bozukluğuna yol açan durumların siyasal ve

kurumların birey-toplum-devlet üçlemesi çerçevesinde nasıl etkilendiğini değerlendirmeleri faydalı olacaktır.

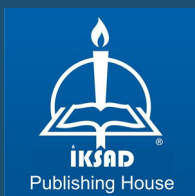
KAYNAKÇA

- Aksoy, N. (2008). *Sivil toplum ve baskı grupları* (1. Basım). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Arik, A. (1996). *Motivasyon ve heyecana giriş*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Benson, S. G. ve Dundis, S. P. (2003). Understanding and motivating health care employees: Integrating Maslow's hierarchy of needs, training and technology. *Journal of Nursing Management*, 11, 315-320.
- Brenner, V. C., Carmack, C. W. ve Weinstein, M. G. (1971). An empirical test of the motivation-hygiene theory. *Journal of Accounting Research*, 9(2), 359-366.
- Bookchin, M. (1994). *Özgürlüğün ekolojisi*. (Çev: A. Türker). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Brown, F. Z., Brechenmacher, S. & Carothers, T. (2020), How will the coronavirus reshape democracy and governance globally?. *Carnegie Europe*. <https://carnegieendowment.org/2020/04/06/howwill-coronavirus-reshape-democracy-and-governance-globally-pub-81470>
- Canetti, E. (1992). *Kitle ve iktidar*. (1. Basım). (Çev: G. Aygen) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Croasmun, J. T. (2011). using likert-type scales in the social sciences. *Journal of Adult Education*, 40. 19-22.
- E., A., & Seaman, C. (2007). Likert scales and data analyses. *Quality Progress*, 40. 64-65.
- Eren, Erol (2014). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi*. İstanbul: Beta Basım Yayın
- Eroğlu, F. 2017. *Davranış bilimleri*. (15. Basım). İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Evrin Ağacı (2013). *Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi: hayatta kalmak için nelere ihtiyaç duyarız?*. <https://evrimagaci.org/maslowun- ihtiyaclar-hiyerarşisi-hayatta-kalmak-icin-nelere- ihtiyaclar-duyariz-1644>
- Freud, A. 2011. *Ben ve savunma mekanizmaları* (2. Basım). (Çev: Y. Erim). Metis Kitap: İstanbul.

- Freud, S. 1984. *Psikanalize giriş*. (3. Basım). (Çev: İ. Koptagel-İlal). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Gawel, J. E. (1996) Herzberg's theory of motivation and maslow's hierarchy of needs. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*. 5. 1-11. DOI: <https://doi.org/10.7275/31qy-ea53>
- Gençkaya, Ömer Faruk (1997). *Demokratikleşme ve sivil toplum ilişkisi üzerine bir not*. Ankara: Yeni Türkiye.
- Giddens, A. (2005). *Ulus devlet ve şiddet*. İstanbul: Devin Yayıncılık.
- (2008). *Siyaset, sosyoloji ve toplumsal teori*. (3. Baskı). (Çev: T. Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hobbes, T. (2019). *Leviathan*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnsel, A. (2014). Otoriterizm ve şiddet içinde şiddet (1. Basım). *Siyaset ve medenilik içinde*. (Düz: M. Tscopp): İstanbul: İletişim Yayınları.
- John, K. (2004). Avrupa'da yeni yaklaşımlar. (1. Basım). (Çev: L. Köker, A. Çiğdem, M. Küçük, E. Akın, A. Bora, A. Nur). (Düz: S. Köse). Ankara: Yedi Kıta Yayınları.
- Karakaş, M. (2020). Covid-19 salgınının çok boyutlu sosyolojisi ve yeni normal meselesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40. 541–573. <https://doi.org/10.26650/SJ.2020.40.1.0048>
- Kula, S.; Çakar, B. (2015). Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisi bağlamında toplumda bireylerin güvenlik algısı ve yaşam doyumu arasındaki ilişki. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 12. 191-210.
- Kutluata, Z. (2020). *Pandemi döneminde militer, otoriter, totaliter politikalara genel bir bakış*. <http://www.art-izan.org/kovid-19/pandemi-doneminde-militer-otoriter-totaliter-politikalar-geneel-bir-bakis/>
- Locke, J. (2007). *Hükümet üzerine birinci inceleme. ba y robert filmer ve yandaşlarının yanlış ilke ve temellerinin keşfi ve yıkılışı [birinci inceleme]*. (Çev: F. Bakırcı). Ankara: Kırılancık Yayınevi.
- Locke, J. (2018). *Yönetim üzerine ikinci inceleme. sivil yönetimin gerçek kökeni boyutu ve amacı üzerine bir deneme [ikinci inceleme]*. (Çev: F. Bakırcı). Ankara: Eksi Kitaplar.

- Lühiste, K. (2006). Explaining trust in political institutions: Some illustrations from the Baltic states. *Communist and Post-Communist Studies*, 39 (4): 475-496.
- Maslow, A. (1970). *Motivation and personality*. (2. Basım). New York: Harper&Row Publishers.
- Maslow, Abraham. H (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50 (4): 370-396
- Michael S., M. J. (1972). Is there an optimal number of alternatives for likert-scale items?. *Journal of Applied Psychology*, 56. 506-509.
- Milheim, K. L. (2012). Toward a better experience: examining student needs in the online classroom through Maslow's hierarchy of needs model. *MERLOT Journal of Online Learning and Teaching*, 8(2), 159-171.
- Odabaşı, F. 2015. *Sivil toplum*. (1. Basım). İstanbul: L&M Yayınları.
- Sancar, M . (2003). Değişen egemenlik sürecinde meşruiyet sorunu ve anayasal düzen . *Anayasa Yargısı*. 19 (1). <https://dergipark.org.tr/en/pub/anayasayargisi/issue/52003/678142>
- Schmid, W. (2015). *Düşmanlığın faydaları*. (1. Basım). (Çev: T. Bora). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Selye, H. (1946). The general adaptation syndrome and the diseases of adaptation. *The Journal Of Clinical Endocrinology*, 6. 117-230.
- Selye,H. (1952). *The story of the adaptation syndrome*. Montreal: Acta Inc. Medical Publishers.
- Selye, H. (1955). Stress and disease. *Science*, Vol: 122, Number: 3171. 625-631.
- Sencer, M., & Sencer, Y. (1978). *Toplumsal araştırmalarda yöntem bilim*. (1. Basım). Ankara: TODAİE.
- Smith, G. R., Gregory, T. B. ve Pugh, R. C. (1981). Meeting student needs: Evidence for the superiority of alternative schools. *The Phi Delta Kappan*, 62(8), 561-564.
- Sirgy, M. Joseph (1986), A quality-of-life theory derived from Maslow's developmental perspective:'quality'is related to progressive satisfaction of a hierarchy of needs, lower order and higher. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol: 45, No. 3 (1986). 329-342.

- Tosun, Gülgün Erdoğan (2001). *Demokratikleşme perspektifinden devlet-sivil toplum ilişkisi*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Tuncel, Gökhan (2011) *Sivil toplum ve devlet*. İstanbul: BİLSAM Yayınları.
- Tükel, R. (2011). Anksiyete, savunmalar ve nesne ilişkileri: freud ve melaine klein'in çalışmalarına bir bakış. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 56. 85-107.
- Ünal, Ş. (2014). Toplumsal alanın iktidar devriyeleri. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 69. 127-153.
- Walsh, P. R. (2011). Creating a “values” chain for sustainable development in developing nations: where maslow meets porter. *Environment, Development and Sustainability*, 13(4): 789-805.
- Yıldırım, İ. (2004). *Demokrasi sivil toplum kuruluşları ve yönetim*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Zalenski, R. J. ve Raspa, R. (2006). Maslow’s hierarchy of needs: A framework for achieving human potential in hospice. *Journal of Palliative Medicine*, 9(5), 1120-1127.

ISBN: 978-605-74646-4-4